

**Ўзбекстан республикасы халық билимлендириў министрлиги
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты**

М. Мамбетуллаев, М. Туребеков, О. Юсупов хам т.б.

КАРАКАЛПАКСТАН

ТАРИЙХЫ

НОКИС - 2016 ЖЫЛ

**Өзбекстан республикасы халық билимлендириў министрлиги
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педогогикалық институты**

Мамбетуллаев М.М., Туребеков М., Юсупов О

Қ а р а қ а л п а қ с т а н Т а р и й х ы

Нөкис 2016

А Н Н О Т А Ц И Я

АНА – журтымыз Озбекистан хам Каракалпакстан аймагындагы ен Әййемги заманнан баслап, антик дәўир, ерте орта асирлер хам жана дауирлерден ен жана тарийхка шекем хам бүгинги күнге- ГАРЕЗСИЗЛИК жыллыры Озбекистан хам Каракалпакстан халыкларынын тарийхы хам маданияты жазылып , бул топлам «Қаракалпакстан тарийхы» атамасында баспага таярланды. Оқыу колланба авторлар- тарийхшы -устазлар тәрөпинен жаңа археологиялық табылмалар, жазба ҳәм архив хўжжетлери тийкарында жазылды. Китапта, Кубла Арал бойы- Қаракалпакстан аймагындагы ең әййемги заманлардан баслап , бронза хам ерте темир, феодаллық жәмийетлик дүзим, жаңа дауир , ең жаңа тарийх, ГАРЕЗСИЗЛИК дәўирлердеги сиясий, социаль-экономикалық, мәдений ҳәм рухый турмысының раўажланыў тарийхы сөз етиледди.

Китап Жоқары оқыў орынлары – пединститут, университет , орта билим бериў, академиялық лицейи, колледж оқытыўшылары ҳәм студентлери ушын оқыўлық қолланба есапланады.

КИРИСИЎ

ЖАНА ЭСИР босагасында , ушинши мын жыллык басында Ғарезсиз Өзбекстан Республикасы курамында Қарақалпақстан суверенли Республикаға айланды. АНА- ЖУРТЫМЫЗ халқы эсирлер дауамында куткен АЗАТЛЫК. ЕРКИНЛИК. ТЕНЛИК. Бахытлы турмыска еристи. Ғарезсизлик шарапаты менен ата-бабаларымыздын өтмишине жокары маденятына .терен руухыйлыгына жаңаша дыккат болинди. «Қарақалпақстан тарийхы» пан сыпатында ҒАРЕЗСИЗЛИКТЕН баслап Республикамыздың жокары хәм арнаўлы оқыў орынлары: колледж хәм академиялық лицейлерде сабақлық ретинде өтилип атыр. Әййемги дәўирлерден бүгинги күнге дейинги Қарақалпақстан тарийхы очерки, Бердақ атындағы Қарақалпақстан мәмлекетлик университети хәм Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты тарийхшы хәм профессор- оқытыўшылары тәрөпинен жазылып илимий-педагогикалык жәмийетшиликке усынылып атыр. Китапта, бурын белгили болған, бирақ оларды бурынғы тоталитарлық дүзимде жасырып келген материалларды, миллий идеология тийкарында қарап шығылып, қарақалпақ халқының миллий азатлық гүреслери, тоталитарлық дәўирде, жазықсыз айыпланған сиясий басшылар, мәдений хәм илим ғайраткерлери, диний уламалардың хызметлери хәм олардың атлары қайтадан ақланып хәм тикленгенликлери айтылады. Авторлар «Қарақалпақстан тарийхы»н толық жазыўды өз алдыларына мақсет етип қоймады. Бул, келешектеги ўазыйпа. Деген менен, бул китаплар оқыўшылар халқымыздың жүдә бай тарийхы турмысымызда болып келген гейбир түсинбеўшиликлерге, өзлеринше ой-пикир жуўыртып хәм кең көлемде түсинип алыўына болады.

Авторлар, китапты жазарда «Қарақалпақстан тарийхын» бурын жазған авторлардың пикирлерин толық қайталамайды, бирақ олардың мийнетлеринен пайдаланып хәм олардың атларын хұрмет пенен тилге алады.

Ғарезсизлик жыллары, жәмийетшиликтиң, эсиресе жаслардың өз халқының тарийхын терең билиўге қызығыўшылығы артты. Соның ушында

президентимиз «өз тарийхын билген, оннан руўхый куўат алатуғын халықты жеңип болмайды. Биз ҳақыйқый тарийхымызды тиклеўимиз, халқымызды, миллетимизди мине усы тарийх пенен қуралландырыўымыз зәрүр. Тарийх пенен қуралландырыў, және бир рет қуралландырыўымыз зәрүр» деген еди. Авторлар китап оқыўшылардың тарийхқа қызығыўшылығын есапқа алып, ўатанымыздың тарийхын туўры, терең изертлеп жазыўға ҳәрекет етти. Ҳәзир, китап оқыўшылар, студент жаслар, Қарақалпақстан тарийхы туўралы жаңа әдебият ҳәм оқыўлықларға мүтәж болып атырған ўақытта, бул китап, сол олқылықлардың орнын толтырады ҳәм халқымыздың тарийхын үйрениўге және қызығыўшылықты арттырады.

I-бап. Қарақалпақстан тас әсиринде

Тәбийғый географиялық жағдай ҳәм әйjemги гоминидлердиң жасаған орталығы. Евразияның ҳаўа райы қурғақ (арид) аймақлары, таў дизбеклери, ойпатлық, қумлық ҳәм кеңислик таслақларды қамтыйды. Оның ҳәр түрли рельефи- ландшафлы орталығында адамзаттың арғы ата-бабалары (гоминидлер) мәкан басқан. Олардың көбиси ашық кеңисликлерде ҳәм үңгирлеринде жасайды. Соңғы 15-20 жылларда, Африка қурғақларынан баслап Каспий дөгерегиндеги кеңисликлерде, Туран, Монголия, арқа Қытай ҳәм Сибирь жерлерине шеккемги аралықта жасаған ең әйjemги гоминидлердиң турақ жайлары таўылып изертленген. Плиоценниң ақыры менен төртлемши дәўирде (1 млн. жыл бурын) тәбийғый жағдай өзгереді. Муссонлар менен циклонлардың ҳәрекетлеринен қурғақшылық аймақларда ҳаўа райы суўық болыўы, көплеген жерлерде кеңислик, таслақлық ҳәм шөлистанлықлар пайда болады. Усы дәўирлерде Арал- Каспий аралығы, Үстрит далаларындағы жағдай сол географиялық орталыққа бейимлесип, адамлардың қоныс басып ҳәм мәканлаған жерлерине айланған. Каспийдиң арқа шығыс бойлары, таў дизбеклеринде ҳәм Үстритте палеолит дәўиринде шақпақ таслары (кремен) өндиретуғын шийки зат базасы болған. Усы жерлерде палеографиялық жағдайдың (қолайлы ҳаўа райы, ҳайўанлардың көп болыўы) ҳәм суўдың

мийнет кураллар ислейтуғын шахпак (кремен) таслардың көп болыуы адамлардың турмыс кешириуіне мүмкиншилик туўдырған, Үстрит кеңислигинде адамлар палеолиттің мустье дәуиринен мезолит хәм жаңа тас дәуірлеринде мекан басып хәм кейин көшпели сак қәуімлериде Үстритти өзлестиреди. Үстрит кеңислигинен табылып үйренілген тас дәуириндеги естеликлер адамлардың орайлық Үстритте турақлы жасап, мәўсимлерде келип ўақытша өзлестирип хәм аң аўлап жасағанынан дерек береді. Бул дәуірде ишимликке жарамлы, дуссыз жер асты суўлары жоқары, суўы мол көлше хәм киши булақлар көп болған. Үстритте бундай суўы мол киши көллер хәм майда булақлар палеолиттің мустье дәуириндеги естеликлеринен баслап мезолит-неолит дәуірлерине шекем ушырасады. Тас әсиринде жасаўшылардың топографиялық жайласыуына қарағанда, Қарақалпақстанға әйемги гоминидлер палеолитте Арқа Кавказ, Маңқыслаў арқалы хәм Каспийдиң шығыс жағаларынан Үстритке келип орналасқан. Бул дәуірде палеографиялық орталық жағдайдың қолайлылығы, көшип қонып жүретуғын жоллардың қәлиплесиуи, аң аўлаўға хайўанат, қуслардың жетерли болыуы, жетерли шийкизат базасының тыянақлылығы, хәттеки олардың жер бетине шығып жатыуы, булақ, киши көл суўларының жетерлилиги хәм әйемги адамлардың палеолиттің хәр түрли дәуірлерин басынан өткерийге мүмкин болған. Жоқарғы плейстоцен ақырында ҳаўа райы қатты суўытып қурғақшылық болып, Арал-Каспий аралығында өсимликлер, хайўанлар кемейип хәм томинидлердиң жасаўы қыйынласқан. Соған қарамастан Үстрит кеңислигинде турмыс бронза дауирине шекем даўам етеди. Бирақ, палеолите Султан уаис таў (Қаратаў) дизбеклеринде гоминидлер жасаўға бир қанша қолайлы болған менен хәм бул аймақ археологиялық жақтан еле жақсы изертленбегенликтен бул жерде палеолит дәуири қоныс жайлары табылмады. Бул жерлерде палеолит мекан орынларды табыўдың қыйыншылығы-жаўын, қар, сай суўлардың ағысынан мекан жайлардың жуўылыуы хәм атмосфераның тәсиринде рельефтиң өзгерислерге ушыраўынан болыуы мүмкин.

Әйемги тас әсири (палеолит)

Орайлық Азияны төртлемши (антропоген) дәуірде муз қаппаған. Бирақ, қалың музлар бәлент тау басларын қаппап жатқан. Арал-Каспий аралығында, Үстрирт кеңислигинде, Қызыл кумда, палеолит –мезеолит хәм неолит дәуірлеринде адамлар қоныс басқан. Буннан миллион жыл бурын палеографиялық жағдай қолайлы болып, ол дәуірде хайуанлар, қуслар хәм хәр түрли өсимликлер көп болған. Сонлықтан бул дәуір адамлардың жасауына қолайлы болған.

Әйемги тас дәуири үлкен үш дәуирге бөлинеди:Олдувей (3-2,5 млн. - 700 мың жыл бурын), ашель (700 мың -150 мың жыл бурын) хәм мустье (150-120 мың 30-31 мың жыл бурын) дәуірлери. Барлық тас дәуірлеринде мийнет қуралларды ислеуде тас тийкарғы орынды ийелейди. Сонлықтанда, әйемги тас дәуириниң қоныс орынларынан тастан исленген қураллар хәм буйымлар көп ушырасады. Мезолит- неолит мөканларында хәм хайуанат сүйеклеринен таярланған қуралларда гезлеседи. Бурын адамлар тастың сапасын жақсы аңлаған, тасларды таңлау хәм олардан исленетуғын қураллардың не ушын пайдаланатуғынын жақсы билген. Олдувей дәуиринде жасаған адамлардың мөкан жайлары Өзбекстанның Ферғана қаласынан 100 км кубла-батыста Селүнгир хәм Ахангерен жанындағы Қулбулақ орынларынан табылған. Селүңгирден ең әйемги адам- фергантроптың тиси хәм сүйеклериниң қалдықлары табылды. Бул дәуірде адамлар тәбияттың таяр жемислеринен пайдаланған хәм хайуанларды биригип услап аулаған. Мийнет қураллары әпиуайы етип тастан исленип, олар көп қырлы хәм гейде дөңгелик түринде балтаға усаған чопперлерден турған. Гедир-будыр шахмақ дөңгелек тасларды сындырып хәм қолға услауға қолайлы етип қураллар ислеп пайдаланған. Селүңгир хәм Қулбулақ мөкан жайларында адамлар буннан 1 млн. 500 мың жыл бурын жасаған. Ашель дәуирине келип мийнет қураллардың түрлери көбейди. Тасларды бирин екіншиси менен урып жарып хәм керекли формада қураллар жасаған. Усындай тасларды жарып түсириу усылы менен цилиндрге уқсаған балта тәризли қураллар таярлаған. Тасларды бир-бирине урып бөлгенде хәм тастың еки тәрәпинде жақсылап дүзетиу нийети менен оларды ықшамлап

урыў нәтийжесинде шети жуқаланған тасларды кесиў қуралы ретинде пайдаланған. Ашель дәўиринде мийнет қураллары ретинде Зол рубиласы хәм кливерлерден пайдаланады. Homo erectus ашель дәўириниң естеликлерине Өзбекстанда Көлбулақ, Ташкент ўәлаятындағы Балтаған ҳ.т.б. киреди. Бул мөкан жайлардың мәдений қатламларынан шақмақ, обсидиан, сланец таслардан исленген нуклеус, тас бөлеклери, эпийайы тас қырғыш, кескишлер табылып хәм бул қураллар исления техникасы бойынша өзине тән өзгешеликлерине ийе. Ашель дәўир естелиги Қарақалпақстан аймағында еле табылған емес. Ашель дәўиринде адамлар турмыста оттан пайдалана баслайды. Бул дәўириндеги мөкан жайлардың мәдений қатламларынан мийнет қураллардың табылыўы хәм адамлардың турақлы жасай баслағанынан дерек береді. Ол дәўиринде туўысқан адамлар өз-ара қәўимлер жәмийетин пайда етеди.

Мустье дәўиринде гоминидлерден неандерталлар таралады. Олардың маңлайы жалпақ, қас асты сүйеклери өскин хәм тислери үлкен болып келеди. Адамлар үлкен таў үңгирлери менен бир қатарда ашық далалықларға қоныс басады. Мустье дәўиринде адамлар отты сақлап ғана қоймай, қурғақ ағашты бир-бирине ысқылаў ямаса шақмақ тасларды бир-бирине урыў жолы менен от жандырып пайдаланады. Бул дәўирдин естеликлерине Өзбекстан аймағында Ташкент ўәлаятында, Ахангерен жанындағы Көлбулақ, Ташкенттен 100 км арқада жайласқан Обирахмат, Зарафшан алабындағы Зербулақ, Самарқанд жанындағы Аман- кутан, Бухара ўәлаятындағы Учтут, Қызыл кум саҳрасындағы Аяқағытпа, Қарасыйыр хәм Лавляқан көли бойындағы мөкан орынлар киреди.

Қарақалпақстан аймағында, мустье дәўири естеликлерине Үстриттеги Барсакелмес торының арқа батысында жайласқан Есен 1,2 хәм Қарақудық естеликлери киреди. Есен естеликлери тастан мийнет қуралларын таярлайтуғын устаханлар болса, Қарақуды3 естелиги, аңшылардың мәўсимлерде аң аўлап келип кететуғын орны болған. Үстрит кеңислигинде жайласқан Қарын- жарық, Шахпақты устаханасыда мустье дәўирине киреди. Бул мөкан жайлардан табылған тас қураллардың арасында Есен-1,2 ден табылған бифаслар яғный

тастың еки тәрәпинен қолайлы етип исленген хайуанлар терисин етинен қырып алатуғын хәм ағашларды жоныұда пайдаланатуғын жалпақлау тастан исленген мийнет қураллар ушырасады. Адамалардың Үстритте тас дәуиринде өзлестіріуіне мийнет қураллар ислейтуғын қатты шақпақ таслардың көп, олардың жердің жоқарғы қатламында, алыуға аңсат жайласыуы, булақ хәм майда сай суулардың болыуы себеп болады. Көплеген артефактлар- тас қураллардағы ойық кетиклер хәм мийнет қуралларды екінші рет пайдаланғанын дәлиллейди. Қоңыр-сур реңли шақпақ таслардан нуклеуслер, қырғыш, биз тәризли қураллар хәм хәр түрли симметриялық өткір қураллар ислеп пайдаланады. Үстритте турмыс кеширіушілер ири хайуанларға аңшылық еткен хәм өсимлик тамырларында жыйнаған. Бул дәуірде адамларды жерлеу хәм өлиге ғамхорлық етиу дәстүрлері келип шыққан. Буған Тесик тас үңгіріндегі тау текелердің шақ сүйеклерін айланына қадап жерлеген жас баланың қәбири мысал болады. Мустье дәуірі ақырында руушылық жәмийет қәлиплеседи хәм көркем өнер келип шығады.

Арал-Каспий аралығында, Үстрит кеңіслігінен табылған тастан исленген мийнет қураллары Африка, Азия, арқа Кавказ, орайлық Қазақстандағы Сарыарқа мекән жайлардан табылған тас қураллар менен уқсаслығы, усы дәуірде, бул кең регионларда плеолит мәдениатындағы өзгеріслер хәм олардың рауажланыу жоллары бир-бирине жақын болғанын дәлиллейди.

Соңғы палеолит

Қарақалпақстанның Үстрит кеңіслігінен табылылып изертленген соңғы палеолит буннан бұрынғы 35-30 мың жыллардан 12-10 мыңыншы жылларды өз ишине алады. Бул дәуір, планетаның барлық жерлеріне адамзаттың қоныс басқан әсири хәм кең таралған уақты болады. Homo sapiens Кейінгі палеолит дәуірінде саналы адамның пайда болыуы менен адамзат жәмийетінің материаллық хәм рууый мәдениатының жоқары рауажланыулары арасында тиккелей байланыслар болғанын дәлиллейди. Жәмийетлік қатнасықлардың рауажланыуы, руулық қәуімнің дүзилиуі менен,

руудың хәм адамлар бирлигиниң ең әйемги жәмийетлик бирлеспесиниң өзгеше бир түри ретинде пайда болыуы менен байланысады. Руўлық жәмийетте хәмме жердеде матрилиниялық (ана тәрөпинен танылған) матрилокаллы (ана тәрөпинен тастыйықланған) хәм ол жәмийетте хаялдың орны үлкен болған. Сонлықтан да бул- руўшылық жәмийетте, дәслепки ана руўының дәўири болады.

Соңғы тас дәўири мөкан жайлардың мәдений қатламларының сүйек, ағаш, ылайдан, тастан исленген хаял мүсинлериниң ушырасыуы, хаялларға хұрмет хәм жәмийетте хаяллардың жоқарғы дәрежеде болғанын тастыйықлайды. Шаңарақта некелер тәртипке салынбағаны ушын, туўылған балалар әкесиниң ким екенин билмеген, олар тек анасын танып хәм ана баўырында тәрбия көрген. Ана хәм хаяллар үй хожалығында үлкен орында болып, шаңарақта, ошақта отты сақлаған, балаларды асырап тәрбиялап хәм оларға ғамхорлық еткен. Усы дәўирден баслап, өз-ара туўысқанлар арасында неке түсиў әсте-ақырын бийкар қылына баслайды хәм семьяның ишки тәртиби үстинен қадағалаў жүргизиледи. Соңғы тас дәўиринде, адам өлгеннен кейинде, оның өмири даўам етеди деп, мархұм менен бирге тас бақаншак, хайўанат тиси, жылтырақ тас моншаклар, хайўанат сүйеклерин хәм шакпақ тасларды салып көмип жерлеген. Бул оларда диний хәм о дүнья ҳаққында түсиниктиң болғанлығынан дерек береді. Соңғы палеолит дәўиринде көркем өнер жәнede өседі. Сүйектен исленген буйымларға сүүретлер салады. Усы дәўирде Франция, Испания, Италия жерлеринен табылған таў үңгирлери жанындағы тасларға бояў менен сызып салынған сүүретлер, хайўанлардың көринисиниң табылыуы, көркем өнердиң болғанын дәлиллейди. Бундай көркем өнер үлгилери Лена, Амур дәрья бойларынан, ал Орта Азияда Зарауат сай, Хуртака сай хәм Сармиш сай мөкан жайларындағы тасларда табылып үйренилди. Бул таслардағы сүүретлерде леопард, адамлар, ат, буға, ийт, түлки, шошқа, жолбарыс қусаған таў ешкилери хәм үй-жайлар коринислери көп ушырасады. Бул сүүретлер руўшылық дүзим дәўиринде адамлардың хожалық турмысын үйрениўге хәм диний түсиниги менен танысыўға имканият береді. Адамлар

кең жазықларға таралып хайуанлардың көбірек жайылатуғын жерлерине жақын қоныс басады. Орта Азияда соңғы палеолит дәуірінің мекен жайлары болған Көлбулақ, Туябуғаз, Бозсуу, Учтут, Қарабас хәм т.б. орынлар табылып изертленеди. Республикамыз аймағында Үстриттен Есен-3, Шурук-12 мекен орынлары табылып тексерилди. Сур- қоңыр реңли қатты шақпақ таслардан пышақ хәм қырғыш ретинде пайдаланған қураллар ислеген. Палеолит дәуіріндеги Үстрит естеликлеринен табылған тас қураллар, Сибирь, Алтай, Қазақстан, хәтеки алдыңғы Азия елдериндеги мийнет қураллары уқаслығы сезиледи. Арал-Каспий арасындағы жасаған адамлар, палеолит дәуірінде арқа Кавказ, арқа- батыс Хиндистан, орайлық Қазақстан хәм Сибирь аралықта жасаған адамлар менен байланыста болған. Бул дәуірде қәуим бирикпелери 45-60 адамнан турған. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан аймағында, соңғы палеолит дәуіріндеги толық изертленген естеликлер онша көп емес, бирақ табылған табылмаларға қарағанда әйемги тас әсиринен, соңғы палеолитке шекем адамлардың материаллық мәдениатының рауажланыуы үзилiske түспей хәм Ұатанымыздың аймағын тас дәуірлери үзликсиз өзлестирилип удайы қоныс басып келген.

Мезолит

Әйемги тас әсириниң соңғы басқышына келип жер жүзин қаплап турған музлардың шегиниуи нәтийжесинде тәбият өзгерип хәм ол хәзирги дәуірге бир қанша жакынлы2ы сезиледи. Музлықлардың шегиниуи, тәбийғый орталықтың жылыуы нәтийжесинде хайуанат хәм өсимликлер дүньясында да өзгерислер болады. Әйемги тас әсириндеги ири хайуанлар әсте-секин кемейип, олардың орнына архар, муфлин, тау ешкилери, жейран, сайғақ, қулан, қоян, жолбарыс, арыслан, барыс, гепард х.т.б. хайуанлар көбейди. Орта Азияда сол жағымлы тәбийғый орталыкка ийкемлескен хәр түрли шақалы, мийуели өсимликлер хәм тереклер көбейеди. Орта Азияда мезолит б.э.ш. XI-VI мыңыншы жылларды өз ишине алады. Мезолит сөзи мезос- орта хәм литос- тас деген әйемги грек сөзинен алынып, орта тас әсири деген мәнисти билдиреди. Мезолит дәуірінде таслардан сигмент, трапеция хәм үш мүйешли түрдеги

майда қураллар-микролиттер исленеди. Адамлар бул қуралларды ағашлардың ушларына тери жиплер менен байлап, оларды пышақ хәм орақ ушына пайдаланады. Адамзаттың ең үлкен жетискенликлериниң бири сары жайды (оқ жайды) ойлап таўып оны турмыста кеңнен пайдаланыўы болады. Бул қурал адамлардың узақ даўам еткен ис тәжирийбелери нәтийжесинде келип шығады. Оқ жай қурал, өзиниң узаққа атылыўы менен хәм басқа тас қураллардан жоқары турған. Енди адамлар майда ҳайўанларға, қусқа хәм жеке аңшылық ете баслайды. Мезолитте балықшылықта өседи. Суўларда жекен, қамысларды байлап сал ислеиди, ағаштан кеме соғып балық аўлайды. Орта Азиядағы қоңсы үлкелердеги изертленген естеликлердиң мәдений қатламларынан табылған мезолит дәўирине тийисли трапециялар, сегментлер, үш мүйешли қураллар, қырғышлар, пышақлар, найза, сары жай ушлары, кесиў, тесиў қураллар хәм нуклеуслер коп табылады. Мезолит мәқан жайларынан тас қураллар менен бирге сүйектен ийне, биз хәм балта саплары табылады. Бул дәўирде майда қураллар менен бирге ири тас қураллар-макролиттерди де көп пайдаланған. Мезолит дәўиринде ийт, шошқа, қой, ешки хәм басқа ҳайўанларды қолға үйретиў басланады. Усы дәўирде алдыңғы Азия, жақын шығыс еллеринде хәм Орта Азияның кубла районларында темиршиликтен дийханшылыққа, аңшылықтан шарўашылыққа, яғный хожалықтың алдыңғы түри хәм өндирип шығаратуғын хожалыққа өтеди. Мезолите адамлар жер жүзине кең таралады. Арал-Каспий аралығынан Тянь-шаньнан –Памирге шекем, орайлық Қазақстаннан хәм Түркмен-Хорасан таўлар етегине шекем аралықта мезолит дәўир естеликлери көплеп табылады. Түркменстандағы Жебель, Дам-Дам-шашме қоныс орынлары, Өзбекстанда Кетпеншапты таўының кубласындағы Мачай естелиги, Өзбекстанның кубла районына табылған Обишир 1, V, Ферғанадағы Соркөл, Бекабад, Тайпақ ҳ.т.б. орынлары табылып изертленди.

Мачай естелигиниң мәдений қатламларының тас қураллары менен бирге антропологиялық материаллар адам бас сүйеклери, тиси, жағы хәм басқа сүйек қалдықлары табылды. Табылған адам сүйеклерин тексерий нәтийжесинде олардың европеоид рассалық түрдеги адамлар екени анықланды. Мачай мәқан

жайының ортасында барлық ұақытта от жанып тұрғаны хәм мачайлылардың хайуан гөшлерин отта писирип жегени анықланды. Мезолит дәуириниң орта дәуирине тийисли естеликлер Тәжикистанда Асхана, Чинар чашма хәм Дарай шур орынларынан табылды. Қарақалпақстанда мезолит дәуири естеликleri Устрит кеңислигинде жайласқан Айдабол қудығы дөгерегинде жайласқан. Сол жердиң аты менен Айдабол 2,4,6,9, 11,14,16, 25, Ақтайлақ 1, Айдаболдан 6-8 км батыста жайласқан Жарынкудық 1-3 мөкан орынлар болады. Бул мөкан жайлардан сур шаЗьпақ таслардан нуклеуслер, тас сынықлары, ретушлы хәм ретушсыз тас қурал сынықлары, пышақ, қырғыш, еки тәрeпи жақсылап исленген оқ жай оғының ушлары, трапeция түриндеги қураллар, тeсиў, кeсиў ушын пайдаланған таслар хәм найза ушлары ушырасады. Айдабол хәм Жарынкудықтан табылған тастан исленген мийнет қуралларға қарағанда бул естеликлер б.э.ш. VIII-VI мыңыншы жылларға, яғный мезолиттиң екiнши ярымына туўра келеди.

Мезолит дәуири естеликleri Нөзыл қумдағы Лавлякан көли дөгерегинен хәм Бөтентаў естелигинде табылып изертленди. Қарақалпақстан аймағындағы жасаған адамлардың тастан ислеген мийнет қураллары, орайлық Қазақстан, Жайық дөгерегиндеги мезолит естеликлеринен табылған қуралларға уксас болып келеди. Арал-Каспий аралығында жасаған қәўимлердиң турмыс қәлпи, қоңсы жерлердеги қәўимлерге уксас хәм олар менен мәдений байланыста болған.

Мезолитте көркем өнер жәнeдe өсeди. Заурат қамар, Зараут сай, Сармишсай жерлеринен тасларға қызыл бояў менен салынған хайуанат хәм адам сүүретлери айтқанымыздың дәлийли. Солай етип, мезолит дәуиринде адамзат жәмийети турмысында алға өсиўшилик болды хәм буннан кейинде ислеп шығарыўшы күшлердиң раўажланыўына үлкен имканиятлар ашып берилди. Кубла Арал бойларында мезолит дәуиринен баслап жеке аңшылық (қуслар, жабайы хайуанлар) кәсиби қәлиппести. Мергеншилик кәсип әсирден - әсирге жетип келген. Қарақалпақларда балықшылық хәм аңшылыққа байланыслы әпсана-қосықлар пайда болды.

Неолит

Неолит ұзақ дауам еткен тас әсиринің соңғы хәм жуўмақлаўшы басқышы. Палеолит, мезолитлерге уқсап, неолит сөзиде нео- жаңа хәм литос- тас деген әйjemги грек сөзлеринен алынып, жаңа тас дәуири деген мәниси билдиреди. Неолит б.э.ш. VI-III мыңыншы жылларды өз ишине алады. Бул дәуирде таслардан мийнет қуралларын ислеўдиң техникасын жәнеде жетистириледи. Қыспа ретушь технологиясының өсиўи менен, тасты жақсылап ислеўдиң усыллары: тегислеў, тесиў, кесиў көп ислетиледи, тас балталар, кетпенлер хәм дәнди унтатқышлар исленеди.

Орта Азияның кубла районлары аймағында хожалықты жүргизиўдиң жаңа жүдә әҳмийетли усылы болған дийханшылық, мал шарўашылық хәм өнерментшилиқ раўажланады. Орта Азияның арқа районларында тәбийғый жағдайдың қолайсыз болыўына байланысly, бурынғыдай адамлар тәбияттың тайын жемислеринен пайдаланып турмыс кешириўин дауам етеди. Неолит дәуириндеги қәўимлер дәрья көллерге жақын төбелерде қоныс басып, балықшылық, аңшылық хәм өнерментшилиқ пенен шуғылланады. Хожалықтың жаңа түрлериниң пайда болыўы, адамзат жәмийетиниң раўажланыўына үлкен тәсир етип, адам мийнетиниң түри хәм көлеми кеңейеди. Соның менен бирге, бул өзгерислер адамлардың минез қулқынада тәсир етеди. Неолитте жәмийет, руў- қәўим, шаңарақ турмысында —«ояныўшылық» өзгерислер хәм өзгешеликлер пайда болды. Неолит дәуиринде адамлардың үлкен табысларының бири, гүлалшылық, олар ылайдан хәр түрли ыдыс буйымлар ислеўди хәм оларды ошақ отында писирип таярлаўды үйренеди. Бул ылайдан ыдыс ислеп, отта таярлаў, сол дәуир ушын үлкен жаңалық болады.

Неолитте адамлар реңли хәм әпиўайы металлар менен танысады. Оларды хожалықта пайдалана алмайды. Әпиўайы қайықлардан пайдаланып балық аўлайды. Неолит дәуиринде қәўимлер арасында өз-ара буйым алмасыў өседи. Усы дәуирде адамлар Орта Азияның кубла районларында, Көпет таў етеклеринде қолдан суўғарып дийханшылық, ерте шарўашылық, үлкен-киши дәрья, көллер жағаларында аңшылық хәм балықшылық пенен шуғылланады.

Бул дәуирде де адамлар руўлық қәуимлерге биригип хәм өндирис қуралларына жәмийетлик меншик еткен. Руўлар қанлас- туўысқанлығына қарап, биригип, бир-неше руўлық қәуимлерди дүзген. Орта Азияда жасаған қәуимлер, хожалық түрлерине қарап, Жейтун, Келтеминар хәм Хисар мәдениятларға бөлинеди. Неолит дәуиринде адамлар булақ бойларына, көл жағаларына, дәр्याғә жақын тоғайларға хәм таў үңгирлерине қоныс басады. Өзбекстан аймағндағы неолит дәуирине тийисли естеликлерге Дарўазақыр 1-2, Пайкент, Қызылқыр 1, Орайлық Ферғанадағы Замбар, Мыңбулақ х.т.б. жатады. Қарақалпақстан аймағында неолит дәуирине тийисли естеликлер көплек табылып хәм үйренилди. Солардан б.э.ш. VI-III мыңыншы жыллары, Әмиўдәрьяның ески саласы Ақшадәрья дельта бойында, өзлерине меншиклек өзлестириўши түриндеги бурынғы экономика тийкарында қәлиплескен Келтеминар мәдениятын бирлигиндеги қәуимлер болады. Келтеминар мәдениятының үлкен естеликлерине Жанбас 4 хәм «С.П.Толстов мәкан» лары жатады.

Келеминарлылар хәр түрли көринистеги турақ жайларда жасады. Солардан Жанбас 4 естелигин қазып изертлегенде, майданы 308 кв.метрлик турақ жайдың қалдығы табыла2ан. С.П.Толстовтың пикиринше бул көп мүйешли көринистеги турақ жай, ағаш сутинлерге бекитилип, ийт арқа етип, оның үсти қадалар менен жабылған соң, қамыс хәм жекенлер менен бастырылған. Турақ жайдың ишинде бәрқулла от жанып туратуғын орайлық ошақ хәм оның дөгерегинде майда ошақлар орналасқан. Жанбас 4 мәканынан, неолит дәуирине тийисли нуклеуслер, найза ушы, қырғыш хәм т.б. тас қураллар табылады. Турақ жайдың мәдений қатламынан балық, жабайы шошқа, қырғәўыл, қус сүйеклери, үйрек, ғаз мәйеклериниң сынықлары хәм жийде дәнелери табылған. Жанбас 4 мәкан жайынан ылайдан исленген буйымлардың бөлеклери табылып хәм олардың сырты ийрек нағыслар менен безелгени анықланды. Келтеминар мәденияты түрлерине киретуғын Зарафшан бойларында үлкен Тузкан, киши Тузкан, Дәрьясай, батыс Қазақстаннан Шатпақ көл, Қайнар, Жылан қабақ хәм Сарықамыс естеликлери изертленди. Қызыл қумда жайласқан неолит дәуири естеликлерине Шынкелди, Кшкилик, Хожа

Гүмбездік, ал Үстрит кеңістігіндегі Айдабол 1,5,7,13 х.т.б. 26 дәй мекен жайлар кіреді.

Неолит дәуіріне тийісін Үстриттің құба ернегінде, Шоманайдан 46 км арқа- батыста жайласқан Каска жолдан қабірстан табылып ізертленді. Б.э.ш. IV-III мыңыншы жылдарға туыры келетугын бул қабірде 35-40 жасар еркек адам жерленіп хәм оның сүйектері қызғыш бояу (охра) менен себілген. Қабірден теңіз бақаншақтарынан ісленген моншақ, кварцит- кремьлерден ісленген оқ жай ушы, х.т.б. тас құраллар табылды. Сарықамыс етектерінен, Тумек-Кишижик қабірі ізертленіп, онда өлген адам менен бірге ыдыс, тас құраллар, сүйек хәм бақаншақтардан ісленген безеніу затларды көмген. Бундай қабірлер батыс Қазақстан жерлерінен табылып хәм ізертленілген. Келтеминарлардың хожалығының тийкарғы тарауы аңшылық, балықшылық хәм терімшілік болған. Буннан басқа майда жәнліклерді, құстарды, тасбақаны услаған хәм қодрең өсімліклердің дәнлерін теріп ауқатланған. Келтеминар мәдениаты, өзінің келіп шығуы жағынан Каспий мезолитіне жақын, Жайық хәм батыс Сибір қәуімлері менен байланыста рауажланған.

Энеолит

Энеолит яғный мыс-тас дәуірінде адамлар металлар менен танысады. Адамлар металл менен танысып, пайдаланғанша 2,5-3 миллион жыллар дауамында (палеолит, мезолит хәм неолит дәуірлері) тек ғана тастан, ағаштан хәм сүйеклерден ісленген құраллар менен пайдаланып келді. Мыс дәуіріне өтиу менен, өндіріуші күшлер жәнede өседі. Мыстан ісленген құраллар тас құралларға қарағанда көп пайдалы, жақсы болсада, бірақ мыстан өткір ауыр құраллар іслеуге қолайсыз болады. Сол себеплі энеолит дәуірінде адамлар тас құралларынан бурынғыдай кең пайдаланыуды дауам етеді. Мыс хәм тастан ісленген құралларды хожалықта пайдаланыуында жақсы нәтижелер берген. Мезолиттің ақыры, энеолит дәуірінде терімшілік етіп ауқат етиуден, жабайы өсімліклердің туқымларын егіу хәм оларды отырғызыу жолы менен пайда болған дийханшылыққа өтиу дәуірінде жоқары өнімлі хожалықлар көбейеді. Дийханшылық пенен бірге үйлерде мал асырау хожалығыда өседі.

Месопотомия хәм алдыңғы Азия еллеринде мыс –тас әсириниң басланыўы менен ертедеги қала мәмлекетлер пайда болады. Б.э.шекемги IV мыңыншы жыллықтың 2 ярымында, әйемги Шығыс еллердиң мәдений ошақларында, ертедеги қушшылық мәмлекетлерде мыстан исленген мийнет қураллар хәм безениў буйымлары көп пайдаланылады. Бул дәўирде қәўимлердиң социаль-мәдений турмыслары бир қыйлы болмайды. Усы дәўирде, Европа хәм Азия еллеринде хәр түрли хожалық түрлери раўажланады. Арқа районларда жасаған қәўимлер мәдений раўажланыў жақтан бир қанша кейин қалып хәм әдеттегидей аң аўлаўшылық хәм балықшылық пенен шуғылланады. Өндириўши хожалыққа тийкарланған қәўимлердиң экономикасы тезирек өседи хәм ал көшпели хожалық пенен шуғылланғанлар мәдений жақтан бир қанша кейинирек болады. Орта Азияның түрли ўәлаятларында энеолит бир ўақытта өтпейди. Түркменстанның кубласында мыс-тас дәўириниң басланыўы б.э.шекемги IV мыңыншы жылы болса, ал усы дәўирде Орта Азияның арқа далалық, шығыс таўлы районларындағы әйемги қәўимлер тийкарынан әддетегидей аңшылық, балықшылық хәм шарўашылық пенен шуғылланады. Демек, бул дәўир тек хронологиялық жактан ғана емес, ал мәдений –хожалық дәрежелери жактанда бир-биринен парық қылады. Адамлар, мийнет қуралларын ислеў ушын хәр қыйлы тасларды қыдырыў нәтийжесинде тәбийғый мысқа дуўшар болған. Орта Азияда хәм Орайлық Қазақстанда ашық руда к1нлери хәм олар дөгерегиндеги металл еритиў орынлары бир неше районлардан табылды. Мыс жумсақ металл болғанлықтан хожалықта тастан исленген қуралларды ысырып шығара алмаған, сонлықтан мыс дәўиринде тастан исленген қураллар кең пайдаланылған.

Мыстан әскерий қураллар хәм безениў затларын исленген. Кубла Түркменстанда Жейтун мәденияты тийкарында Анаў 1-II хәм Намазгах I-3 энеолит мәденияты раўажланды. Кубла Түркменстандағы энеолит даўири үшке бөлинеди. Ерте энеолит –Анаў -1 хәм Намазгах -1-II. Раўажланған энеолит- Анаў II хәм Намазгах I–II- 3. Соңғы энеолит –Намазгах 3 хәм Анаў 3. Энеолит дәўиринде қәўимлер турак жайларын қам гербишлерден салады, мыстан

пышак, биз, билезик, сырға хәм жүзик ислейди. Раўажланған энеолите Таджен дәрья бойлары өзлестирилип, көлден суўғарып дийханшылық етип, бийдай, арпа егип хәм үйде қой-ешки асырайды. Олар турак жайларының дийўалларын гербиш, пахсалардан өрип хәм үлкен руў болып жасайды. Соңғы энеолите – турак жайлар көшелер бойлап тәртипли түрде салынады. Усы дәўирде аналық руўдан аталық руўға өтиў басланады. Энеолит дәўиринде Көпетаў етеклеринде, Мурғаб, Таджен дәрья бойларында суўғарып дийханшылық етиў хәм хожалықта мал асыраўшылық өседи. Зарафшанның жоқарғы алабында Пенжикент қаласынан 15 км ЗашыЗлыЗта, қоңсы Тәжикстанның Саразм аўылында жайласқан Саразм естелиги энеолит мәдениятына жатады. Саразм майданы 90 га болып хәм 10 төбеликтен турады. Саразм 4 дәўирге бөлинеди. Саразм 1 диң мәдений қутламларынан табылған гүлал ыдыслар түри, реңи, нағыслары, олар ислеў технологиясы бойынша Түркменстандағы Анаў 2 хәм Геоксардан табылған ыдыс- буйымларға жүдә уқсас болып келеди. Гүлал ыдыслардың ишки хәм сыртында қара бояўлар менен боялған геометриялық нағыслар бар. Бул буйымларды радиокорбан усылында анықланғанда, олардың жасы 3100 ± 60 хәм 2930 ± 30 жылларға тең. Соған қарағанда б.э. шекемги IV-III мыңыншы жыллары Түркменстанның Марғаб дәрья бойларынан бир топар бурын дийханшылық пенен шуғылланған қәўимлер Тәжикстандағы Пенжикент дөгерегиндеги Саразм жерине келип араласады. Бул дәўирде турак жайлар пахсадан салынып, хәр хожалық 2-3 бөлмели жайларда турып хәм олар киши шаңарақ болып жасаған. Олар руўларға биригип турмыс кеширген.

Саразм II –соңғы энеолиттен ертедеги бронза әсирине өти7 дәўирине туўра келеди. Бул дәўирде нығыссыз гүлал ыдыслар көбейеди. Бронзадан исленген буйымлар таралады. Саразм II 2510 ± 10 хәм 2180 ± 40 жылларға туўра келеди.

Өзбекстан хәм Қарақалпақстанда энеолит дәўириниң естеликлери еле жаксы изертленип үйренилмеген. Зарафшанның төменги алабынан, Бухара ўәлаятының Лявлақан, Бесбулақ естеликлери, Заминбаба 1 қәбирстаннан табылған буйымлар хәм затлар энеолит дәўирине туўра келеди. Бул

естеликлердің мәдени қатламларынан соңғы Келтеминар мәдениеті табылмаларына ұқсас гүлал ыдыс сынықтары және шақпақ тас құралдар менен бірге мыстан иленген пышақ, ийне және моншақтар табылды. Зарафшанның төменгі жағынан Кептер қум және Ілкен Тузқач естеликтері этирапындағы жайлардан энеолит дәуіріне тийіс тас құралдар менен бірге мыстан иленген орақ, пышақ және биз құралдары табылды. Қарақалпақстан жерінде неолиттен металл дәуіріне өту басқышы б.э. шекемгі IV-III мыңыншы жылдардың соңғы дәуіріне туура келеді. Энеолит дәуіріне тийіс керамика және мыстан иленген құралдар (пышақ, жүзек қ.т.б. безену бұйымдар) Келтеминар мәдениеті естеликтеріне араласып ушырасады. Арқа- шығыс Арал бойында Саксауыл сай, қоныстан тас құралдар менен бірге үй хайуанлары сыйыр, қой және ат сүйектері табылды. Қызыл қумдағы Буқан таудағы мекен жайдан мысты өндіріп алған устахана орны, Қарақалпақстан аймағындағы Қайынды, Тәжиказған қоныс орындарынан ылайдан иленген ыдыс бұйымдар, тас құралдар табылды. Бул дәуірде цилиндр түрдегі ыдыстар кемейіп және енді олардың түптері жалпақ болып келеді. Ыдыстардың жоғарғы ерні, қапталдары геометриялық нағыстар, бронза әсірі дәуіріндегі ыдыстардың нағыстарына ұқсас болады. Азлы- көп мыстан иленген жеке археологиялық табылмалар Қарақалпақстан халықтарыда энеолит дәуірін бастан кешіргенлігінен дерек береді.

Орта Азияның кубла районларындағы тұрғын дйханшылықты елтар, энеолит дәуірінде Иран- Месопотамия елдер менен мәдени байланыста болады. Бул елдердің естеликтерінде көп ушырасатуғын керамика нағыстары және мүсіндердің ұқсастығы бұны дәлеллейді. Энеолит дәуіріндегі кубла районларда пайда болған ертедегі дйханшылық мәдениеті қонсы елдерге өз тәсірін тйгізеді.

II-бап. Қарақалпақстанда бронза әсири

Әйемги дийханлар хәм шарұалар

Бронза әсири б.э.шекемги III мыңыншы жыллықта басланады. Бронза-бул мыс пенен жездиң қосымтасы. Бронза өзиниң сапасы жағынан мыстан жоқары турады. Мыс жумсақ металл болып, оннан исленген қураллар онша шыдамлы болмайды. Бронза мысқа қарағанда қатты хәм сапалы. Бронза әсириниң хожалық тараўында ерискен үлкен жаңалықларынан бири, әйемги дийханшылықтың кең таралыўы хәм б.э. шекемги II мыңыншы жыллардың 2-ярымында шарұашылықтың дийханшылықтан ажыралыўы болады. Адамзаттың дийханшылықта жабайы өсимликлерди⁴ дәнлерин жыйып- терип, оларды қолда өсириўди үйрениў көп мыңлаған жылларға созылады. Илимпазлардың пикиринше, мәдений дақылды өсирип өндириў б.э. шекемги VIII-VII мыңыншы жыллары, ең дәслеп Киши Азияның таўлы районлары етеклеринде болады. Б.э.шекемги VI-V мыңыншы жыллары дийханшылық Түркменстанның қубласында Көпеттаў етегинде келип шығып, кейин Орта Азияға таралады. Дийханшылық пенен бир қатарда мал шарұашылығыда пайда болады. Дийханшылық топырағы қунарлы, суўы жетерли хәм тәбийғый- экологиясы жағдайлы орынларда раўажланады. Ал, жери дийханшылыққа қунарсыз хәм арқа районларда кеңислик жерлерде мал шарұашылығы өседи.

Қазақстан жеринде қоныс басқан қәўимлер бронза әсиринде Андронов археологиялық мәдениетти пайда етеди. Олар бронзадан балта, қанжар, пышақ хәм безениў буйымларын ислеген. Бронза әсири үлкен үш хронологиялық дәўирге: Ерте бронза Раўажланған бронза хәм Соңғы бронза болып бөлинеди.

Орта Азияның арқа хәм шығыс районларындағы бронза естеликлери мәдениетти қубладағы отырықшы хожалық жүргизген бронза дәўир қәўимлериниң естеликлеринен бөлинип турады. Бронза дәўиринде гүлал ыдыслар шарықта ислеп таярланады. Шарқта таярланған гүлал ыдыслар биринши Түркменстанның қубла районы естеликлеринен табылды. Шарқ гүлал ыдысларды таярлаў отырықшы хәм дийханшылық мәдениетти раўажланған еллерге тән болған.

Бронза дәуири естеликлериниң бири –Алтын тепе, Түркменстанның қубла районында жайласқан майданы 30 га болған қала болады. Бул көп бөлмели қала орнында хәм аталар басқарған шаңарақлар жасаған. Б.э. шекемги 2750-2300 жыллары салынған Алтынтепеде сыйыныў ибадатхана (храм) болған. Археологиялық әдебиятларда оны- зиккурат деп атайды. Минар тәризли зиккуратлар бурын еки дәрәя аралығындағы еллерде Урук дәуиринде болған. Зиккураттың бир бөлмеси ишинде удайы муқаддес от жанып турған, демек олар мәңги оттың кәраматлылығына сыйынған. Екинши бөлмесинде зиккуратқа хызмет еткен адамлар жасаған. Бронза дәуиринде жасаған Орта Азия халықларының мәдений турмысы Месопотамия еллериниң халықларының мәдений турмысынан кем болмаған. Алтын тепениң мәдений қатламларынан алтыннан исленген өгиз хәм қасқыр баслары табылады. Б.э. шекемги 2600-2500 жыллар алтыннан исленген өгиз басы Еки дәрәя аралығындағы Ур қаласынанда табылған. Демек, Алтын тепелилерге әйемги Шумерлердиң көркем өнериниң тәсири тийген.

Айлан тепе, бронза дәуириндеги ең әйемги қала болған, Түркменстанның қубла районларындағы, Таджен хәм Мурғаб дәрәя алаплары, географиялық жақтан жүдә қолайлы болғаны ушын, бул жерде дийханшылық, өнерментшилик раўажланып хәм ең әйемги цивилизация бесиклерине айланады. Өзбекстанда бронза әсириниң естеликлери Сурхандәрәя хәм Зарафшанның төменги бойларында табылып изертленген. Сурхандәрәя ўәлаятындағы Шерабад, Бандихан, Миршадид мөканларда жасаўшы қәўимлер суўғарып дийханшылық еткен хәм өнерментшилик пенен шуғылланған.

Сапаллы тепе, Термиз қаласынан 70 км арқа-батыста жайласқан. Майданы 4 га болған естелик 3 дәуирге бөлинеди. Оның 1-дәуиринде 30 шаңарақ; 2-дәуиринде 60 шаңарақ; 3-дәуиринде 47 шаңарақ адамлары жасаған. Турақ жайлардың дийўаллары пахса хәм қам гербишлерден өрилген. Сапаллы тепелилер мархумларының бир бөлегин жеке, ал екинши топарын бир неше адамларды бирге, олардың қәбирлерине металл буйымларын хәм гүлал ыдысларын салып жерлеген. Сапаллы тепениң мәдений қатламларынан

бронзадан исленген қанжар, оқ жай оқ ушлары, пышак, балта, ийне хәм гүлал ыдыслар табылды. Сапаллы тепелилер үйлеринде қой, ешки, түйе, сыйыр хәм ийт асыраған. Қулан, жейран хәм қоянларға аңшылық еткен. Дийханшылық, шаруашылық, өнерментшилик пенен шуғылланған.

Бронза дәуиринде үлкен аталар басқарған руулардың өсиуи, дийханшылық, балықшылық, шаруашылық, өнерментшилик өнимнің өсиуи хәм үлкен шаңарақлардың көбирек байлық топлауына әкеледи. Қәбирлерден табылған буйымлар, безениу затлар хәм жәмийетте социаллық теңсизликтин келип шыққанын дәлиллейди. Үлкен аталар басқарған шаңарақларға тийисли болған бронзадан исленген ат, буға, бүрkit, жылан, түйе х.т.б. хайуанатлардың сүүретлери бар тамға-белгилер сол үлкен руулардың тотеми болған. 1973-жылдан бери, Сурхандәрьяның Шерабад жеринде Жарқутан естелиги қазып тексерилип атыр. Майданы 100 га болған. Жарқутанда жасаған қәуимлер дийханшылық, шаруашылық хәм өнерментшилик пенен шуғылланған. Қоңсы еллер менен экономикалық -мәдений сауда байланыста болған. Сапаллытепе хәм Жарқутан Өзбексатандағы бронза дәуиринде пайда болған ертедеги биринши прото қалалар болады.

Қарақалпақстан жеринде бронза дәуиринде еки археологиялық мәдениетти пайда еткен қәуимлер жасайды. Булар Суўжарған хәм Тазабағжап мәдениетти болып есапланады.

Суўжарған мәдениетти.

Б.э. шекемги 2 мыңынша жыллар ортасында Орта Азияның қубла районларында дийханшылық пенен шуғылланып, қоңсы қәуимлер менен экономикалық -мәдений байланыста болып жасаған қәуимлердин бир топары Әмиўдәрьяны өрлеп келип, Ақшадәрья дельта бойындағы Келтеминардың урпақлары менен араласып хәм суўжарған мәдениеттин пайда етеди. Қубла Арал жерлери, қубладағы дийханшылық орайлары менен арқадағы кең далалықта жасаған көшпели шаруалар арасында жайласқаны ушын, қублалылардың мәдений тәсири көшпели қәуимлерге хәм Қубла Арал халықлары арқалы өткен. Суўжарғанлылар, суўғарып дийханшылық етеди,

шаруашылық хәм балықшылық пенен де шуғылланады. Оларда өндириуши хожалық түри өмир сүреди. Суўжарғанлардың материаллық мәдениятында, әсиресе, гүлал ыдыслардың түри, нағыслары Түркменстанның кубла районында, Анаў мөканында хәм Иранның шығыс таў етеклеринде жасаған қәўимлердің хожалық буйымларына уқсаўы, бул еллер арасындағы мәдений байланысларды дәлиллейди. Суўжарғанлылар бронза дәўиринде Қазақстан аймағында жасап, П.М.«Федоров» мәдениятын пайда еткен көшпелилер менен де мәдений байланыста болған. Суўжарған мәдениятына тийисли естеликлерге: Қамыслы 1,2, Жанбас 6, Базар 1,2 хәм Қаўынлы 1 жатады.

Тазабағжап мәденияты

Б.э.шекемги XV әсирде, Суўжарғанлар менен иргелес Тазабағжап мәденияты пайда болады. Тазабағжап мәдениятының пайда болыуына б.э. шекемги 2 мыңыншы жыллары Зубла Арал бойларына, жергиликли халықлар арасына Зубла- Урал бойларында Сруб мәдениятын пайда еткен, Батыс Қазақстанда хәм Сибирьде шаруашылық пенен шуғылланған қәўимлердің араласыуы себеп болады. Нәтийжеде Тазабағжапшылар, Евразиядағы бронза мәдениятын пайда еткен халықлар қурамына араласады. Евразияның көшпели қәўимлери, мал жайлаў излеп хәм Орта Азияның кубла районларына араласады. Соның менен бирге, Тазабағжапшылар, Орта Азияның кубла районларындағы отырықшы дийханшылық мәдениятын пайда еткен халықлар менен де байланысын үзбейди. Усы дәўирдеги исленген Тазабағжапшылардың таярлаған гүлал ыдыслары Қазақстан, Сибирь хәм Волга бойы жерлериндеги жасаған халықлардың гүлал буйымларына уқсас болады. Бирақ, Тазабағжап мәденияты өзине тән өзгешелиги менен, Шығыс Европадағы көшпели шаруалар пайда еткен Сруб мәдениятынан, Қазақстан хәм Сибирьдеги Андронов мәдениятынан айрылып турады. Себеби Тазабағжапшылардың хожалығы қурамалы болып хәм бул жерде дийханшылық кең тарайды. Тазабағжапшылардың турақ жайлары еки-үш бөлмели жайлардан турып, олар бир-биринен 30-150 м қашықтықта, канал жағаларында хәм атыз басларында жайласады.

Тазабағжапшылар, бронза эсиринде Әмиўдәрьяның ески тармағы Ақшадәрья дельта бойларында суўғарып дийханшылық етеди. Дийханшылық егинлерин суўғарыўда хәм Әмиўдәрьяның тасқын суўларынан пайдаланады. Дийханшылықта тәжирийбелер топлап, гүлше атызларға, салмалар арқалы суўларды апарып, жап қазып хәм егислик жерлердиң көлемин кеңейтеди. Дийханшылықтың қазып, егислик жерлердиң көлемин кеңейтеди хәм дийханшылықтың өнимин арттырады. Қарақалпақстандағы бронза дәуириндеги қазып изертленген естеликлерге Жанбас -21-30-33, Қават 3, Анка 5, Көкше 16-19 х.т.б. киреди. Усы ўақытта қәнийгелескен өнермент усталар болып, олар мыс, бронзадан моншақ, жүзик хәм сырға ислейди. Ең дәслепп өнермент усталар өз қәўим ағзаларының талабын қанаатландырыў ушын ислеген. Олар сатыў-сатып алыў ушын таярламаған. Жәмийет ағзалары өнермент-усталарды азық-аўқат өнимлери менен тәмийинлеп отырған. Қабат 3 мәкан жайынан бронзадан исленген қураллар ислейтуғын устахана орны ашылып хәм изертленди. Бул жерден қурал ислейтуғын қәлиплер, металл хәм қураллардың сынықлары табылды. Көкше 3 мәканы этирапында бронза дәуириндеги қәбирстанда қазып хәм изертленди. Қабирлердеги өликлерди бүкшейтип, бас сүйеклерин батысқа қарап жерлеген. Гейде ерли зайыптарды бир қәбирге, аўқатлар салынған ыдыслар, қураллар хәм безениў затлары менен бирге салып жерлеген. Бул қәбирстан, үлкен туўысқан қәўимге тийисли болған.

Б.э. шекемги II мыңыншы жыллықтың ақыры I мыңыншы жыллықтың басында Қарақалпақстан аймағында үлкен өзгерислер пайда болады. Өндирийўши күшлердиң өсиўи, дийханшылық, шарўашылық хәм өнерментшиликтиң раўажланыўы адамлардың социаллық турмысына үлкен тәсир жасайды. Бронза дәуиринде изертленген 8-20 жайлардың бир-бирине жақын жайласқанына қарағанда, туўысқан қәўим ағзалары бирге жақын жасап, олардың улыўма дән сақлайтуғын уралары, жыйналыс өткеретуғын хәм сыйынатуғын улыўма жайлары болған. Бул олардың хожалық хәм мәдений идеологиялық бирлигиниң болғанын дәлиллейди.

Бронза дәуирде аналық руудан –(матриархат) аталық рууға (патриархат) өтиў басланады. Қарақалпақ аңызларында «хаяллар патшалығы» хақында қәдимги дәуирге тийисли сюжетлер сақланған. Аталық руудың пайда болыўы хәм әййемги қәўимлик жәмийетлик дүзимниң ыдыраўы басланғанын дәлиллейди. Дийханшылық хәм шарўашылық пенен шуғылланыўшылар ишинен айырым, байлық топлаған шаңарақлар бөлинип шыға баслайды. Бронза дәуири ақырында, руўшылық жәмийет орнына, жәмийетте жаңа социаллық топарлар хәм мүликлик қатламланыўлар келип шығады. Бул дәуирде Зубла Арал бойында протүркий хәм индевропа тиллерде сөйлейтуғын қәўимлер жасайды. Кубла Арал бойында бронза әсиринде Қарақалпақстан аймағында жасаған, «Суўжарған», «Тазабағжап», «Әмирабад» лардың этно-мәдениаты, олар менен иргелес жасаған көшпели хәм ярым көшпели шарўа саклардың тарийхы менен байланысly. Ақшадәрья алабындағы протүркий қәўимлер қарақалпақлардың бронза дәуирдеги бабалары болған. Сырдәрьяның төменги алабында, Аралдың шығыс тәрeпинде бронза дәуирине (б.э. шекемги IX-VIII әсирлер) тийисли Тегискен қәбирстаны болады. Сак қәўимлери көсемлериниң махбарасы еле усы дәуирде кубла Аралға таралмаған хәм қам гербишлерден салынады. Сак қәўимлериниң қәбирлеринен мархұмлар менен бирге салып көмилген алтын, бронзадан исленген безениў затлар, реңли тас моншақлар хәм шарқта исленген гүлал ыдыслар ушырасады. Қабирдеги үрип-әдет дәстүрлер, гүлал ыдыслардың түрлери өликти отқа жағыў Қазақстан, Сибирь жерлеринде жасаған «Андронов» мәдениятларына уқсас болса, екіншиден қам гербишлер менен махбара салыў, шарқта исленген гүлал ыдыслар, бул естеликлер Орта Азияның кубла районларындағы Намазга VI хәм Язтепениң соңғы дәуириндеги естклклерине жақынластырады. Тегискенди қалдырған саклардың Евразия дала көшпелилери менен Орта Азияның отырықшы дийхан халықлар мәдениаты аралығындағы хәм өз-ара байланысты пайда еткен дәуирлеринен хабар береди.

Әмирабад мәдениаты

Бронза дәуірінің соңғы басқысында Қарақалпақстан аймағында Әмирабад мәдениаты кәліплеседи (б.э. шекемги IX-VIII әсирлер). Әмирабадлар, Тазабағжаплардың дәстүрін даўам етеди. Олардың хожалығы комплексли болған, дийханшылық, шарўашылық, балықшылық хәм өнерментшилик пенен шуғылланады. Турақ жайлардың дийўалларын пақсадан салып, гейде жер төлелерде де жасайды. Хожалық буйымларын бронзадан ислейди. Жеке парсан 2 мəkанда металлдан буйым ислейтуғын устахана ашылды. Устаханада металлды қуйып найза ушы, пышак, орақ, билезик, сырға хәм жүзик ислеген. Әмирабадшылар жүнди ийирип кийим тиккен хәм гүлал ыдыслар таярлаған. Әдеттегидей каналлар қазып, дийханшылық пенен шуғылланған хәм мал баққан. Әмиабад мәдениатына тийисли естеликлерге: Базар 1, Қаўынды 1, Көкше 1, Үстритте Қарақудық, Сулама х.т.б. киреди.

Қарақалпақстанның бронза әсириндеги экономикасы хәм мәдениаты

Б.э. шекемги II мыңыншы жыллары металл қорының болмаўына, жетиспеўине байланысly жергиликли халық металл өнерментшилиги менен кемирек шуғылланады. Бронза дәўир экономикасының тийкары: дийханшылық, шарўашылық, балықшылық, өнерментшилик кәсиплер хәм саўда ислерин қурады. Әмиўдәрья алабында суўғарып дийханшылық (бийдай, арпа, тары), егий хожалықтың баслы тараўлары болады. Дийханшылық тухымларын, Орта Азияның қубла районларынан алған. Мал шарўашылығы менен (қара маллар, қой, ешки, жылқы) шуғылланған. Қолда ылайдан, ошақтағы отқа салып ыдыслар ислеп хәм хожалықта пайдаланған. Ыдыслардың сыртына хәр түрли геометриялық нағыслар салған. Орайлық қызыл қумнан мысты, бронзаны өндирип алып, оннан устаханаларда безениў затлар ислеген. Жеке парсан мəkанында, мыстан пышак, орақ, биз, сырға, билезик хәм найза ушы ислейтуғын устахана болған. Бронза дәўиринде Тазабағжап, Әмирабадшылар үй-хожалыққа керекли жүнди ийирип, оннан кийим тиккен, терини ийлеп, оннан аяқ кийим хәм бас кийим ислеген. Таўарларға керекли сабақта мал жүнинен таярланған. Кенеп, жабайы зығырды да пайдаланған. Телетинлерден

өкшесіз етик, галош х.т.б. кийімлер тиккен. Ер хәм хаяллар басларына жүннен ямаса териден тигилген малақайлар кийген. Жүнлерди уршықларда ийирип сабақ таярлаған. Жүн таўарлардан тигилген кийімлерин хәм сүйектен исленген түймелер менен илдирилген. Хаяллар мойнына жылтырақ реңли металлардан моншақлар хәм кулағына сырғалар тағып жүрген. Ерлер хәм хаяллар зыянлы руўхлардан, жин-шайтаннан сақланыў ушын, ырым етип жабайы хайўанлардың тислерин хәм тасларды кийімлери үстилерине тумар тағып жүрген.

Бронза дәўиринде Қарақалпақстан аймағында жасаған «индоевропа» тиллес халықлардың дини ҳаққында археологиялық хәм палеоэтнолингвистикалық дереклерди көремиз. Кубла Арал бойы «арий» этнослардың руўхый мәденияты ҳаққында Хиндистан, Иран хәм Кавказ халықларының турмысынан алынған руўхый материаллар менен салыстырыў арқалы түсинемиз. Бронза дәўиринде жерленген адамлардың бас сүйеклери батысқа қаратылып қойылған. Бул тосыннан болған дәстүр емес. «Индо-иран» тиллес «арий» этнослардың түсинигинше жер төрт мүйешли ямаса домалақ түринде болған. Сонлықтан да, қәбир сол домалақ жердің ортасындағы үй деп түсинген. Жақтылық дүньяның ҳәр бир тәрәпиниң өз қудайлары болған, олай болса мархумның басын батысқа қаратып жерлеў —ол дүнья менен байланыс жасайтуғын Зудайға қаратыў болады. Тазабағжапшылар, «андроновшы» лар өликти бүккесине жатқызып жерлеген. Өликтің қәбирде бүк түсип қойылыўы, нәрестениң ана қурсақ жатырында жатқан ўақтындай деп болжаса болады. Ал, өликти, усы қәлпинде устаў ушын хәм оны байлапта қойған. Бронза дәўириндеги Тегискен қәбирстанында өликлерди өртеў дәстүрин хәм усы дәўирде отқа сыйыныўшылыққа байланысly деп түсиниўге болады. От пенен қәбирди, өликти аласлаған тазалаған. Имарат, үй салғанда қурылысларды қурбанлық бериўден баслаған. Қурбанлыққа ыдысларды толтырып сүт, қатық, ағарғанлар әкелген, ат, буға, қой, ешки хәм басқа маллар сойылған. Сүт, қатық ишилип, ет желинип болған соң гүзе ыдыслар, мал сүйеклери, болажақ үй ошағы жанына хәм үй есиги табалдырығының астына көмилген. Бул ырым кейинги дәўирлерде де сақланған. Қарақалпақстандағы естеликлердің пахса

астыларынан мал ҳам ийт сүйеклериниң табылыўы айтқанымыздың дәлийли. Үйдиң ошағы, кийели орны деп есаплап оны ҳурметлеген, оған қайырқомлық еткен ҳам ошақ күлин арнаўлы ойларда сақлаған. Өлиниде ошақтан айландырып шығарған. Адамлар от басының аманлығы болсын деп тилек пенен жасаған.

Бронза дәўирине тийисли жар тасларға салынып, жүзи қоңыр қабыршақлар менен жабылып жатқан сүүретлер, таслардың тегис бетине, ушлы ҳам қатты өткир таслар менен ойып салынған. Сүүретлер ишинде оқ жай менен аңшылық етип жүрген адамлар ҳам куяштың көриниси өз-ара беллесиўлерде ушырасады. Бул адамның руўхый мәденияты ҳам олардың дүньяны түсиниўдеги умтылыўлары болады. Өзбекстан ҳам Қарақалпақстанда жер тастағы сүүретлер-петроглифлердиң бай регионлардың бири. Өзбекстандағы Саймалитас, Сарымишсай, Зараутсай, Сүүретсайдағы ҳам Сийпанташ үңгирде ҳәр түрли сюжетли сүүретлердиң табылыўы дүнья жүзи мәдениятының бир бөлими болып есапланады. Бронза дәўириниң адамларында мифологиялық түсиниклер болған. Олар ушын, турмыста тәбияттың қайталанып турған мәўсимлери: бәхәрде күн менен түнниң теңлесиўи, жер силкиниўлер, жаздың келиўи, гүзде дийханшылықты жыйнап алыў, маллардың төллеўи, жер сүриў ҳам күнниң жадырап шығыўына сыр салған. Тәбияттың қубылысларын байқап, мәўсимлериниң қайталаныўын күтип, олар усы ўақыялардың ҳәр қайсысына садақа берип, қурбанлық берип ҳам дуўа қайырып отырған. Сонлықтан, қәсийетли, «кәраматлы» сүүретлерди адамлардың көзинен тасалаў, көл ҳам булақ бойларына таў жыраларындағы тасларға салған. Жар таслардағы көп ушырасатуғын образлардың бири узын ийреклеў мүйизи менен ымтылып аяқларын тасқа тиреп, турған таў ешкилери, архар, буға, қасқыр, доңыз, үй ҳайўанларынан ийт, ат, түйе, қураллардан оқ жай ҳам найза бериледи. Гейде, адамлардың ҳайўанларға аңшылық етип жүрген сүүретлериде салынған. Жар таслардағы көркем өнердиң үлгилериниң бири қос өркешли бактриан-түйе. Әйемги Иранларда ол гүлдирмама қудайы Веретранғаның көриниси ҳам Ҳиндистанда Индираның (Зудайдың) өзи деп есапланады. «Авеста» күш- куўат

берген, күдиретти арттырған, қәхәрли күшли Веретранған ҳаққында айтылады. Жар тасларда, қос пенен жер айдаў сүүретлериде берилген. Қосқа ат, өгизлер жегилип хәм қос гүндени услап адам турады. Бул сүүреттиң мәниси жаңа жылдың келиўи, бәхәрде егистиң басланыўы тәбияттың жанарыўына, молшылық хәм өнимдаршылық байрамына байланыслы болыўы керек. Бул туўралы, муқаддас китап Авестода бирден бир қудай Ахура Мазда биринши патша Иймеге, жерди сүрип дийханшылық етиў ушын гүнде «алтын соқа» береді. Бәхәрде биринши жер сүрип, тухым себиў, жасы үлкен адамларға берилиўи ҳаққында дәстүрлер хәм әпсаналар қарақалпақлар арасында сақланған. Орта Азиядағы халықлардың тарийхын үйрениўде, тасларға салынған, петроглифлерди көп хәм баҳалы материаллар береді.

III-бап. Қарақалпақстан аймағында әйемги мәмлекет

Ерте темир әсири.

Темирди хожалықта биринши реет Мыср (б.э.ш. 1455-1400 жыллар) хәм еки дәрәя аралығындағы мәмлекетлер Эгей теңизи жаға еллери пайдаланады. Темир қатты хәм өткір металл. Темир 900-1530⁰ С ыссылықта ерийди. Темирди еритиўде адамлар узақ әсирлер даўамында тәжирийбе топлап хәм кейин ала бул металлды қайта ислеў технологиясын ислеп шығады. Б.э.шекемги X-IX әсирлерде темир металлургиясы Хетт патшалығы, Иран хәм Ҳиндистан еллеринде раўажланады. Орта Азияда ерте темир әсири б.э.шекемги IX әсирде баслансада, хожалықта темирден кең пайдаланыў б.э.шекемги VIII-VII әсирлерге туўра келеди.

Б.э.шекемги VII-VI әсирден баслап, Қарақалпақстан аймағында темирди хожалықта пайдаланыў кең тарқалады. Темирден мийнет қураллары (бел, кетпен, пышақ, орақ, қулп ҳ.т.б.) қурал жарақлар (найза, сары жай ушлары, қылыш, қанжар, аттың заңгиси, суўлығы) исленеди. Темирден хожалықта пайдаланыў нәтийжесинде өндирис тараўлары кеңейди. Өндириўши күшлер өседі. Ерте темир дәўиринде Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде Гүзели қыр мәденияты, Әмиўдәрьяның бурынғы дельтасы Узбой бойларында Күйусай мәденияты пайда болады. Каналлар қазылып, дийханшылықтың тараўы

кеңейди, дийханшылықтың өними артады, мал шаруашылық, өнерментшилик хәм балықшылық рауажланады.

Хорезм цивилизациясы

Әйемги Хорезмнің арқа шегарасы Арал теңизи, қубласы Әмиўдәрьяның Түйе мойын қыснағы, шығыста Қызыл Қум, ал батыс хәм қубла батысы Қарақум және :стрит бийиклиги менен шегараланып турады. Хорезм аймағыннан ағып өткен Әмиўдәрья, бул оазисти оң хәм шеп тәрәптеги Хорезмге бөлип турады. Олар өзлерине тән суўғарыў каналларына ийе болып хәм олар дийханшылық орайларын тәмийин етеди.

Әмиўдәрьяның төменги алабында жайласқан Хорезм аты Зардуштийлик дининиң муқаддес китабы «Авесто» да (б.э.шекемги VII-VI әсирлер) ушырасады. Митра қудайға арналған Михр-Яшт аты пенен белгили болған гимнде таўлардан аққан дәрья суўлары Маргиана, Согд, Ариа (Герат) хәм Хорезмге қарап ағатуғыны жазылған. Ахура Мазда қудайдың пайда еткен Видендатта аты жазылған еллердиң ишинде Хорезм аты ушыраспайды. Бирақ Ахура Мазда пайда еткен еллерде биринши болып Арьянем Вайдж ўәлаяты жазылған. Усы ўәлаятта жаманлық қудайы Ахриман, он айға созылатуғын қысты пайда етеди. Көпшилик илимпазлардың пикиринше, Арьянем Вайдж бул Хорезмнің аты. Орта Азияның қубла ўәлаятларына қарағанда Хорезмде хәм Арал бойларында ҳаўа райы суўықлаў болып келеди.

Б.э.шекемги 1 мыңыншы жыллардан баслап Хорезм мәмлекетиниң аты тарийхый дәреклерде ушырасады. Хорезм ҳаққындағы дәслепки мағлыўмат дүнья жүзлик мәдений шығармаларының бири болған «Авесто» китабының «Михр-Яште» бөлиминде ушырасады.

Б.э.шекем 500 жылы, грек тарийхшысы Милетли Гекатей (V әсир ақыры) Хорезмий (Хорезм) елатының бас қаласы Хорезм деп жазса, тарийхшы Геродот (б.э.ш. 484-425 жыллары) Хорезм, Персия патшалығы ўәлаятының бири болып, Хорезмлер, патша Ксеркстиң әскерлери менен Грецияға қарсы алып барған урысларына қатнасқанын жазады.

Б.э.шекем VI-V ғасырлардағы Иран патшаларының тасларға ойып жаздырған жазыуларында Хорезм аты ушырасады. Иран патшасы Дарий I жаздырған Бехистун жазыуында «Мен, Ахурамазданың қалесі (қуатлауы) менен көплеген елдердің, соның менен Хорезмдердің де патшасы болдым» деген қатарлар ушырасады. Патша Дарий I, Персепол, Суз сарай қурылыстарына арналған жазыуларда, сарайлардың ишін безеуге алып келінген сур -көкшіл реңгі хасыл- ахшайна тасты –бирюзаны Хорезмнен алдырғаны айтылады. Демек, бұл Зубла Арал бойы халықтарының Иран мәдениетінің қалыптасып дамуына қатынасынан дерек береді.

«Хорезм» сөзінің этимологиялық мәнінде илимпаздар әр түрлі түсіндіреді. X- ғасырға тийіс араб- парсы әдебиеттерде «Хорезм» сөзі екі бөлектен тұрады. «Хвар»-ғөш, «ЗМ»- отын яғни Хорезм малға бай, тоғайлы- отынлы ел деп түсіндіреді. Бір топ алымдар «Хорезм ойпатлы, жайлаулы кең малдарды, қорғап сақлауын бекинісқорғанлар көп», деп түсіндірсе хәм екінші топ алымдар «Хорезм-қуашлы ел» деп дұрыс түсіндіреді.

«Авесто» 7-ғасырдың басындағы Хорезмде отты мұқаддес деп, отқа арнап сыйынуы жайлар (храмдар) салынғаны бұны дәлеллейді. Грек тарихшысы Страбон, хорезмилер массагеттердің бір бөлігі деп жазады. Демек, хорезмилер хәм массагеттердің бас қудайы «Зүш» болғаны белгілі.

Орта Азия араб халифаты құрамына кіргеннен кейін, Хорезм хақында араб-парсы тарихшы географтардың мейнеттерінде ушырасады. Хорезм тарихы туралы Әбу Райхан Беруни (973-1048) өзінің «өткен әуладлардан қалған естеліктер» деген мейнетінде хорезмдердің мәдениеті, діни дәстүрлері, байрамдары, жыл санаулары хәм жазыулары хақында тарихый этнографиялық мағлыұмат береді.

Әйемгі Хорезм мәмлекеті

Әйемгі Хорезм мәмлекеті дегенде, Қарақалпақстан Республикасы аймағында, әйемгі дәуірлерде бір тұтас аймақ екенлігін түсінеміз хәм бұл аймақта мәмлекетшіліктің пайда болуы тарихы оғада тереңде екенлігінің

гүўасы боламыз. Б.э.шекемги 1-мыңыншы жыллықтың басында Әмиўдәрьяның оң тәрeпинде Қарақалпақ аймағында дийханшылық оазислери пайда болады. Б.э.шекемги VII-VI әсирлерде Әмиўдәрьяның шеп тәрeпинде, Әмиўдәрьяның ески дельта бойлары, Узбой жағаларына сак қәўимлериниң араласыўы менен хәм Күйиусай мәдениаты пайда болады. Күйиусайларда өз мархумларын қәбирлерге жерлеў дәстүрлериниң сак- массагетлер менен уқсаслығы, олардың сак қәўимлер менен этникалық жақтан байланыста болғанынан дерек береди. Тарийхшы Ктесийдиң жазыўына қарағанда, б.э.шекемги VII әсирде Парфия жери ушын Мидия менен саклар арасындағы урыс дәўиринде, бир топар саклар, Хорезмниң арқа-батыс шегарасына келип қонысласыўы, Күйиусайлардың жайларының мәдений қатламларынан шарықта исленген гүлал ыдыслардың табылыўына қарағанда, олар Маргиана, Авестода аты белгили хәм Каспий бойы Гиркан ўәлаятлары менен мәдений байланыста болған.

Б.э.шекемги VII әсир ақыры –VI әсир басында «Таза бағжап» шылардың мәдений дәстүрлерин даўам еткен Әмирабад хәм Күйиусайлардың өз-ара араласыўынан бас қаласы Гузели қыр болған ертедеги Хорезм мәмлекетине тийкар салынады. Бул ертедеги Хорезм мәмлекети, Әмиўдәрьяның Сарықамыс дельта жағаларында, б.э.шекемги VII-VI әсирлерде Хорезмдилер менен көшпели шарўа сак қәўимлердиң бирлеспесинен пайда болған ертедеги мәмлекет еди. Усы ўақытта, кубла Хорезмде, орайы Хазарасп болған ертедеги мәмлекет Хазарасп суўғарыў системасыда дүзиледи. Бул ертедеги кубла мәмлекеттиң пайда болыўына Бактрия, Согд хәм Маргиана қәўимлериниң мәдений тәсири тийеди. Ертедеги кубла Хорезм мәмлекетинин өнерментшилик орайы Хумбуз тепе болады. Буны оннан табылған археологиялық табылмалар тастыйықлайды. қ

Хорезмдеги бурынғы жап хәм салмалардың орнына үлкен каналлар қазылып суўғарыў тараўлары кеңейди. Жәмийетте урбанизацияласыў басланды. Б.э.шекемги VII әсир ақыры VI әсир басында үлкен ортадағы қала орайы «Гүзели қыр» хәм Хазарасп пайда болады.Дийханшылық атызлар арасында,

суўғарыў каналлар бойларында хэм тығыз жайласқан елатлардың саны көбейди.

Б.э.шекемги VII әсир ақыры –VI әсир басында қубла Арал бойында Әмирабад, Күйиусай мәдениятын пайда еткен. Хорезм мәмлекети әйемги Бактрия патшалығы сыяқлы үлкен мәмлекет болып, Бактрия менен Хорезм, Өзбекстанның барлық ўәлаятларын өз ишине алған. Әйемги Хорезм аты жазба дерек болған Авестода «Хваризм»,әйемги парс жазыўларында «Хваризмий», грек жазыўшылары (Гекатай, Герадот, Ктесей) мийнетлеринде «Хорасмия» деп аталады.

Геродоттың жазыўына қарағанда азияда таў төбеликлери менен қоршалған тегислик кең дала Хорезмдилерге тийисли болған. Сол кеңисликлерге қарап таўлардан үлкен Акес дәрьясы ағады. Бес шақапшаға бөлинип аққан дәрья Хорезм, Гиркан, Парфия, Саранг, Фаман жерлерин суў менен тәмийинлейди. Геродоттың бул жазыўы жәхән алымлары арасында хәр түрли илимий пикирлер туўдырды. С.П.Толстов, Геродот айытқан Акес дәрья Хорезм арқалы өтетуғын Әмиўдәрья деп шамалайды. Немец тарийхшысы М.Маркварт Акес дәрьясы –бул қубла Түркменстандағы Тежен-Гарируд дәрьяларына туўра келеди дейди. Соның ушында алымлар Хорезмдилер, бурын Мары-Герат аймақларын хэм Әмиўдәрьяның төмендеги елатларды қамтыған патшалықты пайда еткен деп дәлиллейди. Әйемги Хорезм патшалығының қайсы жерде қәлиплескени ҳаққында хәр түрли пикирлердің болыўына қарамастан б.э.шекемги VII әсир ақыры –VI әсирдің басында Хорезм мәмлекетиниң еки орайда болғаны сөзсиз. Хорезм патшалығы дүзими әскерий демократиялық конфедерациялық мәмлекет болып хэм оның қурамына ярым көшпели шарўа сак қәўимлериде кирген. Хорезм мәмлекетиниң қубла шегарасы Чарджаў қаласы жанындағы Кош қала хэм Одей тепе қалалары арасынан өткен. Кош қала Хорезмге, ал Одей тепе Бактрияға қараған. Бундай шегаралардың қәлиплесиўи, еки мәмлекеттиң бири екиншисиниң күшин иркип турғаны, олардың өз ўақтында күдиретли, күшли мәмлекет болғанынан дерек береди.

Б.э.шекемги VII-VI ғасырлардағы Хорезм мемлекеті естеліктерінен Жанбас және Набат 7, белгілі. Ол төрт мүйешлі болып, тәрептері 70х20 м-ге тең болған. Б.э.шекемги VII ғасырдан бастап тұрақ жайлардың дийұаллары пахсадан салына бастайды. Б.э.шекемги VI ғасырдың басынан бастап, тұрақ жайлар, жәмийеттік орындар, қалалар қорғандар дийұаллары Орта Азияның қубла районларында көп тараған және тұрыс төрт мүйешлі гербишлерден өріледі. Хорезмнің орайлық қалаларының бірі Әмиўдәрьяның шеп тәрепінде жайласқан, майданы 40 га тең «Гүзелиқыр», дөгері және ішкі қурылыстар гербишлерден өрілген қала айналасы екі қатарлы биік дийұаллар менен қоршалған. Қаланың сыртқы қорғаныс дийұаллары және шатраш минараларында шатраш тәртібінде екі қатарлы гезерменлер туратуғын орындар болған. Қаладағы тұрақ жайлар, оның орайлық бөлімінде және қала дийұаллары бойлап жайласқан. Қалада малдарды сақлайтуғын бос майдандарда болған. Қалада темир, мыс, реңлі таслардан (бронзадан) бұйымдар және безеніу затларын істейтуғын устаканалар болған.

Б.э.шекемги VII –VI ғасырлар ортасында тийісін Қарақалпақстан және Хорезм ұалатынан табылған үлкен каналлар аңғарлары, суұғарыу тараулары 300 ден көбірек ауыллық елат жайлардың көбісі Хумбезтепе, Ташқырман және Базар қала дөгереклерінде сақланған. Б.э.шекемги VII ғасыр ақыры VI ғасырда пайда болған үлкен суұғарыу тараулары каналлар, қала, ауыллық елатлар, дийханшылық мәдениет орайлары орайласқан мемлекет тәрепіннен қурылады және мемлекеттің қәуендерінде болады.

Б.э.шекемги VII-VI ғасырларда Хорезмнің қубла қонсысы районлары Согдианада Афрасиаб, Көктепе, Ер-куртан және Узынқыр қалалар салынады. Булунгур және Даргом каналлар қазылады. Усы дәуірде, Бактрия және Согдиана мемлекеті дүзіледі. Хорезм бул мемлекетлер менен мәдений байланыста болады. Жәмийетте урбанизациялық қубылыс хәрекетлер бул елдерде бір уақытта басталыады.

Сак-массагетлердің мемлекетшілігі

Қадимги дәуірдегі жазба дереклерде (Ассирия, Авесто, Бехустан жазыулары) Бактрия, Согдиана менен Хорезмликлердің арғы жағында «желдей есип шауып жүрген атлы көшпели турлар», саклар жайласқан айтылады. Парсы дереклерінде турлар- саклар деп аталады, ал грек авторларының мийнетлерінде турлар –скифлер деп аталып, көшпели шаруалардың скифлер аты көпшилик илимий әдебиетларда қабыл етилген.

Б.э.шекемги 1 әсирге тийисли Рим жазба дереклерінде Яксарттың (Сырдерья) арғы жағында Скифлер жасайтуғыны айтылады. Парсылар оларды саклар деп атайды. Скифлердің саны жүдә көп. Олардың ишинде ең көпшилиги массагетлер, дайлар хәм исседонлар «..аримасплар» деп жазады. Саклардың ишинде ең көбиси массагетлер болған. Геродот олар ҳақында «бул халық Аракс (Әмиүдерья-Узбой) дерьясының арғы жағында исседонларға қарама-қарсы жасайды. Кийимлери, турмыс қалпи скифлерге уқсас. Олар атлы хәм жаяу жүрипте урыса алады. Урысуыдың усы еки түринде жетик, оқ жай хәм найза менен де урысады. Сауашта айбалталар менен куралланады. Олардың барлық буйымлары алтың менен мыстан исленген. Олар егин екпейди, үй ҳайуанлары гөши менен хәм балықлар менен ауқатланады. Аракс (Әмиүдерья) оларды балық пенен тәмийинлейди. Саклар сүт ишеди» -деп жазады. Қадимги дәуірдегі дереклерде согдиананың аржағындағы, Яксарттың (Сырдерья) бойларын жағалап саклар қоныс басқан деген мағлыұматлар сақланған. Парслардың тасқа ойып жазған сына жазыуларында, Арал бой саклардың үш топары ҳақында сөз етеди. Пара-дарай (теңиздің арғы бетиндеги саклар), Хаомаварка саклар (хаома ишимлигин таярлайтуғын саклар) хәм Тиграхауда саклар (сопақ бас кийимли саклар). Булардың Орта Азияның қайсы тарийхий географиялық жерде жайласқаны анық айтыу қыйын. Өйткени олардың этнографиялық орынлары ҳақында жазба мағлыұматлар жоқ. Бир топар илимпазлардың пикиринше Пара-дарай саклары Арал дөгерегиндеги, Әмиүдерья хәм Сырдерья дельта алабында жасаған. Тиграхауда саклары Сырдерьяның орта бөлими менен Тянь-Шан дөгерегинде өмир сүрген ал,

Хаомаварка саклар, Түркменстанның Мургаб хәм Тежен дәрья алабларында жасаған.

Сак қәўимлердиң қоныс басқан ең үлкен аймақлары Жетисуў. Бул жерде тиграхаўда саклар жайласқан, екинши Арал жағалаўы менен Әмиўдәрья хәм Сырдәрья дельта бойларында массагетлер орналасқан. Тиграхаўда естеликлерине Жетисуўдағы Или дәрья бойларындағы Ысық, Бесшатыр хәм Кеген қәбиристанлары жатады. Б.э.шекемги VII-VI әсирлерде, Кубла Арал бойында, Арал-Каспий аралығында малика Тумарис ханум басқарған, сак (массагетлердиң) мәмлекети дүзиледи. Б.э.шекемги VI әсирдиң биринши ярымындағы бул ата –бабаларымыз болған сак-массагетлер дүзген әскерий демократиялық конфедерация, қарақалпақлардың ең әййемги хәм ерте мәмлекетшилигиниң басланыўы еди.

Арал бойындағы саклардың (массагетлердиң) б.э.шекемги VII-V әсирлерине тийисли, Уйғарак хәм кубла Тегискен деген қәбирлери ашып изертленди. Олардың қәбирлериниң қурылысы еки түрде: биринши өртеў хәм күлин сақлаў мархумды жер бетине төселген қамыс үстине, дөгерегин ағаш бөренлер менен қоршап қәбирди сол ўақытта өртеп жиберий дәстүри болған. Екинши мархумды қазылған қәбирге жерлеў түри болған. Бул естеликлерден мархум менен бирге қәбирге салынған гүлал ыдыслар, қайрақ таслар, қасқыр сүүрети салынған темир қылыш, аттың жүўениниң суўлығы хәр түрли ҳайўанлардың мүсинлери, буғы, сайғақ, ат, арыслан, барыс хәм қус сүүретлери де ушырасады.

Арал бойы саклардың мәденияты, Евразия халықларының мәдениятына жатады. Массагетлердиң мәденияты б.э.шекемги I мыңыншы жыллықтың ортасында гүлленип өседи. Саклар патшалығы менен Хорезм мәмлекети арасында өз-ара экономикалық, мәдений, саўда хәм байланыслар болады. Саклардың отырықшы болып жасаған мекан жайлары қалалары қорғанларына Ширик-рабад, Жаңадәрья хәм Инкардәрья бойындағы қоныс орынлар, Сырдәрья дельта жағасындағы Жетиасар меканлары киреди. Бул естеликлердиң дөгерегинен суўғарыў каналлары хәм дийханшылық атыз қалдықлары

табылады. Саклардың тұрақ жайларды салыуда қурылыс материалдарды пайдаланыуда, гербиштен имарат салыуда Хорезмилердің мәдениет тәсірі сезілсе және құрал жарақтарды ісleуде Хорезмлерге сак массагетлердің мәдениет тәсірі болған.

Қарақалпақстан жерлерін Иран ахемений патшаларының жаулап алыуы

Б.э.шекемгі бір мыңыншы жылы жақын және орта шығыс жерлерінде Ассирия менен Мидия мемлекеттері пайда болады. Мидия патшалығына ғәрезлі болып тұрған Персия, ұзақ дауам еткен ғәрезсізлік үшін гүрестен кейін, б.э.ш. 550 жылы азатлыққа ерисіп және Мидия патшалығы орнына Ахеменийлер мемлекеті дүзіледі. Ахемений мемлекетінің тийкарын салыушы Кир 2, көп жыллар дауамында урыстар алып барады. Б.э.шекемгі 529 жылы Кир 2 Вавилонияны жаулап алып, Орта Азияның құбла аймақтарын қаратып үлкен империя дүзіуге киріседі және Кир 2 өз кеулін Египетке аударды. Бірақ, Орта Азиядағы Ахеменийлерге қарсы сиясий наразылық, азатлық гүреслер, Кирдің Египетке қарсы жүрісін тоқтатады. Кир 2 өз мемлекетінің арқа-шығыс шегараларының қәуіпсізлігін сақлау үшін Орта Азиядағы жауынгер сакларға қарсы атланады. Тарийхшы Трог Юстиннің жазыуына қарағанда, Кир, Азия және шығыс халықтарды өзіне қаратып скифлерге (сакларға) қарсы урыс ашады. Усы ўақытта саклардың (массагетлердің) мемлекетін патша Тумарис басқарған. Ер жүрек Тумарис ханум көп санлы құралланған душпан әскерлерінен қорықпаған.

Геродоттың жазылыуына қарағанда Парс патшасы Кир, Тумарис ханумға үйленбекші болып жаушы жибереді. Тумарис жаушыларға «патша», Кирдің мақсеті маған үйлениў емес, ал менің елимді, массагетлердің мемлекетін алмақшы деп алдын болжап оларды қайтарады. Бул, массагетлер патшасы Тумарис пенен Кир 2 арасындағы ауызша дипломатиялық сөйлесіулер еді. Сөзі өтпеген соң, патша Кир массагетлерге урыс ашады. Кир өз әскерлері менен Окстен (Әмиўдәрьядан кешіп өтіп, массагетлер жеріне кирип және өз шатырларын құрады.

Бирақ, екінші күні хийле ислеп, қорыққан адамға уқсап шатырларына ишимлик-вино таслап кейін шегинеди. Бул ўақыя Тумариске жетеди. Тумарис өзиниң улы, әскер басшы Спаргапиз басшылығында, әскерлериниң үштен бир бөлегин бөлип хәм душпан изинен қуўыўға жибереди. Бурын саўашларда сыналмаған жас әскер басшы Спаргапиз, Кирдиң қалдырған шатырына (лагерине) келип хәм ишимликке (виноға) тойып өз әскерлери менен бейхуш болып қалады. Буны сезген душпан, Кирдиң тапсырмасы менен түнде лагерьге келип сакларды хәм Тусарис ханумның улын өлтиреді.

Тумарис бир топар әскерлеринен хәм жалғыз улынан айырлып, қайғыға түсийдиң орнына хәм душпаннан өш алыўды алдына мақсет етип қояды. Ол әскерлерин қайта топлап хәм парсыларға топылып саўашқа түседі. Геродот бул ҳаққында былай жазып қалдырады. Бул скифлер (саклар) алып барған урыслардың ишиндеги ең жаўыз хәм қанлы саўаш болды. Олар бир-бирине жақын турып сары жайдан оқлар атысты. Оқ таўсылғаннан соң найза хәм қылышлар менен саўашқа түсти. Бул қанды саўашта ҳеш ким шегингиси келмеді. Узақ даўам еткен саўаштан кейин массагетлер жеңип шықты. Парс әскерлериниң үлкен бир бөлеги саўашта қаза тапты. 29 жыл патшалық еткен Кирдиң өзиде усы саўашта қаза тапты. Тумарис мал терисинен исленген мести, адамлар қанына толтырыўға буйрық береді. Саўаш майданында өлген адамлар арасынан Кирдиң басын таўып алып «Мен тиримен, жеңимпазбан, бирақ сен мениң улымды алдап өлтирип, маған зыян бердиң, енди мен сен қанхорды қанға тойғызаман» деп душпанның басын қан толған меске салады. Грек тарийхшысы Страбонның (б.э.шекемги 64-23 жыл2ы) жазыўына қарағанда массагетлердиң әскерлери арасында Хорезм мәмлекетиниң жаўынгерлериде болған. Хорезм, сак (массагет) халықлары өз азатлықлары ушын сыртқы душпанларға қарсы бирге урысқан хәм елди қорғаўға қатнасқан.

Тумарис ханум басқарған массагет мәмлекети менен Кир басшылық еткен парсылар арасында бул урыс саўашы б.э.шекемги 530-жылы июль айының ақыры, августтың басында ески Окс (Әмиўдәрья) дәрьясының дельтасы Узбой бойында болып өткен. Иранда Дарии 1 патшалық (б.э.шекемги

522-486 жыллары) өткен дәуірде Орта Азия ұялаятлары Маргиана Парфия, Бактрия, Согд, Хорезм хәм Арал бойы саклары Парсыларға қараған. Себеби, көп санлы жақсы қуралланған Дарии 1 әскерлерине Орта Азия халықлары шыдам Бере алмаған. Нәтийжеде әййемги Хорезм мәмлекети хәм саклардың әскерлери демократиялық конфедерациялық мәмлекети тарқалады. Б.э.шекемги VI әсирдің ортасында қубла Арал бойы халықлары Иран ахәменийлері қурамын киреди. Ахемений сулалары басқарған, Иран мәмлекетине қараған аймақлар хәм оларды сиясий басқарыў ушын әскерий ұялаятларға (сатраптарға, парсша- хшатрана) бөлинеди. Ыәлаят хәкимлері патшаға жақын адамлардан тайынланады хәм ол гейде хәкимлик нәсилликте өтеди. Орта Азия еллери 4 хәкимлерге (сатрап) бөлинеди. Каспий бойы көшпели шарўа қәўимлер II-сатрапты қурап, хәр жылы ахемений патшалығына 200 гүмис талант төлеп турған. Бактрия 12 сатрапты қурап, 360 талант Хорезм, Согд, Парфия 16-сатрапқа кирип талант төлеп турған, массагетлер 15 сатрапқа қарап, 250 талант төлеп турған. Артаксеркс 2 патшалық (б.э.шекемги 404-359 жыллары) еткен дәуірде Хорезм ахәмений патшалығынан өз алдына бөлек ғәрезсиз жасайды.

Сатрап хәкимлериниң ўазыйпасы өзлери басқарған ұялаятларда тынышлықты сақлаў, салық жыйнаў хәм мәмлекет әскерлерин азық-аўқатлар менен тәмийинлеў болады. Орта Азия халықлары, согдианалар, бактриялылар, хорезмлилер хәм сак- массагетлер ахәмений патшаларының Греция менен болған урысларына қатнасады. Б.э.шекмеги 480-жылы Фермония хәм 479-жылы Платиян жанындағы греклер менен болған саўашта саклардан турған пияда хәм атлы әскерлер ерлик көрсетеди. Орта Азиядан барған әскерлер ахәмений мәмлекетиниң қалаларында әскерий хызметте болады. Б.э.шекемги V әсирде парсылардың атланысына қатнасқан хорезмлилер, Египеттиң қубла районындағы Элефантиң атаўына парсы әскерлери менен барған. Ахәмений патшалары, басып алған еллеринен көплеген қуллар алып келип, оларды аўыр қурылыслар салғанда, каналлар қазғанда хәм өндирис кәрханаларында пайдаланған. Соған қарамастан Орта Азия еллериниң Ахәмений мәмлекети қурамына өтиўи нәтийжесинде, өнерментшилиқ саўда мәденияты өседи.

Орайласқан күшли мәмлекет қурылыс ислериниң салыныуына суўрғарыў тараўларының кеңейиўине кеўил бөледі.

Иран ахәмений патшалары, Жаңа дәрйя хәм Қуўан дәрйя алабында жасаған хәм Арал бойы көшпели шарўа сакларды өзлерине қаратады. Усы дәўирде, саклардың сиясий басқарыў орайы Бабиш мола қаласы болған. Ахәменийлер дәўиринде Қарақалпақстан аймағында жаңа суўғарыў каналлар қазылып хәм дийханшылық өседі. Мал шарўашылығы раўажланады. Қалаларда өнерментшилик хәм саўда өседі. Б.э.шекемги V әсирдиң ортасында, Төрткүл районы аймағында Дингильджи хәўлиси салынады. Майданы 25х43 м болған, бул аристократтың хәўлиси дийўаллары қам гербиштен өрилип хәм қалыңлығы 2 м болған. Хәўлиниң орайында 4 мүйешли хәўиз сақланған. Кубла Хорезмдеги Хазараспан 17 км шығыстағы Хумбузтепе өнерментшилик орайы усы дәўирде гүлал ыдысларда таярлап турған. Қарақалпақстан аймағында жасаған халықлар Иран цивилизациясының раўажланыуына тәсир тийгизеді хәм усы дәўирде класслық жәмийетлик дүзимде жасайды. Ахәменийлер қол астындағы Орта Азия халықлары азатлық гүрес алып барады. Б.э.шекемги IV әсирдиң басында қарақалпақ аймағының Иран ахәменийлеринен азат болыуы хәм Хорезм мәмлекетшилигиниң қайта тиклениўине әкеледі.

Құдиретли Ахәмений патшалығы Искандер Зулхарнайынның (Александр Македонский) армиясының топылысынан б.э.шекемги IV әсирдиң соңғы шерегинде қулайды. Б.э.шекемги IV әсирдиң басында, Арал бойы сак қәўимлериде, Хорезмге қусап өз ғәрезсизлигине ериседі. Искандер Зулхарнайн Б.э.ш. 330-327 жыллары, Орта Азия жерлерин жаўлап алыў менен бәнт болады. Жергиликли халықлардың қарсылық етиўине қарамастан грек-македон әскерлери Орта Азияның кубла районларын өзине қаратады. Усы дәўирде Хорезм мәмлекети өз ғәрезсизлигин сақлап қалады. Б.э.шекемги 329-328 жылы Искандер Зулхарнайн Бактр қаласында қысты өткерип атырғанда Хорезм патшасы Фарасман 1,5 мың атлы әскерлери менен келеді, Искандер Зулхарнайн менен «дослық» хәм «1скерий» аўқам дүзип хәм өз елин грек-мәкедон әскерлериниң топылысынан аман сақлап қалады. Хәттеки, Фарасман

хүкімранлық еткен Хорезм Орта Азия халықтарының грек-македонларға қарсы азатлық гүресін қоллайды. Тарихшы Страбонның мағлұматына қарағанда, Согдианада болып өткен азатлық гүрестің басшысы Спитамен Хорезмнен баспана табады.

Б.э.шекемгі 323 жылы Искандер Зұлхарнайн өлгеннен кейін, Орта Азия жерлері оның әскер басшысы Селевкид дүзген мәмлекеттің қарамағына кiredi. Орта Азия халықтарының сырт ел басқыншылары менен үзлексіз гүреслерінің нәтижесінде Орта Азияда б.э.шекемгі III әсирдің орталарында Греко- Бактрия хәм Парфия патшалықтары дүзиледи. Бул мәмлекетлер менен Арал бойы халықтарының саясий қарым-қатнастары еле толық үйренілмеген. Тарихшы Юстиннің мағлұматтарына қарағанда Парфияда Аршакийлер династиясының тийкарын салыушы Аршакты қууатлаған дах(парн) қәуімлері Парфияның шығысында жасаушы сак- массагет қәуімлері менен аұқамда болған.

Орта Азияның қубла областларының эллинизмнің тәсири орбитасына өтиуі менен жергиликли халықтар менен грек хәм алдыңғы Азия еллері арасында мәдений хәм сауда байланыстары күшейди. Хорезм мәмлекеті греклерге –македонларға қарамаған менен Орта Азияның басқа регионларынан бөлинип қалмай хәм қайсы еллер менен белгили дәрежеде мәдений байланыстарды дауам етеди. Соның менен бир қатарда қубла Арал бойы халықтары Жайық, төменгі Едил бойлары, арқа Кавказ, басқада қоңсы еллер менен экономикалық, сауда хәм мәдений байланыстарда болған. Бул тууралы Хорезм қалаларының мәдений қатламларынан Қаратеңиз бойы, Кавказ жерлерінде исленилген моншақтардың табылуы хәм Хорезм усталарының гүлал ыдыстарының қубла Жайық алабындағы сармат қабирстанларынан (б.э.шекемгі IV-III әсирлерде) табылуы мысал болады.

Солай етип б.э.шекемгі IV-II әсирлерде Хорезмнің өзине тән мәдениеті рауажланады хәм қоңсы еллер менен белгили дәрежеде мәдений байланыста болады. Жаңадан сууғару тармақтары қурылады, сууғару ұсыллары жетилистириледі хәм дийханшылықтын майданы кеңейеді. Бул

суўғарыў каналларды хәм қурылысларды қурыў орайласқан мәмлекеттиң ўазыйпасы болған.

Қала урбанизациясы

Хорезм оазиси ахәмений патшаларының үстемлигинен азат болып, хәм өз мәмлекетин қайта тиклегенсоң б.э.шекемги IV-II әсирлерде қалалардың саны көбейди. Қалалар, сиясий, басқарыў, мәдений, диний, илим хәм саўда орайларына айланады. Б.э.шекемги IV-II әсирлерге тийисли қалаларға: Базар қала, Қыят, Уллы Гүлдирсин, Жанбас қала, Қырыққыз, Қазақлы жатқан (Ақшахан) хәм Гяуир қалалар киреди. Әмиўдәрьяның оң тәрәпинде: Кат, Ишан қала, Ардхушмисан, Хазарасп т.б. ушырасады. Бир топар қалалар, Әмиўдәрьяны жағалап өтетуғын кәрўан жоллардың бойында қурылады. Оларға Топырақ қала, Жигирбент, Капарас, Хазарасп х.т.б. киреди. Қалалардың бир бөлеги, елдиң дийханшылық оазислери менен сахра көшпели шарўалар араласып жасайтуғын жерлерге хәм мәмлекеттиң шегараларына салынады: Бундай ел шегарасындағы қорған қалаларға: Аяз қала, Султануайс таў дизбегиндеги Гяуир қала, Қорғасын қала, Киши Қырық қыз, Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде Хазарасп, Хийўа жанындағы Топырақ қала, Айбўйир, Даўкескен хәм Ботентаў киреди. Б.э.шекемги IV-II әсирлерде салынған қалалар өзине ылайықлы қорғаныў (фортификациясына) дүзилisine ийе болған. Қалалардың қос дийўал ишиндеги атқышлар галереясы, минаралар, қорған дийўалдың алдыңғы тәрәпиндеги қосымша дийўаллар хәм дәрўаза алдындағы қосымша қорғаныў қурылыслары болған. Көплеген қалалар аўыллық дийханшылық елаттың орайлары болған. Олар сол жердиң басқарыў орайы болып, оның суўғарыў тармақларын қадағалап, сол жайласқан дийханшылық орайларын қорғап басқарып турған үлкен қалалардың бири Жанбас қала естелиги болып есапланады. Изертлеў нәтийжесинде қаладан ерте дәўирдеги көплеген гүлал ыдысларының сынықлары, металлдан исленген хожалық буйымлары х.т.б. затлар табылды. Усы табылған затлардың тийкарында естеликтиң б.э.шекемги IV әсир- эрамыздың 1 әсирлерине тийисли екенлиги анықланды. Жанбас қала төрт мўйешли формада болып, оның еки қабат қалың бес метр қорған

дийуаллары хэм квадрат формадағы үлкен кам гербишлерден өрилген. Қорғанда минаралар жоқ, сонлықтан дийуалдың сыртқы қабатының ишки тәрeпинде үш бағдарда сары жайдан оқ ататуғын тесиклери бар арнаулы текшелер жайласқан. Және де қаланы бекем қорғау ушын еки қатар мерген жайлар исленген. Қала дәрұазасына қосымша атқышлар галереясы бар қорған дийуал менен қоршалған. Дәрұазадан туұры ишки созылған кең көше қаланы екиге бөлип турады. Орайлық көшеден еки тәрeпке созылған киши көшелердин хожалығы.

Б.э.шекемги IV-II әсирлерде Қарақалпақстан хэм Хорезм ўәлаятында жасаған халықлардың экономикасының тийкары ауыл хожалығы, өнерментшилик хэм сауда болған. Дийханшылық егинлери суўғарылып егилген. Әмиўдәрьядан саға алып, Жанбас қала, Базар қала тәрeпке аққан Қырық қыз хэм Жеке Парсон каналлары Жанбас қала хэм Базар қала дийханшылық орайларын суў менен тәмийинлеген. Гәўхара каналы Гүлдирсин, Қыят қала дөгерегин суў менен тәмийинлеп Топырақ қала хэм Қазақлы жатқан дөгерегиндеги елатлар Ташқырман каналы арқалы суў ишкен. Әмиўдәрьяның шеп тәрeпинде Хайканик (Палўан жап), Хазарасп, Кердаранхас хэм Мадра суўғарыу системалары ислеиди.

Ауыл хожалығында көбирек дәнли егинлер болған. Тары, арпа, бийдай, ал техникалық егинлерден пахта хэм зығыр еккен. Булардан басқа, жоңышқа хэм мәш егилген. Бағшылық хэм палыз егинлерин егиу кең тараған. Жүзимгершилик жақсы раўажланған. Мийнет қураллары ретинде, өгиз жеккен гүнде, мала, бел, кетпен хэм орақлардан пайдаланған. Дәнди унға айландырыу ушын жалпақ таслардан исленген дән унтағышлар қолланылған. Мал шарўашылығыда әҳмийетли орынды ийелейди. Б.э.шекемги VI-II әсирлерде түйе, жылқы, қой, ешки шошқа хэм ири шаклы қара малларды асыраған. Гүзели қыр естелигинен табылған сүйеклердин 52 % ин жылқының хэм түйениң сүйеклери қурайды. Жанбас қаладан, үлкен Айбүйир қаладан, Хийўадан табылған сүйеклердин 25-30 % ири шаклы қара маллардың сүйеги болып есапланады. Демек, б.э.шекемги IV-II әсирлерде мал шарўашылықтың

тийкаргы тараўлары, шаклы ири қара маллар, жылқы, түйе хәм қой-ешкилерди асыраўшылық болады. Қалаларда өнерментшилик жақсы раўажланған. Гүзели қыр, Қой қырылған, Капарас қалалардың мәдений қатламларынан табылған металл өндірісіннің қалдықтары хәм темир сынықтары термишилик устахананың болғанын дәлиллейди. Темирден мийнет қураллары (кетпен, балта, орақ, пышақ) хәм қурал жарақлардан: қылыш, қанжар, оқ жай ушлары, саўытлар, атлардың суўлығын, зәңги хәм т.б. ислеген.

Гүлалшылық өнерментшилигинде жақсы раўажланыўы ылайдан, қумбыз печлерде таярлаған хожалық буйымлары (хум, гүзе, бакал), хәйкеллер, мүсинлер өзинің сыпатлылығы, сулыўлығы хәм нағысы менен өзине тартады. Гүлалы өнерментшилердің жайлары, хумбыз печлери Жанбас қала, Хазарасп, Қой-қырылған қала, Базар қала дөгерегинен табылып изертленди. Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде, Хазарасптан 17 км шығыста, дәрья бойында Хумбузтепе аты менен белгили майданы 52 га гүлал өнерментшилердің орайы болған. %злери таярлаған буйымлар менен уйалар елатлардың мутажын тәмийин етип турған.

Дини

Б.э.шекемги IV-II әсирлерде, Қарақалпақстан хәм Хорезм жеринде жасаған халықлар зардуштийлик динге исенген. Зардуштийлик диннің муқаддес китабы «Авесто» болып, бул китап, б.э.шекемги II мың жыллықтың орталарынан- 1мыңыншы жыллардың басында Орта Азияда пайда болған.

«Авесто» китабының жазылған ўақтында Хорезм, Согд, Бактрия үлкелери болып, сол дәўирдеги экономикалық мәдений, руўхый турмыстың хәм мәмлекетшиликтің ертедеги идеологиясы сөз етиледі. Зардуштийлик динге, Орта Азияда Спитама руўынан шыққан философ алым, шайыр хәм зардушт пайғамбар тийкар салған. Зардуштийлик дини, дүньяны хәм адамзат турмысын дуалистлик теория тийкарында түсіндиреди. Ахрумазда жақсылық, тоқшылық, саў-саламатлық, тынышлық хәм басқада жақсы қасийетлердің қудайы. Ал Ахриман: зулимет, ашлық, урыс, өлим, гүнә ислер, жаман нийетлер хәм улыўма адамзат душпаны. Усы еки қудайлар арасында мәңгилик гүрес барады, гүресте

жақсылық қудайы Ахурамазда хәм жаманлық қудайы Ахриман үстинен барлық ўақытта жеңиске ериседи. Зардуштийлик дининиң тәлийматы бойынша от оғада мухаддес есапланған. Қуяш жақтылығы хәм қуяш нурлары әлемге өмир бағыш етеди. Оның нуры менен дүньядағы барлық жанлы махлук жасайды хәм тәбият оянады. Булардан басқа хорезмдилер Анахита, Митра, Сиявуш хәм тәңриге сыйынған. Жер, суў, ҳасылдаршылық қудайы хорезмде Анахита болған. Анахитаның ҳаял түринде қудайдың мүсинлери қалалардың, мәдений қатламларынан көп табылады. Митра бул қуяш қудайы хәм оның образы ат түринде бериледи. Аттың мүсинлериде қубла Арал бойы қалалардың мәдений қатламларынан көп табылады. Қуяш, бул ер адам, ол нәсил салады, жер, суў, ҳаял хәм бул ҳасыл береді деп түсиндирилген. Анахита хәм митраға сыйыныў эрамыздың IV әсирге шекем даўам етти. Хорезмде басы адам, денеси өгиз тәризли болған қоспалы мификалық мақлук Гамомард (Гопатшах) қа да сыйынған. Қубла Арал бойы халықлары тотемизм хәм шаманизм, динлерине де исенген.

Хорезмде хәм Соғдианада Сиявушқа сыйынған. Сиявуш өлседе қайтып тириледі, яғный жаздан кейин гүз, гүзден кейин қыс, қыстан кейин бәхәр хәм және жазға келип тәбият оянады. Өсимликлердиң бәхәрде қайта көгерип өскениндей хәм өлилердинде қайта тирилетуғынына исенген. Сиявуш ҳаққында әпсананы X әсирде Фердаўсий өзиниң Шахнама эпосын жазғанда пайдаланады. Авестодағы зардуштийлик дини дәстүрлери бойынша қуяш, от, суў, жер, ҳаўаның тазалығын талап еткен хәм оларды дүньяда ең мухаддес деп есаплаған. Қарақалпақ дәстаны Шәрьяр, Едиге, Қобланда, Дәўлер, Пери, тас адамлар хәм суў астында тиришилик ҳаққындағы сөзлер Авестоға барып тақалады. Үлкемизде «Авесто» нызамында, зардуштийлик қәбиристанлар «таўлы» бийик орынларда хәм төбелерде сақланған.

Зардуштийлик динде, отқа табыныўшылық белгили орынды туталды. Усы дәўирде отқа сыйыныўшылық ибададханалары (храмлар) салынады. Мәселен, Жамбас қалада, орайлық көшениң ақырында қурылған өжирениң ортасында дөңгелик сыпада, арнаўлы металлдан исленген эташтанда

«бәрқулла» от жанып турған. От храмлардың қурылыстары, Базар қала жанында, үлкен Айбұйир қалада, Елхараста, Гяур-3, Қазақлы жатқан (Ахшахан) хәм Ташқырманда табылып изертленген. Бул храмларда, мухаддес от арнаулы өжирелерде сақланған хәм храмлардың дийуалларында реңли- сюжетли сүүретлерде болған. Зардуштийлик динине исениушилердин диний байрамларында мал сойып, қурбанлық бергенде, «Мәңги таза от» арнаулы храм жайларында жағылып хәм халық сол оттың кәраматлығына сыйынған.

Зардуштийлик дини дәстүр бойынша, б.э.шекемги IV-II әсирлерде, мархумлардың сүйеклери гөшинен тазалаған соң, өлини екинши реет сүйеклерин тас, ылай хәм алибастрдан исленген төрт мбйешли қутышаларға (оссуарайларға) салып жерлеген. Оссуарайларға салынған сүйеклерди, дәстүр бойынша бәлент орынларға (тау жыраларына, төбеликлерге, қарбақанаға айланған қалалардың дийуалларына) апарып жерлеген. Мәселен, Султануаис тау дизбеклерине, Устрит бәлентлигине, Қуба тау, Порлы тау, Қусхана тау, Төк тау хәм Миздахканда Зардуштийлик қәбирстанлар болады. Өлген адамлардың сүйеклерин гөшинен айырып алыу ушын, өлиниң денесин уақытша апарып қоятуғын орын Шылпық дахмасы болады. Шылпықтың бийиклиги 15 м, ол дөңгелек формада болып, дийуалы пахсадан салынған. Диаметри 65-70 м. Бундай дахма хызметин атқарған жер Қуба тау, Миздахкан, Қусхана тау хәм Порлы таулар болады. Өлини жерлеу дәстүри менен илимпазлар Қой-қырылған қаланыда байланыстырады. Қаланың орайлық бөлими Хорезм ақ сүйеклерин жерлеу ушын, денесин отқа жағып хәм күлин ассуараларға салып сақлау хызметин атқарған. Әмиудәрья алабында зардуштийлик дәстүрдин кеңнен тарауына қарамастан хәм өлини қәбирге жерлеуде ушырасады. Мәселен, Базар қала этирапынан табылған қәбиристанда өлилерди қәбирлерге жерлеген. Бул, Қарақалпақстан аймағында хәр түрли этник топарлардың жасағанын дәлиллейди.

Көркем өнер б.э.шекем IV-II әсирлерде

Қарақалпақстан, Хорезмде қалалар хәм архитектуралық қурылыслар өседі. Мәселен, Қой қырылған қаласы храм-абсерваториясы көриниси сол дәуірдегі архитектор –уста өнерментлердің айрықша шеберлигин көрсетеді. Оның орайлық дөңгелек пландағы екі қабатлы дийуал қурылысы хәм оның 9 минарасы хәм қаланың дәрўаза алдындағы арнаўлы жай-қурылыслар жүде шеберлик пенен салынған. Бул қаланың арнаўлы өжирелерінде, руўханийлер, хызметкерлер, әскерлер, қуслар жасаған хәм азық-аўқатлар сақланған. Қой қырылған қала С.П.Толстовтың пикиринше елде патша-атақлы адамлар өлгенде олардың денесин өтқа жағып жерлейтуғын хәм астрономиялық бақлаўлар жүргизетуғын орын болған.

Естеликлерди естеликлерин археологиялық қазыў нәтийжесинде көплеген гүлал ыдыслары табылды. Гүлалшылардың жоқары дәрежедегі шеберлиги ҳаққында нәзик сайма- сай өмирдің тийкары болған қуяшты сүүретлейтуғын ашық реңлер менен боялып исленген ыдыслар гүўа болады. Әсиресе гүлал фляганың (суў қуйып алып жүретуғын ыдыс) сыртындағы аңшылық, сарай турмысы сүүретлери хәм әййемги эпсаналардан алынған үзиндилер қызығарлы. Айырым сүүретлердегі көринислер әййемги шығыс искусствосы ушын бурыннан киятырған дәстүрлер еди. Мысалы : өмир терегиниң алдында артқы аяқларында турған хайўанлардың сүүрети хәм сол дәуірдегі тастан соғылған мөрлерде де эпсаналық образлардың көринислери бар. Оларда оқ жайдың оғы тесип өткен қанатлы арыслан, суўын, жабайы хайўанның суўынға топылысы, «скиф хайўанат стилиндегі», «талаў көриниси», фантастикалық қус, аттағы қудай хәм басқада көринислери берилген.

Бул елде мүсинлерди соғыў б.э.шекемги IV әсирлерден басланады. Олардың көриниси образы алдыңғы Азия иконографиясына уқсайды. Хаяллардың үлгисинде көпшилик жағдайда тәбияттағы өнип өсиўди көрсетеді. Узын көйлектегі, шапан жамылып хәм қолын көкирегине басып турған қудай-хаялдың мүсини әдеттегидей көбирек ушырасады. Қолына ыдыс, айна ҳ.т.б, затлар услап турған көринислердегі хаял мүсинлериде бар. Жалаңаш қудай

хаялдың мүсинин ислеўде таралған. Б.э.шекемги II әсирлерде қолына бала услап отырған хаялдың мүсини пайда болады.

Еркек адамлардың мүсинин соғыў кемирек болған. Әдеттегидей олар жергиликли (скиф) кийиминде исленген. Айырым мүсинлерде эллинистлик иконографияның айырым белгилери хәм гейде Индияның тәсириниң излери де ушырасады (Дионис, Гиппократ). Тағыда мүсинлердеги будданың басы хәм жас баласын услап турған маймыл мүсини әйjemги Индия искусствосына уқсайды. Батырлықтың хәм жактылықтың басланыўын сәўлелендиретуғын аттың көриниси кең таралған. Аттың көринислери менен гүлал ритонлары хәм гүзениң тутқалары арысланның басындай мүсинлери менен безелген. Ыдыслардағы бул көринислер көз тийиўден сақлаў ушын исленген болыўы мүмкин. Гәўир қаладан пилдиң мүсини, Хорезмниң Шават районындағы Топырақ қаладан адам баслы өгиздиң («гопотшах») мүсини табылды.

Жазыў

Қарақалпақстан хәм Хорезм ўәлаятында, б.э.шекемги IV-II әсирлерде жасаған халықлары Шығыс Иран тилиниң хәр түрли диалектинде сөйлеген. Ески түрк тилиндеги жазыў еле табылмады. Бул туўралы дәрьяның оң тәрeпиндеги Қой қырылған қала, Аяз қала 1, Бурлы қала, Топырақ қала, Миздахкан, Төк қала, шеп тәрeпиндеги Гәўир қала, Үлкен Айбүйир, Хумбузтепе хәм басқада есткликлерден табылған жазба нусқалар мағлыўмат береді. Илимпазлардың пикиринше бул жерде арамей хәриплери тийкарында дәслепки жазыў б.э.шекемги IV әсирлерде пайда болған. Бул жазыў араблардың Орта Азияны жаўлап алыўына шекем қолланылған. Арамей хәриплеринен пайдаланыў хәм сол дәўирде арамей тили кең таралған. Ол Иран мәмлекетинен алынған болыўы мүмкин. Әйjemги Хорезм тили еле толық үйренілмеген. Тек айырым илимпазлардың пикиринше ол Иран тиллер топарының шығыс шақапшасына киреди деп есапланылады.

Бизиң заманымызға дейин келип жеткен естеликлерде гүлал ыдысларға тушь ямаса ойып- сызып жазған жазыўлар, ыдыстың сынған бөлеклерине сыя менен, қурылыс дийўалларындағы сыбаўлардағы, тери, ағаш хәм сүйеклерге

жазылған хожалық есаптарын аңлататуғын деректер болады. Сөзсіз, әйемгі елде бізге шекем келип жетпеген диний, тарихий хәм илимий әдебиеттер болған. Олар тууралы Топыраққаладан табылған патшалардың, руханийлердің мүсінлери хәм оралған қағаз улап турған адамның сүрети дәлил болады. Елдің тарихий әдебий китаптарын араблардың жоқ еткени тууралы ат –Табари хәм Беруний жазып қалдырады. Үлкен Айбүйир қаладан табылған, хумы4 сыртына ойып жазылған жазыу, елдің ертедегі жазыуы болады. Жазыу археологиялық хәм палеографиялық мағлыұматтар тийкарында б.э.шекемгі IV-III әсирлерге тийисли. Жазыуда ыдыстың ишине 150-200 литр суйықлық сыйатуғыны жазылған.

Аязқала 1 естелигинде дийұалға ойып, б.э.шекемгі III әсирде жазылған жазыу, «жумсақ» ямаса «кеўилдегидей емес» деген мәнисти аңлатқан. Бурлы қала естелигинен табылған түйениң жақ сүйегине қара тушь пенен адам атлары б.э.шекемгі II әсирде жазылған. Қой-қырылған қаладан гүлал ыдысларға, адам мүсінлерине жазылған жети жазба нұсқа табылады. Олар тийкарынан б.э.шекемгі III-II әсирлерде жазылған. Топырақ қаланы қазып изертлегенде, С.П.Толстов басшылық еткен Хорезм археологиялық экспедиция ағзалары: тақтайға, териге хәм сүйекке қара сыя менен жазылған жүзлеген хожалық хұжжетлерин табады. Оларда үй ийелериниң атлары, сол дөгеректе жасайтуғын адамлар (балалары, хаялы, күйеу баласы, қул хызметкерлери) хәм хожалық есаптарның дизимлери жазылған. Усындай жазыу Хумбуз тепеден табылды. Ерте орта әсирдегі жазыулар2а Төк қала, Миздахканнан табылған, оссуаралардағы жазыулар хәм Жекке Парсоннан териге жазылған жазыу табылды. VII әсирге тийисли ерте түрк жазыуы Сырдарья дельта бойынан табылды. Бул жазыулар оазистегі халықлардың Иранның шығыс шақапшасында ал VI-VII әсирлерден баслап ерте түрк жазыуларынан пайдаланғанын көреміз.

Арал бойы сакларының турмысы

Қадимгі Хорезм мәмлекетиниң сиясий хәм мәдений тарихы Қарақалпақлардың аймағында жасаған сак-массагет сармайлардың турмысы

менен байланыссыз өтті. Б.э.шекем IV-II ғасырлардағы дийханшылық елдері менен тұрақты экономикалық- мәдени байланыстары, Арал бойындағы сактардың Баланды, Ширик-рабат және Бабиш мұлла естеліктерінің мәдени қатламдарынан табылған. Өнермент усталарының таярлаған гүлал ыдыстары және ондағы нағыстар дәлелдейді. Хорезм мемлекеті арқа-батыс және Сарықамыс бойларында жасаған сак- массагеттер жасаған шегараларға хумбуз печлер салып олардың өнермент бұйымдарына болған талабын қанаатландырып отырады. Көшпелі шаруашылық пенен шұғылланған сак- массагеттерінің шегарасында, Айбұйыр, Дәуексен, Ақшақөл және Ақша Гелин деген қалалар салынады. Бұл қалалар, сыяқсыз, экономикалық және мәдени сауда орындарына айналады. Көшпелі сактар мал өнімдерін Хорезмділердің өнермент бұйымдарына алмасып отырады. Сак- массагеттерінің бір топары, Хорезмділердің мәдени тәсірінен зардуштийлік дінін қабыл етеді. Б.э.шекемгі V ғасырларда Алтай және Жетісуу регионларда қәдімгі түрк қәуімдері тұрмыс кешіреді. Ертедегі түркілер, өздерінің ата-бабалары сыяқлы мархумдарының қабірлеріне белгі ретінде тас ойып және оларды ат пенен бірге жерлейді. Б.э.шекемгі V ғасырға тийіс Жетісуудағы сактардың патшасы жерленген. Ысық қабірінен ең әйемгі түркі жазуының табылуы және Орайлық Азия жерлерінде жасаған сактарда ең әйемгі жазудың болғанын дәлелдейді. Б.э.шекемгі III-II ғасырларда Арал бойларына түркілердің миграцияға ұшырап араласуы күшейеді. Усы дәуірде гунндар, теле этностары, қаңлы және жеті асарлар, Хорезм аймағына араласа бастайды. Тарихый деректерде гунндарды, хионий және эфталиттер менен байланыстырады. Бірақ, бұл мәселе ізертлеуді талап етеді. Әйемгі дәуірде Арал бойы сак массагеттер, сармат, қаңлы, гуннар және теле қәуімдерінің бір топары ерте түрк тілі шақапшаларында сөйлеген болуы ытимал. Б.э.шекемгі VI-II -ғасырларда сактардың жәмийеттік тұрмысы әскерий демократиялық конфедерациялық мемлекеттік дәрежесіне көтеріледі.

VI-VIII ғасырлардағы болған Шахсәнем, Жекке Парсан және Күйік қалалардан табылған адам мүсіндерінің физикалық түр- келбеті Орайлық

Азияда кең таралған түрк этносларға уқсайды. Бул, мүсинлер, ерте орта әсирде, отырықшы, дийхан елатларына, түрклердің араласқанынан дерек береді. Антропологиялық жақтан бул мүсинлерде монғоллық рассаның белгилери басым болып келеді. Солай етип, IV-VIII әсирлерде, Хорезмде афригийлер мәдениятының пайда болыуында түрклердің тәсири күшли болған, ал, Арал бойындағы көшпели шаруа халықлардың материаллық мәдениятына, Хорезм мәдениятының тәсири тийген.

IV әсирдің ортасында, Орта Азияға, арқа- шығыстан, Жетисуу, Шығыс Түркстан жерлеринен Хионит қәуимлери араласады. Жазба дереклерде, IV әсирде, Иранды басқарған сасаний шахларының Хионитлер менен урысының сауаш майданы Әмиүдәрьяның (Узбойдың) шеп тәрәпинде болғаны айтылады. Бирақ, бул урысқа Хорезмдилердің тартылғаны, ямаса қатнаспағаны бизге белгисиз.

Қала мәденияты

II-IV әсирлерде Хорезмнің пайтахты Ыпырақ қала болған. Пайтахт қала, жүдә беккем етип қурылған. Орта Шығыс еллеринде пайтахт қала белгиси ретинде: басқарыу патша сарай (резиденциясы), муқаддес ибадатхана (отхрамы), архитектуралық қурылыс, жазыу болыуы керек. Топырақ қалада, пайтахтқа дерек белгилердің бәри бар. Бирақ, еле Хорезмнің б.ә.шекемги IV-II әсирлер аралығындағы пайтахт қаласы жабылған жоқ. Хорезмнің б.ә.шекемги III-I әсирлердеги пайтахты Қыят (ал-Фир) қала болды», -деп болжайды Я.Ғуламов. бул, қаланы орта әсирде Әмиүдәрьяның дегіши алып кеткен, сонлықтан қалың пайтахт болғанын дәлиллеу қыйын. Б.ә.шекемги IV-II әсирлерде пайтахт қала Қазахлы жатқан (Ақшахан) болды деп болжайды илимпаз В.Н.Ягодин. Қаладан б.ә.шекемги II әсирге туура келетуғын ибадатхана ашылды. Қаланың майданы 42 га, қала қалың еки қатар дийуаллар менен қоршалған. Бирақ, қаланың жасы б.ә.шекемги II әсир болғаны ушын, хәм қала ишинде Хүкимдардың резиденциясы ушыраспайды хәм қаланың мәдений қатламының қалыңлығы аз көлемде, хәм өнерментшилер кварталы ашылмағаны ушын, бул пайтахт қала бола алмайды. Қазахлы жатқан қалада

б.э.шекемги III- әсирлерде, қурылысы питпей қалған VI-VIII әсирлерде, ерте феодаллық қатнастардың қәлиплесип раўажланыўы басланды. Бирақ бул дәўирде, Орта Азия қалалардың санын анықлаў қыйын. Жазба мағлыўматлар бойынша усы дәўирде Орта Азияда 20 қала болған.

VI-VIII әсирлерде Хорезмде қалалардың саны ҳаққында жазба дереклер жүдә аз. Араб тарийхшысы ат-Табарий, Хорезмди араблар жаўлап алыў дәўиринде, Хорезмде үш қала: Қыят, Хазарасп, Үргениш болды деп жазады: В.В.Бартольд пикиринше, ерте орта әсирде, қалалар үш бөлимнен турған. Биринши, басқарыў орай (цитадель) Кухендиз), екинши Шахристан, үшіншиси Рабад.

Хорезмнің пайтахт қаласы Қыят, қаланың таяныш тиреги есапланған бийик қорғаннан (ал-Фир) цитаделинен, Шахристан хәм рабадтан турған. Патша Африг қала шегарасы ишинен өзиниң бийик қорғанын салдырды деп жазады. Беруний, Ерте орта әсирде Хорезмде, феодал хәўли бекинис қорғанларының қаптал айланасында жайласқан өнерментшилер, саўдагерлер есабынан қала халқы саны көбейеди. Хәўли-қорғанлар қалаларға айланады. Хорезм шегараларында көшпели шарўалар менен саўда байланыслар турақлы болады. Орта әсир қалалары, суўғарыў каналлар сағаларында жайласып, сол хәўли –қорғанларда отырған феодаллар, дийханшылықты суўғаратуғын суўларды қалағалап отырады. Усы дәўирде, феодаллық өндирис қатнастары тез раўажланады. Ал арқа районларда патриархарлық дүзим қалдығы узақ сақланып, феодаллық қатнасықлар әсте өседі.

Ерте орта әсирдеги қалалардың бири «Бүрkit қала» болады. Майданы 1 га (100x100 м) болған цитадель (кухендиз) ден хәм майданы 5 га болған Шахристан қаладан турады. Бүрkit қала 10,5 м бийик дийўаллар менен қоршалып, оның мүйеши минарлар менен бекинеди. Цитадель ишинде майданы бирнеше м болған бийик минар донжон үстинде турақ жай жайласқан. Минар үстиндеги турақ жайды VI-VIII әсирлерде пайдаланған. Афригийлер дәўиринде Хорезмде үлкен қалалар көп болмаған. Афригийлер тусында антик дәўириндеги қалалардың үстинде, жаңа топографиялық планда, заман талабына

сәйкес қалалар салынады. Орта әсир қалалары, феодаллық хәули қорғанларға айланады. Афригийлер дәуірінде феодаллық хәулилер жанында өнерментшилик раўажланып, жайлар, аўыл елатлар пайда болады.

Саклардың мәдениаты хәм көркем өнери –мифологиясы

Арал бойы саклары, Иран ахеменийлери, Бактрия, Хорезм Қытайлардың Чжоу хәм Хань империялары дәуіріндегі көркем өнерлери менен таныс болған «Б.э.шекемги VIII әсирден баслап саклар арасында кең таралған хайўанат стили» атлы көркем өнер түри көп таралады. Көп ғана буйым затларда қошқар, түйе, жолбарыс хәм бүрkit сыяқлы жануарлар көринислери салынды. Оларда хайўанлардың бир-бири менен айқасып атырған образлары бериледи. Саклар алтын, гүмис хәм бронза металлдан безениў затларды көп ислейди. Басқа халықлар сыяқлы, сакларда тәбият қубылысларына күнге, гүлдирмамаға, найзағайға, самалға, күшли даўылларға сыйынып хәм оларды караматлы деп исенген. Бул тәбийғый қубылыслар оларға қудайдай болып көринген. Саклардың түсинигинше қудайлар адамларға қанатлы ат тулпарлар, қуслар хәм басқа хайўанлар түрінде көринеди деп ойлаған. Усы образлардың мифологиясы аўыз-еки әпсаналарда кең орын алғаны ушын «хайўанат стили» пайда болады. Саклардың зергерлик көркем өнерлери үлгиси (сырға, бронзадан исленген жүзик, қурал жарақлар, хайўанат сүўретлери менен безелген буйымлары) Тегискен, Уйгарак хәм Ысық қәбирлеринен табылды. Саклардың мифологиясында атлар, күн хәм от пенен байланысly болады. Дүнья әлемин жаратқан көк танири Митра хәм Авестода жазылғандай төрт ат жегип арбада шаўып жүреди. Бул атларға Сурья Яма хәм Анги Индира қудайлардың қатнасы болады. Сак қәбирлеринен хәм олардың сопақ бас кийимлеринде қанатлы тулпарлардың сүўретлери салынады. Тулпар атлар ҳақкында қарақалпақлардың Алпамыс хәм Қоблан дәстанларында ушырасады. Саклар дүньяны, тәбиятты хәм космосты түсиниўде өзінше түсиниклерге ийе болған. Митра, Индра қусаған қудайларға байланысly дүнья: жер асты орта жер бети хәм жоқарғы дүньялар аспан үстилери деп түсинген. Олардың түсинигинше дүньяның төрт тәрепи оң, сол, алғы хәм артқы тәреплери болған. Улыўма алғанда сак-

массагетлердің «хайўанат стили» сак қәўимлердің дүньяны аңлап түсиниўдеги ҳақыйқый көриниси олардың мифологиясында, көркем өнеринде сәўлелениўи, саклардың мәдениятының ҳәм идеологиясының қалиплескенин дәлиллейди.

Қадимги дәўиринде сак-массагетлер, сарматлар, қанлылар, гуннлар қәўимлери Арал бойы халықлары менен бирге, өзлерине тән материаллық, руўхый мәденияты ҳәм диний дәстүрлерди пайда етеди.

Қарақалпақстанда қаңлы (кангуй) мәмлекети

Кангуй б.э.шекемги 323 жылы Искендер Зулхарнайн қайтыс болғаннан кейин Орта Азияның тийкары ўәлаятлары болған Бактрия, Маргиана, Парфия ҳәм Согдиана Искендер Зулхарнайн әскер басшысы Селевка 1 Нихатор тийкарын салған. Селевкий патшалығына киреди. Бул ўақытта Хорезм өз ғәрезсизлигин сақлап қалады. Б.э.шекемги III әсир ортасында узақ даўам еткен азатлық гүреслерден кейин Орта Азия ўәлаятлары Селевкийлер патшалығының үстемлигинен азат болады. Б.э.шекемги II әсирдің ортасында Грек- Бактрия патшалығы дүзиледи. Оны Грек-македонлардан шыққан Диодот басқарады. Парфия патшалығын дах қәўимлериниң көсеми Аршак басқарады.

Б.э.шекемги II әсирдің 20-жыллары Орайлық Азиядан жылысқан көпшилик көшпели қәўимлер Парфия ҳәм Грек Бактрия патшалықларының өмир сүриўине қәўип туўғызады. Қытай тарийхшысы Сым Цянның жазыўына қарағанда, б.э.шекемги II әсирдің 70 жыллары Орта Азиядағы жайлаў жерлери ушын гүресте Сюн-ну (гунн) қәўимлеринен жеңилген юечжи көшпели шарўалар батысқа қарап жылысады. Юечжи, Даван (Ферғана) арқалы өтип Бактрияны өзине қаратады. Грек тарийхшыларының мағлыўматларына қарағанда бул жүриске Сырдәрья алабындағы Арал бойы сак қәўимлериде қатнасады. Б.э.шекемги II әсирдеги юечжийлер менен Сырдәрья бойындағы саклардың бир бөлими Арал этирапы бойлап жайласады. Нәтийжеде сак-массагет қәўимлериниң мәкан жайлары болған, Ширик- рабад ҳәм Бабиш молла қалалары қарабаханаға айлынды. Усы дәўирдеги жазба дереклерде Сырдәрья бойы алабларында пайда болған қаңлы (Кангюй) мәлекетиниң аты айтылады.

138 жылы Қытай императоры Уди батыс елдерге Чжан Цянь басшылығында кәрұан менен елші жибереди. Арадан 12 жыл өткеннен кейін хәм көп қыйыншылықтардан соң Чжан Цянь елине қайтып келеди. Оның Берген муғлыұматларында хәм бурын Қытайға белгисиз болған мәлекетлердің аты аталады. Солардан Қаңлы мәмлекети болып, оның хәкимнің ордасы Деванның (Ферғана) арқа батысында 200 км қашықтықта жерде жайласқан. Олардың үрпи-әдеті юечжилерге жүдә уқсас хәм 90 мың әскерлери бар деп жазады. Қаңлы мәлекети арқалы Уллы Жипек жолы өтип хәм қанлылар Ферғанадан Аралға шекемги аралықтағы жолды өз қолларында ушлап турған. Қаңлы мәмлекетінде халықтардың этникалық қурамы хәққында толық мағлыұмат жоқ. Қаңлылардың қайсы тилде сөйлегені хәққында да пикирлер хәр қыйлы. А.Н.Бернштамның пикиринше қанлылар түрк тиллес халықтар болған хәм басқа илимпазлар қанлыларды Иран тилинде сөйлеген халықтар қатарына жатқызады. Б.э.шекемги III әсир ортасында Сырдарья бойына түрк қәўимлеринің көптеп миграцияға ушырап келиўи нәтийжесинде қаңлылар өзлеринің этникалық қурамын хәм тилин өзгерткен деп болжайды. Қалай болсада Қарақалпақтардың ири руўларының бири Қаңлы болады. Б.э.шекемги II әсирде Грек- Бактрия патшалығын қулатыўға қатнасқан юечжи қәўимлери басшылары Хорезмде хәкимдарлық етип, өз сулаласын орнатып хәм теңгелер басып шығарады. Көшпели шарўа қәўимлердің Арал бойына араласыўи нәтийжесинде бул жерде материаллық мәдениатында өзгерислер пайда болады. Гүлал ыдысларды таярлаўда формасы өзгереді хәм сапасы төменлейди. Тарихый әдебиятларда, Кангуй менен Хорезм бир мәнисте, яғный бир мәлекет деген С.П.Толстовтың пикири кең таралып хәм мақулланып келди. Бул тийкар оқыў китаптарға киргизилди. Бул болжаў ўақтында дурыс еди. Бирақ, соңғы жылларда кең көлемде алып барылған илимий изертлеўлер нәтийжесинде бул көз қарас илимий жақтан тастыйықланбады. Кангуй мәмлекетинің жайлаўлары Сырдарьяның орта бөлимлеринде болып хәм оның сийсий-басқарыў орайы (резиденциясы) шөли (Ташкент) оазисинде болған. Жазба дереклерге қарағанда, Кангуй мәмлекетине Арал бойы, Согд хәм Хорезм жерлери қараған.

Б.э.шекемги II әсирде Хорезм мәмлекетиниң хукимдары көшпели шаруалардан таярланған. Жазба дереклерде, б.э.шекемги I әсирде Кунгуй күшли мәмлекетке айланып хәм 120 мың әскерге ийе болған. Тийкарынан атлы нөкерлер, пияда әскерлер узын найза, қылыш хәм оқ жай менен куралланған. Кангуйлердиң хожалығы курамалы болып, дийханшылық, мал шаруашылық, балықшылық хәм аңшылық пенен шуғылланған.

Кангуйлер табият кубылысларына, куяшқа, отқа хәм сууға исенген. Олар кәраматлы кудай деп қошқар хәм қойлардың кәраматлығына исенген. Хожалық буйымлары болған: гүзе, сарқум т.б. ыдыслардың кундағын көбирек қойдың бас коринислери менен безеген. Оны «Фарн» кудайы деп есаплап, «фарн» адамға, шаңараққа дәулет хәм бахыт келтиреди деп исенген. Кангуйлердиң бир топары зардуштийлик динди қабыл еткен.

IV-бап. Қарақалпақстан I-IV әсирлерде

I-IV әсирлерде Орта Азия халықлары тарийхы кушан патшалығы дауири менен байланысly. Бирақ кушан патшалығы тарийхының басланыу дәуири еле жетерли дәрежеде үйренилмеген. Б.э.шекемги II әсирдиң екнши ярымында көшпели юечжи қәуимлери Бактрия патшалығын кулатып өзине қаратады хәм сол жерде өз мәмлекетин дүзеди. Көп уақыт өтпей юечжи мәмлекети беске бөлинип кетеди. Б.э.шекемги I әсирдиң басында Қытай жылнамаларына қарағанда, олардың күшлиси болған гуйшун (кушан) қәуимлериниң басшысы Киоузюкю Куджула, юечжилерди бириктирип хәм өзин Юечжи қәуимлериниң хукимдары деп дағазалайды. Кушан мәмлекетиниң биринши патшасы Куджула Кадфиз, Бактрияны хәм Орта Азияның кубла районларын қаратып үлкен империя дүзеди. Озин «уллы кутқарыушы» хәм «патшалардың патшасы» деген ат алып теңгелер басып шығарады. Куджула Кадфиз улы Вима Кадфиз Хиндистанның Ганга дәрьясының батыс тәреплерине шекем жерлерди қаратады. Кушан мәмлекети Канишка патшалық еткен дәуирде экономикалық хәм мәдений жақтан жәнede өседи. Кушан империясына Орта Азиядан басқа Арқа Афганистан, Хиндистан хәм Шығыс Түркстан жерлери қарайды. Кушан империясы, Рим империясы менен сиясий хәм мәдений байланыста болады. 99-

жылы, Римге кушан патшалығынан елшилер барады. Бирақ, кушан империясының хәр түрлі дәуірлердегі арқа шегарасы туұралы елеге шекем анық илимий мағлыұмат кем. I-IV әсирлерде, Арал бойлары хәм Хорезм Кушан патшалығы менен экономикалық хәм мәдений саўда байланыста болған. Кушан патшалығының мәмлекетлик дини буддизм болған. Жанбас қала, Хумбуз тепе хәм Қазақлы жатқан қалаларда II-III әсирге тийисли будды мүсинлери табылады. Кушан патшаларының мыс теңгелери Арал бойы қалаларында ушырасады. Бул жерде кушан теңгелери қайта басылады. Кушан патшаларының мыс теңгелериниң Хорезм қалаларының мәдений қатламларынан (Топырақ қала) табылыұына қарап С.П.Толстов, Хорезм кушан патшалығына қараған деп жуўмақ шығарды. Кушан теңгелери Хорезм қалаларына саўда мәдений байланыс жолы менен келип түседи. Олай болса Хорезм кушан патшалығынан ғәрезсиз жасаған мәмлекет болған. I-III әсирлерде Хорезм қалалары арқалы өткен «Уллы жипек жолы» менен Зубла Арал бойы қалалары Қытай, Ҳиндистан, батыс Иран, Сирия хәм Рим империясы менен саўда байланыста болады. Елдиң суўғарыұ тараўлары кеңейеди, қалалардың саны өседи хәм өнерментшилик раўажланады. Жәмийетте урбанизациялық хәрекетлер күшли өседи. III әсир ақырларынада ишки хәм сыртқы жағдайларға байланыслы кушан патшалығы қулап хәм бир бөлеги Иран сасанийлерге қарайды. Иран сасанийлер шығыс еллерди басып алады. Хорезмде сасанийлердиң қараўына өтеди. Көп узамай Хорезм Иран сасанийлерден өз ғәрезсизлигине ерисип өз теңге пулларын басып шығарады.

Қала урбанизациясы

I-IV әсирлерде Қарақалпақ аймағында хәм Хорезм областы жеринде қалалардың саны өседи. Қала урбанизациясы жәнede өседи. Бурынғы қалалар: Қой қырылған қала, Хийұа, Базар қала, Гүлдирсин хәм Төк қала қайта ремонтқа ушырап кеңейеди. Олар, бурынғыдай дийханшылық хәм мәдений орайы болып қала береди. Қалалардың сыртқы дийұаллары қайта қурылады. Олардың санийтарлық жағына кеўил бөлинеди. Төк қала хәм Топырақ қалаларда, пайдаланған суўлары сыртқа шығаратуғын кубралардан канализация қурылады.

Дийханшылық оазис шегараларына киши Қырық қыз, Аяз қала, Гяуир қала, Жанбас қала, Төк қала хәм Калажик қусаған бекинис қорғанлар салынады. Оларда, әскерий гарнизонлар турады.

II-IV әсирлердеги, ең үлкен жақсы қазылып тексерілген қалаларға Топырақ қала болады. Топырақ қала туұры мүйешли (555x300 мм) қала дийұаллары хәм квадрат түнринде салынған минар дизбеклери менен беккемленген. Қос дийұаллардың арасындағы қабат гүмбезленип бастырылған айналма дәлиз болып оның үстинде мергенлердің (гезерменлердің) жолы болған. Қала дәрұазасынан қаланың дал ортасын екиге бөлип өткен хәм ени он метр орайлық көше орналасқан. Орайлық көшеден оған перпендикуляр бир неше көшелер бөлип шығады. Бул көшелер бойлап қалада 9-10 үлкен кварталлар жайласқан хәм кварталда туұысқан адамлар жасаған. *әр бир кварталларда жасаған адамлардың өзлерине тийисли сыйыныұы орынлары болған. Қаланың арқа тәрәпинде базар жай хәм орайлық сыйынатуғын от храмы жайласқан. Топырақ қаланың арқа-шығыс тәрәпинде 3 этажлы Хорезм шахларының дем алып, диний байрамларын өткеретуғын, бийиклиги 20-25 м болған хәм 3 минарлы сарайы салынған. Топырақ қаладағы сарайдың өжирелери салтанатлы етип безелген. Сарай залларының көзгенеге хәм текшелери бир-биринен гөззал етип исленген. Топырақ қала сарайларында Хорезм шахлары хәм олардың зайыпларының хәм туұысқанларының сарай хызметкерлериниң сыйынатуғын қудайларының скульптурасы табылды. Сарай дийұалы текшелери түрли реңде әшөкейленип исленген хәм сюжетли нағыслар менен безелген. Сарайдың жеңи залында Хорезм шахының отырған қәддиндеги хәм оған жеңис тажы кийдирип атырған жеңис қудайының ылайдан исленген скульптурасы табылады. Сарайдың салтанатлы залынан басқа ғәзийне склады, өңдирис өжирелери, әскерий қураллар жайы хәм оқ жай соғатуғын устахана болған. Топырақ қаланың арқа тәрәпинде арқа сарай деп аталған майданы 14 га болған естелик сақланған. Бул жердеги сарайдың дийұалларыда сюжетли нағыслар менен безелген, сыйыныұ залары хәм от храмы болған. Топырақ қала сарайынан табылған илим хәм мәденият ушын ең әхмийетли үлкен олжалардың

бири хожалық архив болады. Бул архив ески Хорезм жазыуының әжайып естелигі болып есапланады. Ағаш тахталға, териге хәм сүйекке жазылған хужжетлерде Хорезм шахлар ғазийнесине келип түскен салық дизимлери жазылған. Хужжетлерде шаңарақ ағзаларының атлары хәм оларға ғарезли куллардың саны жазыған. Топырақ қала сарайы 2-3 этажлы болып хәм бул қалада турмыс V-VI әсирлерде қарабаханасы мархумларды жерлейтуғын оссуариялық қәбиристанға айланады. Хожалығы I-IV әсирлерде Қарақалпақстан хәм Хорезм ўәлаяты жерлеринде жасаған халықларды экономикасы жақсы раўажланады. Суўғарыў тараўлары қайта қурылады. Гәўир қала (Пахта арна), Хейканик (Палўан жап), Мадра, Вадак, Қырық қыз каналлары кеңейтилип, тиккелей Әмиўдәрьядан саға алған. Нәтийжеде суўғарып егилетуғын дийханшылықтың майданы кеңейеди. V-IV әсирлердеги дийханшылық егинлеринен: бийдай, арпа, тары, жүўери, мәш хәм лобия егиледи. Техникалық егинлерден: пахта, жоңышқа хәм кендир егиледи. Жүзимгершилик жақсы өседи хәм жүзимнің өнимли сортлары егилген. Дийханшылық пенен бир қатарда мал шарўашылығы өседи: қара маллар, қой-ешки, жылқы, түйе хәм үйлерде қус асырайды. Әмиўдәрья бойларындағы көллерден балық аўлайды. Балықшылықта ағаш кемеден хәм аўдан пайдаланады. Бағшылық хәм палыз егинлеринде көп егеди.

Өнерментшиликтің басым тараўы гүлал ыдысларын таярлаў болады. Гүлал ыдысларды шарықта таярлап хәм арнаўлы хумбуз печлерде писириледи. Гүлалшылық өнерментшилик орайлары Хумбуз тепе, Жанбас қала, Базар қала хәм Айбүйир қала дөгерегинде жайласқан. Өнермент- гүлалшылар хожалық буйымларын аўыл- елатлар ушын хәм базарға сатыў ушын ислеген. Адамлардың мүтәжин қанаатландырыў ушын затлар алып таярлаған. Гүлал ыдыслардың түрлери жүдә көп болған мәселен үлкен хумлар-суў сақлаў ушын, бакаллар, кеселер, табақлар хәм гүзелер жүдә шеберлик пенен таярланған. Темиршилик хәр бир қалада ислейди. Темирши, зергерши усталар халықты күнделикли турмысына керекли пышақ, темир шыра, орақ, биз, кетпен, балта,

мыстан исленген, тастан исленген буйымларға, айна, сырға, жүзик, билезик хәм басқа тағыншақларға болған талабын қанаатландырып отырған.

Темиршилер устаханаларда қурал-жарақлардан: саўыт, темир қалпак (шлем), найза, қылыш, қанжар хәм оқ жай ушлары исленген. I-IV әсирлерде оқ жай ислеў, сүйектен қурал ислеп, оларға нағыс салыў устаханалары, Топырақ қала хәм Хазарасптан табылған.

I-IV әсирлерде тоқымашылық өседі. Бул ҳаққында Жампық қала, Қой қырылған қала, Хийўа, Айбўйир қала, Төк қала хәм Миздахканлардың мәдений қатламларынан табылған уршықтың баслары дәлил болады. Жип ийиретуғын уршық баслары, ылайдан кўидирип, алибастра хәм тастан исленген. Булардан басқа пахтадан тоқылып исленген гезлеме таўарлардың бөлеклери тастыйықлайды.

I-IV әсирлерде ақша-товар қатнасы раўажлана баслайды. Усы дәўирде қала базарларында зат алмасыў менен бир қатарда теңге пуллардан да пайдалана баслайды. Арал бойы қалалары арқалы халық-аралық «Уллы жипек жолы»ның тармақлары өткен. Топырақ қала, Хийўа хәм Гәўир қалалардан табылған шығыс еллеринен әкелинген жипек гезлемениң бөлеги бул айтқанғымыздың дәлийли болады. Демек, Арал бойы халықлары I-IV әсирлерде Ҳиндистан, Қытай, Иран, Кавказ хәм Кушан патшалығы қараўындағы еллер менен мәдений саўда байанысында болған. Әсиресе Яксарт (Сырдарья) алабындағы хәм Үстрит жағаларындағы көшпели қәўимлер шарўа менен өнерментшилик, аўыл хожалық өнимлерине мал шарўашылық өнимлерин алмастырып саўда жасаған.

I-IV әсирлерде жәмийетте социаллық өзгерислер даўам етеди. Социаллық қатламларға бөлиниўшиликлер өсе баслайды. Урыўшылық жәмийетлик дүзимниң қалдықларының сақланыўына қарамастан хәм жәмийетте онша үлкен болмаған хәўли жай- қорғанлар таралады. Үлкен аталар басқарған шаңарақлардан кишкене шаңарақ ийелери бөлинип шығыўы даўам етеди. Ири жер ийелери хәм дийхан-аристократлар бурынғыдан өзиниң шаңарақ ағзалары менен қалың дийўаллар менен қоршалған еки-үш этажлы бийик хәўли-

қорғанларда жасайды. I-IV әсирлерде Арал бойы дийхан- аристократлар хожалығында куллардың мийнетинен пайдаланады.

Қәдимги шаңарақ

Б.э.шекемги IV-II әсирлердеги қалаларда адамлар көп бөлмели квартал (массив) үйлерде жасап хәм олар үйдеги затларды бирге пайдаланған. Соған қарағанда жәмийетте аталар басқарған үлкен шаңарақлар баслы орынды ийелеген. I-III әсирлерде елдің экономикасының раўажландырыўы, суўғарыў тараўларының кеңейиўи хәм өнерментшиликтиң өсиўи үлкен шаңарақлардан бөлек ерли-зайыплы киши шаңарақлардың бөлинип шығыўына жағдай туўады. Бирақ, олар жәмийетте басым көпшиликти тутпаған. Усы дәўирде Арал бойларындағы көшпели шарўаларда да туўысқан үлкен аталар басқарған шаңарақлар болған.

I-IV әсирлерде шаңарақлар туўралы мағлыўматларға Топырақ қаладан табылған архив дереклери жатады. Хожалық хўжжетлери тахтаға хәм териге жазылған. Оларда үйлердің саны ямаса еркек адамлардың саны көрсетилген. Топырақ қала хўжжетлерин оқығанда II-III әсирлерде Хорезмде өзінше үлкен шаңарақлар ямаса «Вут» (үй, семья) деп аталған. «Вут» термини белгили социаллық шөлкем болып, ол сөз Мессопотамиядан, Египеттен хәм Киши Азиядан табылған жазба хўжжетлерде ушырасады. Тарийхшы И.М.Дьяконовтың пикиринше, «үй жәмәәти ямаса үй –бул хожалық, оған атасы, анасы менен олардың ер балалары, турмысқа шықпаған қызлары, тағыда үйленген балалары, ҳаяллары хәм балалары менен бирлеседи».

Хўжжет бойынша Хорезм «Вут» ы қурамына үй ийеси, ҳаялы, оның балалары, күйеў балалары хәм үй куллары кирген. Куллардың «Вут» қурамында болыўы үй ийесиниң үлкен ҳәкимлик хуқыққа ийе болғанлығын көрсетеди. Мысалға, 8-хўжжет бойынша үйде 17 кул хәм олардың 12 си үй хызметкерлери есапланған. 10- хўжжет бойынша үйде 12 кул болып хәм олардың 10 ны үй ийесине тийисли. Бундай үй ағзаларына куллардың бөлиниўи Хорезмде II-III әсирлерде кулларға ийе өз алдына үлкен шаңарақтан болғанлығының гўәсы болады. Бирақта үй басшыларының атының ямаса

атағының болмағанлығынан хәм бул шаңарақлардың басшылары қандай социаллық категорияға киргенлиги туўралы жуўмақ шығарыў қыйын. Хўжетлердиң ишинде, тек Ширманок үйиниң дизиминде ғана төрт еркек адамның аты белгили (үй ийеси хәм үш кулдың).

Бул шаңарақтағы куллардың биреўи –үй ийесиники, биреўи оның хаялыныки хәм биреўи анасыники. Бул үйдиң дүзими семьядағы ересек ер адамлардың үлкен шаңарақтан бөлинип атырғанлығын, яғный II-III әсирлерде Хорезмде улыўма бир өндиристе ислеитуғын үлкен шаңарақлар менен қатар майда шаңарақлардың бар екенлигинен дерек береді. Е.Е. Неразиктиң есабы бойынша ҳәр бир жеке үлкен шаңарақ «Вут» 20-40 еркек адамлардан ибарат болып бундай шаңарақлар үйи 10-15 өжиреден ибарат жайларға ийе болды. Аўыллық жерлерде, әсиресе Аяз қала хәм Жанбас қала дөгерегиндеги меканларында айырым үйлердиң майданы 675-970 кв м болып хәм онда шама менен 20-40 адам жасаған.

II-IV-әсирлерде аўыл меканларының планларын анализлеп үйренгенде өз алдына хожалық жүргизиўине байланысly шаңарақлардың ҳәр қыйлы басқыштағы қәўимлерден бөлинип шыққанын көрсетеди. Бул туўралы жеке үйден ямаса өз алдына бир-биринен бөлек, бир неше онлаған, 100 леген метр қашықлықта атызлардың аралығында 2-3 үйден топарласып жасаған. Алдына хожалық (дийханшылық, мал шарўашылық х.т.б.) жүргизетуғын үйлердиң жайласыў хәм қурылыслары мағлыўмат береді. Бундай үйлер топарының бир-бирине жақын туўысқан үлкен аталық шаңарақлардан бөлинип шыққан хожалықлардан ибарат болады. Олар туўысқанлығы бойынша бир туўысқан урыў топарына кирген. Бундай жағдайды Жанбас қала хәм Дузқыр аўыл-меканларының жайласыўында көремиз. Улыўма, I-IV әсирлерде Арал бойларында шаңарақлардың қурамы, саны турақлы болмаған, яғный үлкен ири шаңарақлардан ибарат жәмийеттиң өзгерип турғанын хәм гейде олардан майда шаңарақлар бөлинип шығып турғанын байқаймыз.

Кийимлери

Арал бойы халықлардың кийимлери туўралы археологиялық табылмалар хәм жазба дереклер көп мағлыўматлар береді. Геродоттың мийнетинде Грецияға атланыс жасаған ахеменийлер патшасы Ксеркстин ләшкерлери арасында хорасмийлердин болғанын хәм олардың бактриялылар сыяқлы қурал-жарақ пенен тәмийинленгенлиги айтылады. Бундағы қурал-жарақ дегенде әскерий қуралларын хәм кийим-кеншегин түсинемиз. Геродот бактриялылардың мидиялылардың кийимлери бир-бирине жүдә уқсаған бас кийим кийгенлигин жазады. Мидиялылардың бас кийими бос кийизден қулақшын түринде исленген. Ахеменийлердин тасларға ойып ислеткен сүўретлеринде хорезмилер, саклар нағыслар ямаса тери менен жийекленген узын шекпенде ямаса шапанда, балағы тар шалбарда, ушлы хәм жумсақ аяқ кийимде берилген. Басында қулақшын тәризли алқымынан илинген сопақ ушлы топпысы болған.

I-IV әсирлерге жататуғын еркеклердин усындай кийим-кеншеги, Топырақ қала хәм Султануайс таў етегиндеги Гаўир қаланы қазып изертлегенде хорезмилердин сүўретлеринде хәм мүсинлеринде берилген. Табылған мүсинлерге қарағанда ҳаял-қызлар бир тутас узын, гейде бели буўылған көйлек, ийнине жегде және кең орамал жамылып, аяқларына жумсақ етик хәм басына бийик малақай кийгенин билемиз. Гейде басын ораған. Олардың жақсы көретуғын безений затларына дизбе моншақлар, жүзик- билезиклер, сырғалар хәм басқада безениў затлар киреди.

Әскерий қурал-жарақлар

!йемги Хорезм хәм саклардың әскерий қурал-жарақлары, олардың урыс алып барыў хәм урыс усыллары ҳаққында жазған С.П.Толстов болды. Геродоттың (б.э.шекемги V әсир) мағлыўматы бойынша ахеменийлердин әскерлеринде хызмет еткен хорезмилер хәм саклар саўашларды ерлик көрсеткен. Олар, қысқа найза, қылыш хәм узакқа атылатуғын оқ жай менен қуралланған. Б.э.шекемги V әсирде еле қурамалы оқ жай кең таралмаған. Қалалықлар естелигинен табылған гүлал флягасында түйениң үстинде отырған адамның оң жанбасындағы асыўлы турған келте қылыштың сүўрети берилген.

Қумбыз төбеден табылған флягада аўыр қуралланған узын найзалы атлының хәм Қой қырылған қаладан табылған флягада аўыр салмақлы найзалы атлы әскердің сүүрети сызылған. Қумбуз төбеден, Хийўадан, Қой қырылған қаладан, Төк қаладан, басқада есткликлерден табылған ылайдан кўйдирип хәм тастан жумалақ етип исленген домалақ топлар (ядро) урысларында сақпанға салып атып қолланылғанлығынан дерек береді.

Қалалардан хәм а7ыллардан қыйлы формадағы оқ жайдың оғының ушлықлары табылған. Б.э.шекемги IV-III әсирлердеги естеликлерде қоладан исленген үш қырлы хәм үш қуйрықлы оқлардың ушлықлары көп ушырасады. Бул дәўирдеги урыс қурал-жарақлары туўралы Топырақ қаладан табылған затлар гўа болады. Сарай комплексиниң түслик- шығыстағы өжирелериниң биринен оқ жай, оқлар, олардың алтын жалатқан қыны, қоладан исленген белбеў хәм саўыттың пластинкаларының бөлеклери табылды. Оқ жайдың биреўи пүтин табылып ол 160 см узынлыққа ийе. Хорезмилердің әскерий қурал-жарақлары хәм урыс апарыў усыллары оның этирапындағы көшпели қәўимлердің тәсиринде раўажланады. Урыста баслы соққы бериўши күш атлы ләшкерлер болған.

Арал теңизиниң шығысындағы қоңсы апасиак, сак қәўимлери хорезмилердей б.э.шекемги IV –III әсирлерде темир қабыршақлардан хәм пластинкалардан исленген әскерий саўытлардан пайдаланған. Буны Ширик рабат естелигинен табылған саўыт бөлеклери тастыйықлайды. Бул дәўирде қысқа қылыштың орнына аўыр ушлы қылышлар пайда болады. Бундай қылыштың тутқасының көриниси Топырақ қаланың «патшалар үлкен өжиресиндеги» мүсинлерде сақланған.

Руўхый мәденияты (дини)

I-IV әсирлерде Хорезмде бурынғыдай Зардуштийлик динине исениў даўам еткен. Оссуарияларға мархумның сүйеклерин салып, екінши рет жерлеў кең таралған. Арал бойында жасаған көшпели шарўа саклардың бир бөлеги Хорезм мәдениятының тәсиринде, зардуштийлик динин қабыл еткен. Ал, бул динди қабыл етпеген көшпели шарўалар өз мархумларын қәбирлерге жерлеген,

қабир үйтіне белги ретінде топырақ үйген ямаса таслар қойып, төбешік етип белгилеген. Буны археологиялық әдебиеттерде қорған деп атайды. Олар, Әмиўдәрьяның Сарықамыс дельта бойларында, Үстрит кеңислигинде хәм Сырдәрья бойларында көп ушырасады. Әдеттегидей, оттың кәраматлығына сайыныў даўам еткен. Топырақ қаладағы, Қазақлы жатқанда, Таш қырмандағы от храмлары буның дәлийли болады. Ол храмлардың қурылыслары ертедеги Мессопатамия хәм Иран еллериндеги муқәддес от храмларға уқсас болып келеди. Арал бойы халықлары зардуштийлик динге, тәңирге хәм тәбият қубылысларына исенген. I-IV әсирлерде Хорезмге буддизм дининиң тарқалыўы да сезиледи.

Мәдениет хәм көркем өнер.

I-IV әсирлерде Арал бойы халықлардың өзине тән мәдениеті көркем өнери хәм архитектура қурылыслары раўажланады. Сүўрет салыў, Адам, хайўанлардың мүсинлерин ислеў хәм жайларда безеў архитектураның ажыралмас бир бөлеги болып есапланады. Эрамыздың басларында архитектуралық қурылыслардағы ақ, жасыл бояўлар менен боялған дийўаллардағы текшелерде хәр түрли реңдеги нағыслар салыў хәм имаратлардың ишин хәр түрли реңдеги нағыслар менен безеў кең таралады. Адам хәм хайўанлардың мүсинлерин ислеў шеберлиги жоқары дәрежеде болған. Мәселен, Гаўир қаладан табылған алибастра араластырыў усылында исленген ер адамның басының көриниси, тек ҳақыйқатлыққа жүдә жақын болып қоймастан хәм оның өзине тән физикалық келбетин көринисин көрсететуғын жүдә гөззал скульптура болып есапланады.

II-III әсирлерде көркем өнери Топырақ қала табылмаларынан белгили. 15 м бәлентликтеги тырнақтың үстине салынған сарайдың салтанатлы үлкен өжирелеринен хәр түрли реңде боялған нағыслар, ылайдан, алебастрдан соғылып боялған мүсинлер хәм дийўалдың бетине түсирилген сүўретлер көбирек табылды. Мүсинлерде қудайлардың, патшалардың хәм оларға жақын туўысқан адамлардың сүўретлери исленген. Топыраққаладан табылған көринислер хәр қыйлы. Бирақта бирде көринис бизге шекем толық жетип

келмеген. Сонлықтан олардың мазмұны туғралы толық түсиникке ийе емеспіз. Айырым сақланған пишинлер, көринислер тек шәртли түрде «саз шертип отырған арфашы хаял», жип ийириўши «хаял», «түйе гүлдәсте» х.т.б. деп аталынады. Дерлик сарайдың хәмме өжирелеринде боялған нағыслар хайўанлардан жолбарыс, қырғаўыл, балық, кара қус, бир өжиресинде музыка әсбапларының сүүретлери берилген.

Көплеген естеликлерден I-IV әсирлерде Қубла Арал бойы қалаларында басып шығарылған теңге табылды. Олардың бир тәрәпинде Хорезм басқарыўшыларының ҳакимлериниң, екинши тәрәпинде атлы адамның хәм династиялық белги хәм жазыў басылған. Теңге пуллардың сегиз әсир даўамында турақлы түрде шығарылыўы Хорезмде мәдений дәстүрлердиң турақлы түрде раўажланғанын билдиреди хәм олар мәмлекетшиликтиң нышаны болған. Усы дәўирде, өнермент- усталар, гүлал ыдысларды хәр түр формада ислеп, нағыслар менен бояйды. Қалалардың мәдений қатламларынан табылған, теңгелер, Адам хәм хайўанат мүсинлери. I-IV әсирлерде көркем өнердиң жоқары дәрежеде болғанынан дерек береди.

I-IV әсирлерде Хорезмниң сиясий-экономикалық хәм мәдений раўажланыўы, Әмиўдәрья дельта бойларындағы, Сырдәрья алабында жасаўшы сак- массагетлер менен шығыс экономикалық -мәдений байланыста болған. Сак-массагетлердиң жасаған жайларынан хәм қәбирлеринен Хорезм өнермент усталарының ислеп шығарған хожалық буйымлары ушырасып турады. Булар, Хорезм менен сак- сарматлардың этномәдений байланыста жасағанынан дерек береди.

Қарақалпақстан аймағы Уллы жипек жолында

Батыс еллерди –Шығыс еллер менен байланыстырып турған узынлығы 7 мың км артық «Уллы жипек жолы», б.э.ш. II әсирде қәлиплеседи. «Уллы жипек жолы» сөзин (терминди) 1877- жылы немец тарийхшысы К.Рихтгофен, «Қытай» деген китабында киргизеди. Шығыс пенен Батыс еки жол арқалы байланысты: Қубла жол: Қытайдан басланып, Орта Азия арқалы Жақын Шығыс хәм Арқә Ҳиндистан қалаларына барған, Арқа жол- Қытайдың арқасынан

басланып, Памир хәм Арал бойлары арқалы Волга бойы қалаларынан өтип, Қара теңиз жағаларына барған. Бул жоллардың майда тараўлары көп болған.

Усы дәўирде «Уллы жипек жолы»ның арқа шақапшасы: Гөне Үргениш, Миздахкан, Хийўа, Хазарасп арқалы Марыға өткен. Және бир шақапшасы: Қыят қаласы арқалы, Аралдың шығысжағасы менен Ширик- Рабат, Бабиш мулла арқалы, Сырдәрья алабы халықлар менен байланысқан. Бул қалалардың мәдений қатламларынан жипек таўардың қалдық нұсқасы Жақын Шығыс еллеринен, Қара теңиз жағасы қалаларында, Ҳиндистан, Мыср, Иран еллеринде исленген таўарлар, айналар реңли таслардан ислеп моншақлар, шийше буйымлары табылды.

Уллы жипек жолы халқымыз тарийхында хәм бүгинги күнде үлкен әҳмийетке ийе. Халықлар арасындағы қарым-қатнас тек ғана саўда хәм елшилиқ қатнаста болып қоймай, ал халқымызды мәдений хәм руўхый жақтан да раўажландырыўшы болып та хызмет атқарады. Сонлықтан да бүгинги күни Уллы жипек жолы өткен жолларды изертлеў, сол тийкарда елимизди раўажландырыўға әҳмийет берилмекте. Президент И.А.Каримов Швейцарияның Альтендорф қаласында Өзбекстан саўда үйин ашыў ўақтында сөйлеген сөзинде «Бизиң мәмлекетимиз арқалы соның ишинде Самарқанд, Бухара, Хийўа, Ташкент, Ферғана сыяқлы гөззал қалалары арқалы уллы жипек жолы өткен. Бул жол Азия менен Европа ортасында исенимли мәдений хәм саўда көпири болып хызмет қылған. Ҳәзир биз усы әййемги жипек жолын тиклеў хәм оны заманагөй мазмун менен толтырыў ушын пүтин күш ғайратымызды сарышлап атырмыз» деген еди. Ҳақыйқатында да бурынғы жипек жолы өткен жоллар тийкарында қайта салынып атырған Қоңырат автомобиль жолының, Наўайы-Ушқудық-Нөкис темир жолының қурылыўы республикамыздың қоңсы мәмлекетлер менен қарым қатнасын еледе раўажландырады.

Қарақалпақстан жеринен «Уллы жипек жолының» өткенине байланыслы 1989, 1991-жыллары Республикамыз арқалы БМШ тың ЮНЕСКО шөлкеми тәрәпинен шөлкемлестирилген, жәҳәнниң 24 мәмлекетлери ўәкиллери

бар экспедиция өтті. Олар Аязқала, Жанбас қала, Топырақ қала, Миздахкан сыяқлы әжайып естеликлеримиз бенен танысты.

1937-жылдан баслап үлкемизде изертлеу жұмысын жүргізген Хорезм экспедициясы батыс пенен шығысты байланыстырып келген «Уллы жипек жолы» шақапшалары үлкемиз арқалы өткенин дәлийлlep берди. Жипек жолы кесиспесинде жайласқан Хорезм саўда байланысында Арал хәм Каспий этирапларын Шығыс Европа менен байланыстырыўшы бағдарда Орта Азияның «дәрўазасы» хызметин атқарған. Вольга бойы, Арал этирапларын шарўа – дийханшылық өнимлерин алмаслаўға Хорезм тийкарғы ролди атқарып, соның тәсиринде бул жерде ири өнерментшилик орайлары болған. Қят, Үргениш, Миздахкан хәм басқада қалалар раўажланған. Топырақ қала, Гәўир қалалардан табылған шығыс еллеринен әкелинген жипек гезлемениң бөлеклери, үлкемиздиң халық-аралық саўда да «Уллы жипек жолы» ның тармақлары өткенниң дәлийли болады. Демек Арал бойы халықлары I-IV әсирлерде Индия, Қытай, Иран, Кавказ хәм Кушан патшалығы қараўындағы еллер менен мәдений саўда байланысында болған. Әсиресе Яксарт (Сырдәрья) алабындағы, Үстрит жағаларындағы көшпели қәўимлер менен өнерменшилик, аўыл хожалық өнимлерине мал шарўашылық өнимлерин алмастырып саўда жасаған. Буларды байланыстырыўшы жоллардың бири Бухарадан арқа батысқа. Қызыл қум арқалы өтип Қорғанша, Шымбай, Хожели хәм Қоңырат қалалары арқалы Үстритке өтип, хәм қоңсы аймақлар менен байланысқан. Соның менен бирге бул дәўирде саўда менен шуғылланыўшы саўдагерлерге үлкен әхмийет берилген. Себеби олар бир неше тилди, миллетлердиң үрип-әдетлерин, турмыс тәжирийбелерин терең түсинген, хәм хадал инсанлар болған. Олар тек ғана саўдагер ғана емес, ал өз заманының ең абырайлы адамлары, елшилик қатнаста алып барып хәм илим- мәденият таратыўшыда болып есапланады. Сонлықтан да жасларды жас ўақтында шет тилди билиўге, хәм саўда ислериниң әдислерин билиўге тәрбиялап барған.

V-бап. Қарақалпақстанда ерте феодаллық жәмийет

§1. Сиясий жағдай:

I-IV ғасырларда жәхән халықтар тарихында үлкен саясий өзгерістер келіп шығады. Батыс Еуропаның Балтик бойы жағаларынан Герман қауымдарының шығысқа қарап жылысуы, ал шығыстан түрк этностарының батыс мемлекеттерге қарап жүриси, «халықтардың ұллы қозғалаңын» келтіріп шығады. Нәтижеде, батыс Еуропа хәм қушшылық Рим империясы қулайды. Усы уақытта Орайлық Азияда, Кушан империясы өз өмір сүріуін тоқтатып хәм оның орнына майда феодаллық мемлекеттер пайда болады. Батыс Еуропада V -ғасырда Вандал, Вестгот, Бургунд хәм Остгот майда короллықтар пайда болса, Орта Азияда Хорезм, Бухара, Кердер хәм Шаш мемлекеттері дүзіледі. III-V ғасырларда Арал бойына, Хорезм оазисіне Алтай, Жетісу, Батыс Сибір, Шаш (Ташкент) оазисі жерлерінен хәм Сырдарья жағаларынан көшпелі шаруа ярым түрк этностары келіп жергілікті халықтар менен араласып жасай бастайды. Саясий -экономикалық жақтан хәлсіреген Хорезм мемлекеті миграцияға ушырап келген көшпелі қауымдардың ел ішіне келіп араласуына қарсылық көрсете алмайды. Шығыс Иран тилинде сөйлеген хорезмшандардың арасында түркілердің саны көбейеді. III-IV ғасырларда саясий- экономикалық кризистен Хорезмнің бір неше қалалары босап қалады. Қой қырылған қала, Айбүйір қала, Жанбас қала, Базар қала, Ишан қала, Ахшахан тағы басқа қалаларда тиришілік тоқтайды. Топырақ қала IV ғасырдан бастап қабірістанға айланады. Келте минар, Тазабағ жап, хәм Хайканик (Палұан жап) каналлары бойларындағы егіслік майданы қысқарады.

IV-V ғасырларда ішкі саясий хәм социаль экономикалық кризистен кейін Орта Азияда, соның ішінде Арал бойларында ертедегі феодаллық өндіріс қатнасықтары қалыптаса бастайды. Феодаллық өндіріс қатнасықтардың өсіуі менен үлкен қалалардан турмыс көбірек ауыллық елатларға өтеді. Жәмийетте көбірек өндіріс құралларға жерге ие болған ири жер иелері бөлініп шығады.

Олар жәмийеттің саясий турмысында үлкен абырайға ие болып, мал мүлік, ауыл ақсақаллары, ру хәм қауым басшылары сыпатында танылады. Соның ушын да заманның, елдің дәстүрі бойынша ызымлы рәуиште

жерлердің бір бөлеги аўыл хәмелдарларының қараўына өтеди хәм жерлер олардың мийраслық мүликке айланады. Ерте орта әсирде ири жер ийелери болған ақсүйеклер «дийхан» яғный «аўыл хәкими» деген ат пенен танылады. Олар Орта Азияда антик дүзимнің соңғы басқышларында пайда болған жаңа ақсүйек қатламлардың ўәкиллери еди. «дийқан» ақсүйеклери, жәмийеттеги пухара (жарлылар) «келдиверлерди», «кашобарз» ларды (жер сүриўши, қос айдаўшыларды) өз жерлерине бекитип ислете баслайды хәм жерлерди арендаға берип пайда көреди. Солай етип VI-VIII әсирлерде қубла Арал бойы халқының социаллық хәм сиясий турмысында үлкен өзгерислер келип шығады.

Бул жағдай V-VI әсирлерде феодаллық қатнасықлардың қәлиплесиўине хәм экономикалық жақтан жәмийеттің алға илгерилеўине мүмкиншилик туўдырады. Суўғарыў тараўлары жетилистириледи. Бул жағдайлар мийнеткеш дийханлардың атызларды жақсы ислеўине, хәм егислик майданларын кеңейтиўине мүмкиншилик берген. Жазба мағлыўматлардың болмаўына байланысly елдеги феодаллық қатнасықлардың қәлиплесиўиниң анық жолларын көрсетиў қыйын, бирақ аўыллық жәмәәтлердің қатламланыўы баслы орынды тутқан. Жәмийетте социаллық жақтан жикке бөлиниўшилик келип шығыўы тийкарында бурынғы аўыл қәўимлериниң ыдыраўы нәтийжесинде олардың бир бөлими ғәрезли пухаралар яғный кедиверлер қатламына айланды. Екинши жақтан феодаллық өндирис қатнасықларының өсиўи менен ири жер ийелери дийхан, яғный, үстем класс ўәкиллери пайда болды. Әскер басшылары мәмлекетке еткен хызметлери ушын ҳакимлерден саўғаға жерлер алады. Феодаллық дүзимде дийханшылық елатларында ижараға бериў халықтың көпшилик бөлимин феодаллық ғәрезликке айландырыўдың әпиўайы жолларының бири еди.

VII-VIII әсирлерде Хорезмде дийханшылық елатлары үлкен каналлардың тармақлары болып жайласқан. Дийхан аристократлар яғный үстем класс ўакиллериниң хәўлилери канал жағаларына жақын жайласып, хәм суўғарыў тараўларын қадағалап отырған. Хәўлилердің бундай жайласыўы жәмийетте аўыл қәўимлериниң социаль –экономикалық қатламларға бөлип хәм

олардың ишинен ири жерлерге ийе болған дийхан- феодаллардың бөлинип шыққанлығынан дерек береді. Жәмийеттің тийкарын еркли дара хожалықлар тутқан.

Эфталитлер V әсирдің орталарынан баслап Орта Азиядағы сиясий турмыстағы үстемлик эфталитлердің қолына өтеді. Олар өз мәмлекети Орта Азияның кубла ўәлаятларында пайда етеді. Орта Азия жери ушын гүресте олар иранларды жеңип, хәм бурын Иранға қараған областлардың бир бөлегин басып алады. VI әсирдің екінши ярымының басынан баслап Иран «сасанийлер» оларға салық төлейтуғын болып қалады.

Эфталитлер V әсирдің екінши ярымында Тохарстанды, Гандахра, арқа Индияны, хәм VI әсирдің ақырында болса шығыс Түркстан жерлерин өзине бағындырды. Олар ҳаққындағы үзинди мағлыўматлар бизге Қытай, Сириян, Византиян, армян хәм араб авторларының жазба дереклеринде жетип келген. Усы дереклерде бул қәўимлер хәр түрли атлар менен аталған: е-да, абдел, эфталит, хептал, идал, хайтал, йафтал хәм басқалар. Бул мағлыўматлар тийкарында эфталитлер турмысында урыўшылықтың көринетуғын әйемги қәўим қатнасықларының күшли болғаны, көсем ямаса белгили ақ сүйеклердің тири ўақтында оларға хызмет еткен адамларын ақ сүйек эфталит өлгеннен кейин, хәм оның менен бирге жерлеў дәстүрлериниң болғаны сөз етиледі. Қәдимги руўлық үрип-әдетлердің сақланыўына қарамастан хәм, эфталитлердің жәмийетлик дүзиминде социаллық жиклерге бөлиниў басланады.

Эфталитлердің келип шығыўы туўралы илимде еле бир пикир жоқ. Бир бөлек илимпазлар эфталитлерди юечжи (тохар) қәўиминиң әўлады десе, басқалардың пикиринше хәм, олар гуннлардан келип шыққан ямаса эфталитлерди қәдимги түрк-монғол қәўимлер қатарына жатқарады. Япон алымы К.Еноки хәм рус алымы Л.Н.Гумилев эфталитлерди Иран тилинде сөйлеўши Бадахшан таў етегинде жасайтуғын қәўимлерге киреди дейди. С.П.Толстовтың пикиринше, эфталитлер IV-V әсирлерде Әмиўдәрья хәм Сырдәрья алабында жасаған сак-массагет қәўимлери әўлатларының гунн-түрклер менен араласыўынан келип шыққан. Бирақ эфталит хәм хионитлердің

Каспийдің кубла- шығыс жағында, Хорезмнің арқа-батыс районларына қоныс басқаны хақында археологиялық материаллар бар (Гөне Уаз, Қанқакала, Шаштөбе). Орта Азиядағы эфтолиттер мәдениеті 587- жыллары түрк қағанаты тәрәпинен қулатылады.

§2. Қарақалпақстан аймағында Афригийлер мәмлекети

X-XI әсирлерде жасаған Хорезм алымы Берунийдің жазығына қарағнада 305- жылы Хорезмнің мәмлекети басына Африг патша отырады хәм өзиниң аты менен Афригийлер сулаласына тийкар салады. Өзиниң басқарыу орайын Топырақ қаладан, Қыятқа көширеді хәм Қят қаласы жанынан Ал-Фир (Ал-Фил) атлы бекинисли бийик хәўли- сарай салдырып жасайды (хәзирги Беруний қаласы дөгерегинде). Африйлер сулалалары Хорезмде 305-жылдан 995-жыллар аралығында басқарады. Усы жыллары Хорезмде 22 шах өзгереді. 995-жылы Қыят қаласын Гургандж хұкимдары Мамун басып алып хәм пайтахт Қыят қаласынан Гурганджке (Гөне Үргенишке) көшириледі.

III-IV әсирлерде Хорезмде Алтай, батыс, кубла Сибирь, Жети суў хәм, Сырдәрья бойларынан түрк этнослары миграцияға ушырап келеді хәм олар жергиликли халықлар менен бирге жасап отырықшы болып қалады. Хорезмге көшпели, ярым көшпели этнослардың араласыуы ониң материаллық хәм руўхый мәдениетіне тәсир тийгизеді. Антик дәўирдеги ислеп шығарылған қурал ыдыслардың формасы өзгереді, ылайды таярлау, ыдысларды соғыу технологиясы хәм ойыу нағысларында да өзгериске ушырайды. Таярланған қурал ыдыслардың қапталлары қалың, бояулары көкшил-ақшыл, гүлал ыдыслардың мойынларына, аўыз ернеклерине жабыстырып салынған нағыслар, Сырдәрья бойларында Алтай, Жетисуў хәм Сибирь жерлеринде жасаған түрк этнослардың ыдысларындағы нағысқа усаған болады. Антик дәўирлерде кең тарқалған бакаллар хәм, суў салып алып жүретуғын ыдыслар бурынғыдай исленбейді. Эрамыздан бурынғы IV-II әсирдегидей гүзелердің кундақларын арыслан сүүретлери менен безеу усыллары қолланбайды. Материаллық мәдениетінде болған өзгерислер хәм Хорезм оазисинде көплек түрк қәўимлериниң араласыуы нәтийжесинде болады.

IV-VI ғасырларда ағылларда хәули қорғанлар пайда болады хәм олардың көркиде өзгереди. Үлкен сарайлар, хәулилер ишиндеги хәр түрли өжирелер қурылып, хәм олар феодаллық бекинис қорғанларға айланады. Жеке үлкен хәули қорғанлар Жекке Парсан, Бүрkit қала, Қабат қала, Тесик қала хәм Үй қала орынларында пайда болады. Бундай бөлек-бөлек хәули қорғанлар ерте орта ғасырде жәмийетте жаңа феодаллық хәм, социаллық қатламлардың қәлиплескенинен дерек береди. IV-VI ғасырларде феодаллық жәмийетлик дүзимге тән хәм жәмийетте кең таралған социаллық топарлардың хәули қорғанлары Орта Азияның барлық ўәлаятларында қәлиплеседи.

Хорезмге түрклердин араласып, афригийлер мәдениятының қәлиплескенине қатнасқанын хәм елдин арқа- шығыс- арқа тәрeпинде Тахтакөпир районы аймағында жайласқан Барақтам (IV-V ғасырлар) дәлиллейди. Барақтам еки қабатлы, оның үлкен өжирелери пахса хәм елде кең тарқалған қам гербишлерден салынған. Ондағы өжирелердин гүмбез тәризли бастырылыўы хәм түрклерде кең тарқалған қара үйлерди еске түсиреди. VI-VIII ғасырге тийисли астына гербиш төселген қара үйдин орны Күйик қаладан табылды.

Ерте орта ғасырде дийўаллар менен қоршалған бийик минарлар бар хәулилер жанынан, өнерментлердин қоныс басыўы хәм саўданың раўажланыўы нәтийжесинде Хорезмде орта ғасыр қалалары пайда болып раўажланады. Мәселен, Бүрkit қала, Үй қала, Хазарасп, Ишан қала, хәм Тесик қала усындай жол менен қәлиплескен. Бул қалалар еки топографиялы бөлимнен ибарат болып, оның бир бөлиминде тығыз жайласқан турақ жайлар орналасса, екінши бөлиминде өнерментлер, олардың устаханалары хәм базар жайласады. Бул орынларды қазып изертлегенде, турақ жайлардың мәдений қатламларынан, темир қураллар (пышақ, орақ, кетпен, биз) темир сынықлары, оқжай ушлары, көмир қалдықлары хәм теңгелер табылады.

Елде Бекинис қорғанлар менен қоршалған турақ жайлар көп болған. Қорғанлардың дийўаллары ишинде бағлар хәм, егислик атызлар арасында бөлек-бөлек жайлар болған. Афригий патшаларының пайтахты Қыят

қаласында, патшаның басқарыу сарайы Ал- Фир (Ал-Фил) үш қатар дийуаллар менен қоршалып, олардың биреуі, екіншиси жайласып хәм хәр биреуінің дийуалларының бийиклиги басқасына қарағанда бийик болған. Афригийлер дәуірінде қала қорғанлардың архитектура қырылысы хәм олардың жеке фортификациясы жоқары дәрежеде болған. Феодал хәули хәремлери, сарай қурылыстары бүгинги, өз заманындағы архитектуралық қурылыс тарауы бойынша топланған тәжірийбелер, қорғаныс техникаларды хәм фортификацияларды есапқа алып қурылған. Феодал хәулилердің қурылыстары пахса, гербишлерден салынып, олардың мүйешлери дөңгелек хәм ярым дөңгелек минарлар менен беккемленген. VI-VIII әсирлерде феодал хәулилери үшеклери (бийик турақ жай донжон) хәм үшеклерсиз болып келеди. Минар хәм адамлар жасау ушын арналған бийик турақ жай (донжон) дийуаллары пахса, гербишлерден өрилген хәм бийик алты метрлик қурылыстар бирінши қабаттың үстине салынады. Минарлар хәм донжонлар феодал сарайының қорғаныу дизбеклерин пайда еткен. Минардың үстиңги текшелерине шығып, узынша дәлиз арқалы қорғанның ишине кирип, бирінши қабаттағы жайлардың иши менен жүрип хәм донжон- минардың турақ жай бөлмесине баратуғын болған. Ал оннан армаған гербишлер менен өрилген текшелер арқалы қала ишине баратуғын купыя жол болған. Гейде, қорған сарайдың кирер дәруазысы еки минарлар менен қорғанған.

Бекинис қорған қалалардың, сырты дийуалларының 4-9 м алдында, қаланы қоршаған пәскелтеклеу дийуал болған хәм онында гезерменлери болған. Мине усындай жол менен қорған қалаларды жағалап созылған дәлизлерден, минарларда (башняларда) турып, душпанларға қарсы оқ жайдан оқ атыу қолайлы болған хәм хәули- жайларды душпаннан қорғаған.

Бундай қорғаныу усылы, шығыс халықлардың қалаларында әййемги дәуірлерден белгили болып, орта шығыс еллерінде, антик хәм орта әсирлерде кең тараған. Егер, сыртқы душпан хәули қорғанларды қоршап алғанда, қала ишиндеги қамақтағы халықты, белгили уақытқа шекем суу менен тәмийинлейтуғын, қала ишинде суу толған хәуизлер хәм қудықлар болған.

Усындай ерте орта әсир қалаларына Жекке Парсан, Тесик қала, Атсыз қала, Бүрkit қала, Адамлы қала киреди. Қала ишиндеги турақ жайлар хәм дийўалларды жағалап, секцияларға бөлинеди. Турақ жайлар үш-төрт бөлмеден турып, ортасында ошақ хәм дийўал қапталларында жатып дем алатуғын сыпалар болған. Тесик қала турақ жайлары, ылайдан ойып исленген нағыслы фризлер менен безелген. Тесик қала өжирелеринен хәр түрли гүлли гилемлер нускалары табылды. Жекке парсандағы турақ жайлар гүмиз тәризли етип бастырылған. Бул хәўли жайларда, ерте орта әсирде, аталар басқарған үлкен шаңарақ ағзалары жасаған. Жайлардың арнаўлы бөлмелеринде, үлкен шаңараққа хызмет ететуғын куллары хәм «кедиверлер» турған. Ерте орта әсирдеги, хәўли сарайлар хәм олардың ишиндеги турақ жайлар бөлмелериниң қурылысы хәзирги Хорезм өзбеклериниң хәўлилерин еске түсиреди.

IV-VIII әсирлерде хәўли бекинис жайлар. Орта Азияның басқа ўәлаятларында да көп тарады. Мәселен: Тохарстанда Зар тепе, Ферғанада Кува, Согдианада Афрасиаб, Кафир қала, Варахша ҳ.т.б.

Ерте орта әсирде Хорезмдеги хәўли бекинис қорғанлардың бекинислери (фортификация) Орта Азия ўәлаятларының қалалары менен салыстырғанда айырмашылыққа ийе. VI-VIII әсирлерде, Бухара ўәлаятының дийханшылық оазиси шегаралары хәм сыртқы көшпели шарўа душпанлардан узын «канпирик» дийўаллар менен қоршалады. Узын қорғаныс дийўаллары Самарқанд, Бухара хәм Ташкент оазис шегараларында хәм бийик жерлери қурылады. Усындай дийханшылық оазисти хәм сыртқы душпанлардан қорғаған дийўаллар Хорезмде ушыраспайды. Ерте орта әсирде Хорезм оазисинде узын, қорғаныў дийўаллардың болмаўы, ониң қоңсы шарўалар менен этномәдений байланысы күшли болғанын дәлиллейди. VI-VIII әсирлердеги болған Шахсәнем, Жекке парсан хәм Күйик қалалардан табылған адам мүсинлериниң физикалық түр-келбети Орайлық Азияда кең тарқалған түрк этносларға уқсайды. Бул, мүсинлер, орта әсирде, отырықшы хәм дийхан елатларына монғоллық рассаның белгилери басым болып келеди. Солай етип, VI-VIII

әсірлерде, Хорезмде афригейлер мәдениятының пайда болыуында түрклердің тәсири күшли болған.

Арал бойындағы көшпели шаруа халықлардың материаллық мәдениятына хәм Хорезм мәдениятының тәсири тийген. IV әсірдің ортасында Орта Азияға арқа-шығыстан, Жети суу хәм Шығыс Түркистан жерлеринен Хионит қәуимлери араласады. IV әсірдеги жазба дереклери Иранды басқарған сасаний шахларының хионитлер менен урысының сауаш майданы Әмиүдәрьяның (Узбойдың) шеп тәрәпинде болғаны айтылады. Бирақ, булл урысқа Хорезмдилердің тартылғаны, ямаса қатнаспағаны бизге белгисиз.

§3. Қала мәденияты

II-IV әсірлерде Хорезмнің пайтахты Топырақ қала болған. Пайтахт қала жүдә беккем етип қурылған. Орта шығыс еллеринде пайтахт қала белгиси ретинде: басқару патша сарай (резиденциясы), муқаддес ибадатхана (от храмы), архитектуралық қурылыс хәм жазу болуы керек. Топырақ қалада пайтахтқа дерек белгилердің бәри бар. Бирақ, еле Хорезмнің б.э.шекемги IV-II әсірлер аралығындағы пайтахт қаласы табылған жоқ. «Хорезмнің б.э.шекемги III-I әсірлердеги пайтахты Қыят (ал-Фир) қала болды»-деп болжайды Я. Гуламов. Бул қаланы орта әсірде Әмиүдәрьяның дегиши алып кеткен, сонлықтан қаланың пайтахт болғанын дәлиллеу қыйын. Б.э. шекемги II-IV әсірлерде пайтахт қала Қазахлы жатқан (Ақшахан) болды деп болжайды илимпаз В.Н. Ягодин. Қаладан б.э.шекемги II әсірге туяра келетуғын ибадатхана ашылды. Қаланың майданы 42 га. О леки қатар дийуаллар менен қоршалған. Қаланың жасы б.э.шекемги II әсір болғаны ушын, қала ишинде хукимдардың резиденциясы ушыраспайды. Қаланың мәдений қатламының қалыңлығы аз көлемде, өнерментшилер кварталы ашылмағаны ушын, булл пайтахт қала бола алмайды. Қазахлы жатқан қалада б.э.шекемги III әсірлердеги қурылысы питпей қалған хәм VI-VIII әсірлерде ерте феодаллық қатнастардың қәлиплесип рауажланыуы басланды. Бирақ бул дәуирдеги Орта Азия қалаларының санын анықлау қыйын. Жазба мағлыұматлар бойынша усы дәуирде Орта Азияда 20 қала болған.

VI-VIII ғасырларда Хорезмде қалалардың саны хақында жазба деректер жүде аз. Араб тарихшысы ат-Табари арабтар жаулап алу дәуірінде, Хорезмде үш қала: Қыят, Хазарасп хәм Үргениш болды деп жазады: В.В. Бартольд пикиринше ерте орта ғасырде қалалар үш бөлімнен турған. Бірінші, басқару орай (цитадель кхендиз), екінші Шахристан хәм үшіншіси рабад.

Хорезмнің пайтахт қаласы Қыят. Оның таяныш тереги есапланған бийик қорғаннан (ал-Фир) цитаделинен, шахристан хәм рабадтан турған. Патша Африг қала шегарасы ишинен өзіннің бийик қорғанын салдырды деп жазады. Беруний ерте орта ғасырде Хорезмде феодал хәули бекинис қорғанларының қаптал айланысында жайласқан өнерментшилер хәм сәудегерлер есабынан қала саны көбейеди. Хәули-қорғанлар қалаларға айланады. Шегараларында көшпели шаруалар менен сауда байланыстар турақлы болады. Орта ғасыр қалалары, сууғару каналлары сағаларында жайласып хәм сол хәули-қорғанларда отырған феодаллар дийханшылықты сууғаратуғын сууларды қадағалап отырады. Усы дәуірде, феодаллық өндирис қатнастары тез рауажланады. Ал арқа районларда патриархарлық дүзим қалдығы узақ сақланып хәм феодаллық қатнасықлар әсте өседі.

Ерте орта ғасырдеги қалалардың бири Бүрkit қала болады. Майданы 1 га (100х100 м) болған цитадельден (кухендиз) хәм майданы 5 га болған шахристан қаладан турады. Бүрkit қала 10,5 м бийик дийуаллар менен қоршалып хәм оның мүйеши минарлар менен бекинеди. Цитадель ишинде майданы бирнеше метр болған бийик минар-донжон үстинде турақ жай жайласқан. Минар үстиндеги турақ жайды VI-VIII ғасырларде пайдаланған. Афригейлер дәуірінде Хорезмде үлкен қалалар көп болмаған. Оның тусында антик дәуіріндеги қалалардың үстинде, жаңа топографиялық планда хәм заман талабына сәйкес қалалар салынады. Орта ғасыр қалалары феодаллық хәули қорғанларға айланады. Афригейлер дәуірінде феодаллық хәулилер жанында өнерментшилик рауажланып, жайлар хәм ауыл елатлар пайда болады.

§4. Экономика хәм жәмийетлик турмыс

Дийханшылық афригийлер дәуірінде Хорезмнің экономикалық, жәмийетлик турмысы ҳаққында жазба мағлыұматлар жүдә кем. Халықтың хожалығы хәм турмысы ҳаққында араб тилинде жазба мағлыұматлар IX-XI әсирлерге туўра келеди. Хорезм оазиси халқының, ерте орта әсирдеги экономикалық хәм жәмийетлик турмысы ҳаққында мағлыұматлар археологиялық қазып изертлеўлер нәтийжесиндеги табылмалар болады. Ерте орта әсир феодал хәўлилериниң кең хәўли мәдений қатламларынан табылған аўыл хожалық егинлериниң тухымларына қарағанда VI-VIII әсирлерде олар аўыл-хожалық егинлеринен жүүери, бийдай, арпа, салы, техникалық егинлерден пахта, темеки, жоңышқа, тут ағашларының, бағшылықта шийе, ерик, алма, қәрели, шабдал хәм анар еккен. Бул егинлерден сортлары қәнийге илимпазлардың анықлаўынша Орта Азия халықларының хәзир егип пайдаланып атырған сорытларынан жүдә аз айырмашылыққа ийе болған. Жүзимгершилик раўажланған хәм жүзимнен ишимликлер ислеў жақсы жолға қойылған.

IV-VI әсирлерден баслап аўыл-хожалық егинлериниң өнимлерин арттырыў ушын силитраны төгин ретинде пайдаланған. Әсиресе, гөне жайлардың дийўалларын, гербишлерин атызларға шығарған. Бундай илажлар аўыл-хожалығынан жетерли өним жетистириўге мүмкиншилик туўғызған. Аўыл- хожалық қураллары ретинде бел, кетпеен, орақ жүзимлерди кесетуғын темир қайшылардан, пышак пайдаланған. Жерди пазналы, ағаш гүнде қосларға ешек, өгиз қосып айдап егислик жерлерди аўдарған, гейде кетпен, бел менен де аўдарып егин еккен. Дәнлерди дөңгелек тас дигирманлардан пайдаланып дәнди тартып ун еткен, гейде бул ушын, хайўанлар күши менен хәрекетке келетуғын хәм суў қаразларынан пайдаланған. Дийханшылық Әмиўдәрьядан саға алған каналлардан суўғарылған.

§5. Мал шарўашылығы

Арал бойы халықлар хожалығының баслы тараўларының бири мал шарўашылық болған. Хожалықта көбирек майда малларды (қой, ешки), қара-маллар, ат, түйе, ешек хәм шошқа асыраған. Үйлерде таўық хәм ғаз асыраған.

Жылқы, түйе, өгіз хәм ешеклери жол қатнас ретинде пайдаланған. Естеликлердің мәдений қатламларынан табылған хайуанат сүйеклерине қарағанда, Арал бойы халықлары, кийик, қулан, Бухара суўыны, қоян, түлки хәм доңызға аңшылық еткен. Қара малларды ешки- қойларды Әмиўдәрья дельта бойларында отлақлы жерлерде баққан. Әмиўдәрья дельта бойлары хәм көллерден балық аўлаған. Балықты, қармақ, аў хәм баспа етип услаған.

§6. Өнерментшилик

Ерте орта әсирде өнерментшиликтің баслы тараўы гүлалшылық болған. Өнермент, гүлалшы усталар, гүлал ыдыслардан үлкен хумлар, гүзе, табақ, ләген, сарқум, шыралар, ыдыс қақпақларын, шарықта таярлап хәм хумбуз печлерде писирген. Гүлал ыдысларды таярлайтуғын хумбузлар: Бүркит қала, Қырық қыз қала хәм Ардахушмисан дөгерегинде табылып изертленген. Гүлалшы усталар, дийханлардың хәм көшпели шарўалардың гүлал ыдысларға болған талабын қанаатландырып отырған. Жекке Парсан, Тесик қала, бүркит қалалардың мәдений қатламларынан табылған жүн, пахта, жипектен тоқылған кийим нусқаларының табылыўына қарағанда, тоқымашылық өнерментшиликтің раўажланғанын дәлиллейди. Пахтадан жоқары сапалы гезлеме таўарлар тоқылған. Жазба дереклерге қарағанда, араб әскер басшысы Кутейба, Хорезмди басып алғанда, салық ретинде хәм усы жоқары сапалы пахта гезлеме таўарларын талап еткен. Қолда тоқылған гезлеме таўарлар: қошқар мүйиз, қумырысқа бел, атанақ, ромбо, үш мүйеш т.б. нағыслар менен безелген. Бундай гезлемелердеги нағыслар қарақалпақ хәм Хорезм өзбеклериниң, турақ жайларының дийўалларына салынған реңли сюжетли суўретлеринде ушырасады. Қол мийнетине тийкарланған, тоқымашылық өндирисиниң өскенин, естеликлердің мәдений қатламларынан көп табылатуғын жип ийириўдк пайдаланған уршық баслар дәлиллейди. VI-VIII әсирлерде, темиршилик хәм зергершиликте өседи. Темирлерди Волга бойы болгарлардан алып келип, оларды печлерде еритип, мийнет қураллар хәм қурал жарақлар ислеген. Естеликлерде темирдің сынық бөлеклери ушырасады. Демек, темир устаханалары болған.

§7. Этномәдений байланыслар

V-VIII әсирлерде Хорезмилердің материаллық мәденияты Сырдарья дельта бойында жасаған этнослардың материаллық мәдениятына уқсас болып келеді. Бул уқсаслықлар ерте орта әсирде көшпелі түрк этнослардың миграцияға ушырап келуіне байланысты еді. Уқсаслықлар жайлардың қурылысына, қурылыс материалларында, гүлал ыдыстарда хәм безеніу затларда көринеді. VI-VIII әсирлерде Сырдарьяның төменгі алабындағы Жети- Асар, Кескен Күйік қала, Әмиударья дельта бойында Төк қала, Күйік қала естеликлерінде тұрақ жайлар кең тарқалған гербишлерден салынады. Сол дәуірде Хорезм оазисіне Сырдарья бойы, Алтай, Туба хәм Шаш халықлары араласады. Әмиударья дельта бойы халықларға зардуштийлік дини таралады. Буны Кердер уәлаятындағы Миздахкан, Төк қала хәм Күйік қала қабирстанларын изертлегенде табылған марқумлардың сүйеклерін екінші рет салып жерлейтуғын ыдыстардың (оссуарийлердің) табылуы дәлиллейді. Табылған оссуарийлердің қапталларына, қақпақтарына салынған реңли сюжетли сүүретлерінде хәм Хорезмилердің өлі жерлеу дәстүрлерінің түрклерге мәдений тәсири болған. Әмиударья дельта бойы халықларының марқумларға матам тутуы хәм ал айырым сүүретлерде диний байрамға арналған салт- дәстүрлердің көринісі берілген.

VII-VIII әсирлерде афригийлер хуқимдарлық еткен дәуірде мәдениет рауажланады. Жекке парсаннан табылған ағаш мөрдің ортасына гүл дәстесін ямаса дизбе моншақты тумсығына тислеп алып тұрған тауыс қустың сүүрети ойып салынған. Бул мөрдегі көриніс «жаратқан алланың» тәнхә өзіннің қанатлы уәкил елшиси арқалы таңлаған адамына сауға жиберип атырғанын белдиретуғын белгі болып есапланады. Тауыс қустың сүүрети салынған табак ыдыс Кердер қаласынан табылды. Хорезм қалаларының мәдений қатламларынан табылған мөр, теңгелерге, керамикаға салынған суўретлерде атқа минип баратырған адам, атлы адамның суўынға қарап оқ жайдан оқ атып жүрген аңшы хәм қолына суңқар қус қондырған атлы адамлардың сүүретлери ушырасады. Булар Афригийлер дәуірінде көркем өнердің рауажланғанын

дәлиллейди. Хожалық, тутыныў хәм безений затларында Сунқар, бүкрит, үйрек, кептер қуслар хәм хайўанатлар (ийит, қой, қошқар, ешки, түйе, кийик) көринислери хәм тулғалары ерте орта әсирлерде Әмиўдәрья дельтасы бойы қалаларында ушырасады.

VII-VIII әсирлерде Хорезмилер Соғд, Шаш, Жети суў еллери менен этномәдений байланыста болады. Жекке Парсан, Бүрkit қала, Тесик қаладан табылған үш қырлы, ромб түриндеги темир оқ жай ушлары хәм қайыс тағалар табылды. Тас, шийшеден исленген моншақлар Соғд, Шаш хәм Жети суў қалаларының мәдений қатламларынан да табылады. Бул уқсаслықлар хорезмилердің қоңсы халықлар менен мәдений байланыста болғанын дәлиллейди. V-VIII әсирлерде Арал бойы халықларының халық болып қәлиплесиўине қатнасады.

§8. Теңге пуллар

VII-VIII әсирлердеги Афригийлер мәдениятына тийисли Бүрkit қала, Тесик қала, Адамлы қала, Ангқа қала, Топырақ қала, Аяз қала, Қум қала хәм Жекке Парсан қалаларынан гүмис хәм мыс теңгелер ушырасады. Мәмлекетде сиясий, экономикалық ғәрезсизлик нышаны сыпатында гүмис теңге хәм мыс пулларды басып шығарыў б.э.шекemги II әсирден басланады. Ертедеги Хорезмшахлар теңгелери, Греко- Бактрия патшалары Евтидем хәм Евкратиттің гүмис теңгелерине еликлеп (уқсатып) сол теңгелер тийкарында басылады.

Греко-Бактрия патшаларының гүмис теңгелерине еликлеп басылған Хорезм патшаларының теңгелериниң аверс (оң) тәрeпиндеги қарап турған, қалпақ кийген патшаның сүўрети хәм ал реверс (шeп) тәрeпинде оң тәрeпке қарап атты шаўып баратырған «Сия буш» дегендарик патшаның көриниси (грек қудай- «Диоскур» образында) сүўретлери берилген. Хорезм теңгелери шетинде грек тилинде жазыў жазылған. Атлардың артында Хорезм патша сулаларының тамғасы берилген. Бул теңгелер б.э.шекemги II әсирде Греко- Бактрия патшалығын қулатыўға қатнасқан көшпелилерден шыққан Хорезм хұкимдары тәрeпинен басып шығарылады. Эрамыздың I әсиринен баслап, басып шығарылған теңгелерде, бурынғы грек тилиндеги жазыўлар арамей хәриби

тийкарында жазылған сөзлер Хорезм тилиндеги жазыўлар менен алмасады хәм хўкимдардың атағын аңлататуғын «мәлик» яки «патша» деген жазыў басылады. Буннан кейинги теңгелерде патшалардың тажыларының түрлери хәм патша сулаларының тамғалары өзгериске ушырайды. Теңгелердин реверс тәрәпинде атлы адамның сўўрети басылады. III әсирден баслап Хорезм шахы Вазамар басып шығарған теңгелер сасаний шахларының теңгелерине уқсайды. Вазамар патшаның тажысы бүкриттиң формасында бериледи.

VII әсирден баслап Хорезмде теңге реформасы өткериледи. Бурынғы майда мыс теңгелер орнына диаметри 19-27 мм болған гүмис теңгелер басып шығарылады. Бирақ, гүмис теңгелердин аўырлығы азайады. Ерте орта әсирде хорезмшахлары: Бравик, Шрам, Азкацвар- Чеган, Каник, Савшафанлардың атлары басылған гүмис хәм мыс теңгелер басып шығарылады. Усылардың ишинде көбирек ушырасатуғын Савшафан (Савашфан) теңгеси болып, оның оң тәрәпинде басына тажы кийген, шахтың бас көриниси басылып хәм теңгениң дөгереди точкалар менен оралады.

Теңгениң сол (реверс) тәрәпинде Хорезм тилиндеги жазыў бериледи. Бундай диаметри 2,4 см, аўырлығы 1,3 грамм мыс, гүмис теңгелер, Хорезмде VIII әсирдин 60- жыллары басылып хәм қала базарларында айланыста болады. Савшафан хўкимранлық еткен дәўирде, Хорезм мәмлекетинен Қытай императорына елшилер барады. Беруний мийнетинде Хорезм шахтың аты Саушафан деп жазылады. Азкацвар- Чеган ўақтында басылған теңгениң аверс тәрәпинде, басына бийик сопақлаў хўкимдардың кийген, малақай алдында үш түртик бар хәм хўкимдардың бас көриниси басылады. Тажының қапталларында қыйсықлаў салынған атанақ тәризли белги ушырасады. Тажының артында ийнине желбиреп түсип турған ленталар бериледи. Теңгениң оң (реверс) тәрәпинде тамға басылады. Профессор А.В. Ливщицтиң пикиринше теңгелердеги усындай тамғалар Хорезм шахы Азкацвар теңгелеринде көп ушырасады. Теңгелердин айланасында хорезм тилинде жазыў бериледи. Аўырлығы 1,6 грамм, диаметри 2 см болған бундай гүмис хәм мыс теңгелер VII әсир ақыры –VIII әсир басында кең таралады. Теңгелер басып шығарыў, ондағы

сүўретлер хэм жазыўлар ерте орта эсирдеги Хорезм көркем өнериниң эжайып жетискенликлери болады.

VI-VIII эсирлерде жазыў, тарийх, әдебият, астрономия, математика хэм архитектуралық қурылыслар өседі. Мәдениятының жақсы өскенин Бүрkit қаладан, Тесик қалалардан табылған дийхан-аристократ мөрлери хэм теңгелери толықтырады. Ерте орта эсирлерге тийисли ески хорезм жазыўлары Төк қала, Миздахкан, Жеке парсан хэм Қумбыз төбе естеликлеринен табылды. Қабирстанлықлардан табылған адам сүйеги жерленген қутышаларда (ассурияларда) әййемги Хорезм тилинде тушь пенен жазылған 100 ден аслам, Қумбыз төбеден хэм Жеке парсаннан табылған гүлал ыдысларының сыртына жазылған жазыўлар бақалы мағлыўмат береді. Бул жазыўлар Арал бойы халықларының жыл санаўы хэм басқалар ҳаққында мағлыўмат береді. Бирақ араблардың басқыншылығы Орта Азия халықларының экономикасына хэм мәдениятына орны толмас дәрежеде зыян келтиреді. Ески Хорезм жазыўын билген саўатлы адамлар, илимпазлар жоқ етилип, сабақлықлар менен илимий китаплар хэм әдебиятлар менен шежрелер өртеп жибериледи.

§9. Руўхый мәденияты

V-VIII эсирлерде Орта Азия халықлары зардуштийлик динге исенген. Соның менен бир қатарда Орта Азияға буддизм, христиан хэм мони динлериде тараған. Ерте орта эсир дәўиринде жәмийетте көп динлик тәлийматлар рәсмий болсада жергиликли халықтың көпшилиги зардуштийлик динге сыйынып хэм отқа табынған. Муқаддес отқа сыйыныўшылық Хорезмде, Арал бойында, Согд хэм Шаш ўәлаятларында кең тараған. Ылкен қалаларда, аўыллық елатларда хэм феодал ҳәўлилеринде отқа сыйыныўшылықтың ибадатханасы болған. Оларды, қутлы, муқаддес от «Азерхурра» деп атаған. Арнаўлы бөлмелерде күни-түни от жанып турған. Адамлар от храмларына саўғалар әкеп берген, қурбанлық шалған хэм муқаддес оттан мәдетлер сораған.

Зардуштийлик дини әлем хэм адамзаттың жаратылысы ҳаққында, жәмийеттеги хэм тәбияттағы барлық қубылыс- өзгерислер еки жаратыўшының гүресиниң нәтийжелери деп түсинген. Жаратыўшылардың бири, тоқшылық,

молшылық, саў-саламатлық, тынышлық хәдийселердиң қудайы Ахурамазда, екиншиси зүлмет, ашлық, урыс, зәхәрлеў, қараңғылық, өлим, гүна ислер хәм жаман нийетлер тәнириси Ахриман болған. Мине усы қудайлар арасында мудамы гүрес болады. Бул гүресте жақсылық қудайы Ахурамазда жеңiske ериседи. Зардуштийлик тәлийматы бойынша от оғада муқаддес есапланған. Қуяшлы жақтылық дереги болып хәм от қуяштың бир бөлеги болып есапланған. Қуяш әлемге өмир бағышлайды. Оның нуры менен барлық жанлы мақлуқ жасайды.

Зардуштийлердиң тәлийматы бойынша пүткил әлем от, жер (топырақ), суў хәм ҳаўа сыяқлы төрт нәрседен қуралған. Бул муқаддес нәрселерге патас хәм жеркенишли нәрселерди таслаў қадаған етиледі. Себеби бул муқаддес жерлерди сасық хәм өлик пенен патаслаўға болмайды. Өликлерди таслақлы төбешиклерге хәм қала сыртында салынған арнаўлы бәлент төбелерге (дахмаларға) апарып таслаған. Бундай дахмалар Әмиўдәрья дельта алабында Шылпық, Қуба таў, Қусқана таў, Султан ас таў, Жумыр таў хәм Үстрит бәлентликлериде белгили. Бул бәлент төбеликлерге апарып тасланған өликлердиң гөшин қузынлар, жыртқыш хайўанлар жегеннен кейин, жаўын суўлары тазалап қалған сүйеклери қуяштың ыссылығында сарғайып кеткеннен соң, сол сүйеклер жыйналып ылайдан, алебастра, тастан исленген, аўзында қақпақлары бар ассирияларға салып хәм екинши рет жерлеўге таярланған. Сүйеклерди арнаўлы хум, гүзе ыдысларға салып хәм үстин тас ямаса ыдыс сынықлары менен бастырып қойған. Матам тутыўдың барлық дәстүрлери тамам болғаннан кейин, мархумның сүйеклери салынған ыдыслар арнаўлы жайларға «наусқа» киргизип хәм текшее ямаса сыпалар үстине қатарластырып қойылған. Гейде жерлерди қазып ишине салып қойған хәм көпшилик жағдайларда үстине топырақ көмилмеген. Шаңарақ ағзаларының хәм туўысқан адамлардың сүйеклери салынған оссурийлар бирге қатарласып қойылған. Мархумлардың сүйеклерин оссурийларға, ыдысларға салып наусларда сақлаў дәстүри Хорезмнен басқа Согд хәм Ысрушан ўәлаятларында кең тарқалған.

Зардуштийлик қәбирстанлар қалдығы, Кят қаласында, Бүрkit қаладан, Куба таўдан, Шылпық дөгерегинен, Миздахканнан, Төк қалалардан, Қусхана таўдан хәм Султан Уаис таўдан табылып үйренилди. V-VIII әсирлерде Хорезмде «Авеста»дағы Ахурамазда қудайдан тысқары ата- бабаларының руўхына, зардуштийлердин Митра, Фарн, Сиявушқа, ҳасылдарлық қудайы Анахитаға хәм суў қудайы Хуббиға сыйыныў даўам етти. Митра қуяш хәм жақтылық қудайы жаўынгер жигит түринде сыпатланады. Фарна жергиликли халық «хумо» гейде «аңқа» аты менен айтылатуғын бахыт хәм дәўлет қудайы. «Анахита» зүрәтшилиқ хәм абаданшылық ҳаял қудайы. Ол бир қолында анар ямаса алма услап турған хәм узын көйлекли жегде жамылған гөззал ҳаял сыпатында сүүретленеди. «Хубби»-суў қудайы, қайықшылар, мураблар қәўендери хәм зәбердес жигит түринде сүүретленеди. Арал бойы халықлары усы дәўирде, қудайларға арнап, диний ырымларын өткереди. Жыл мәўсимлериниң өзгериўинде хәм жаңа жыл –Наўрыздың келиўи менен байланысly байрамлар өткерген. Зардуштийлик динниң үрип-әдетлериниң үлкемиз аймағында узақ ўақыт сақланып келиўин топонимикалық атамалар дәлиллейди. Мысалы: Маздуваст (Туйемойын қыснағы), Ахриман таўы хәм Миздахкан. Булардан басқада, қарақалпақ дәстанларында «авесто» дәўирине тийисли сюжетлер хәм руўхый мәдениятлар өз сәўлесин тапқан. Шәрьяр, Қоблан, Қорқыт ата хәм басқа эпосларда: дәў, пери хәм Аждарха ҳаққында сөз етиледи. Булардың атлары авестода да ушырасады.

VI-VIII әсирлерде «уллы жипек жолы» арқалы Арал бойларына жақын шығыс еллеринен христиан дини тарайды. Миздахканда христианлардың қәбирлери табылыўы буның дәлили болады.

Әмиўдәрья алабында жасаўшы халықлар әйемги түркий халықлары дини деп есапланған шаманизм дини де табылған. Қарақалпақ фольклорында, дәстанларда бабаларымыздың Көк тәңирге, уллы- анаға-«умай» ана- қудайға сыйынғаны ҳаққында сүүретлер орын алған. Бирақ, жоқарыдағы сөз етилген диний исенимлер, үрип-әдетлер бир-бири менен араласып, сиңисип хәм халықтың руўхый турмысында үлкен әҳмийетке ийе болған. Усы диний

исенимлердің негизінде Арал бойы халықтарының көп қырлы математикалық хәм руўхый мәденияты қәлиплесип раўажланды.

§10. Қарақалпақстан түрк қағанлығы дәуірінде

Эрамыздың I мыңыншы жыллары ортасында Алтай дала кеңислигинде түрк қәуімлериниң мәмлекети пайда болады. 550-754 жыллар түрк қағанаты Сары теңизден Қара теңізге шекем аралығындағы жерлерди бирлестирип, бул бирикпеге орайлық Азияны да қосып алыўы түрк атамасы хәм 542 жылғы қытай жылнамаларында ушырасады. Қытайлар түрклерди гуннлардың әўлатлары деп есаплайды. Түрклер ҳаққында VII-VIII әсирдеги Күл тегинге арнап жазылған Рунии жазыўында, VI-IX әсирлердеги Византия тарийхшылары Менандр Протектор, Феофан Византийский хәм Сирия тарийхшысы Ион Еффреский мийнетлеринде ушырасады. Түрклер ҳаққында орта әсирдеги араб тарийхшысы ат-Табарий хәм X әсирде Бухара тарийхын жазған Наршахий мийнетлеринде айтылады.

Түрк қағанаты курамында түрк-монғол жол шақапшасында сөйлеген көплеген халықлар болады. Түрк сөзи этникалық емес хәм сиясий мәниске ийе болған. Түрк сөзи, бурын жас үйленбеген нөкер ямаса қара шашлы хәм айдарлы батыр мәнисти аңлатқан дегенде пикир бар. Солай етип, түрклер басшылық еткен ҳәр түрли халықлардың сиясий бирлиги түрк мәмлекети деп аталған.

Алтай, Жетисуў, Орайлық Азиядағы түрк тиллес халықлар тумин хәм истеми қағанлар басшылығында VI әсирде бир мәлекетке биригеди. VI әсирдің 60-70 жыллары түрк қағанаты сиясий —экономикалық жақтан өседи. Усы жыллары түрклер, Қазақстан, Манчжуриядағы киданларды, Енисей қырғызларын хәм арқа Қытай жерлерин қаратады. Тумань қағанатының шығыс жерлерин кеңейттирип атырған ўақытта, оның Истеми батыс тәрептеги Жети суў хәм шығыс Түркстан арасындағы жерлерди қағанатқа бирлестиріў менен бәнт еди. Нәтийжеде, қағанаттың батыс тәрепи арқа Хиндиستان менен шығыс Түркстан жерлерин ийелеп атырған эфталитлер менен шегараласып хәм олардың қарсылығына ушырайды. 561- 563 жыллары түрклер Иран менен

эфталитлерге қарсы аўқам дүзеди. 564- жылы Иран шахы Хусраў Ануширви эфталитлерден Тохарстанды тартып алады.

587- жылы эфталитлер мәмлекети түрклер менен урыста қулайды. Орта Азияны жаўлап алғаннан соң, түрклер Жер орта теңиз қалаларына баратуғын «уллы жипек жол» ын өз қолларына алады. Түрклер қараўындағы Согдалылар Византия менен саўда байланысларын баслайды. Түрклердің күшейиўине Иранлылар иркиниш жасайды. Түрклер Иранға қарсы Византия менен келисим дүзеди. Нәтийжеде түрклер Әмиўдәрьяның кубла жағасында Иран сасанийлери менен соқлығысады.

588-жылы Қара Чурин басшылық еткен түрк әскерлери Иранға қарсы гүресте сасаний әскер басшысы Бахрам- Чубин тәрeпинен жеңилиске ушырады. 603- жылы түрк қағанатынан батыс түрк қағанаты бөлинип шығады. VII әсирдің басында батыс түрк қағанаты сиясий хәм экономикалық жақтан бирқанша раўажланады. Көшпели түрклердің бурыннан отырықшы, дийханшылықлы түрк хәм иран тилинде сөйлейтуғын елатларға көплеп араласа баслайды хәм үлкен бир бөлеги сол жерлерде жасап қалады. Қалғанлары, дийханшылық оазислериниң шет жағаларында хәм таў етеклеринде шарўашылық пенен шуғылланыўды даўам етеди. Ерте орта әсирлерде қалаларда өнерментшиликтиң өсиўи саўда байланысларының раўажланыўына әкеледи.

Көшпели түрк қәўимлери VI-VIII әсирлерде, Орта Азияның дийханшылық оазислерине көплеп араласады. Ал, бир топар түрк қәўимлери әдеттегидей дийханшылық оазис дөгерегинде шарўашылық пенен шуғылланыўын даўам етеди. VI-VIII әсирлерде, түрклескен Арал бойы халықлары Қытай хәм Иран еллери менен саўда байланыста болады. Мары-Гургандж (Гөне Үргениш), Бухара, Самарқанд, Шаш, Талас хәм Шығыс Түркстан арқалы Қытайға барған. Түрклер халық аралық саўда байланысларға қатнасқан. Усы дәўирде түрклердің бир бөлеги Арал бойларына қоныс басып хәм отырықшы болып қалған. Еки дәрья аралығында хәм Арал бойында ерте орта әсирде түркше- руханий жазыўлары тарайды. Ол жазыўлар бул халықтың

саўатлы болғанынан дерек береді. Орта Азияда, балаларды бес жастан баслап жазыуға есапқа үйреткен. Бала жигирма жасқа келгенде, илимди ийелеп хәм саўда ислесин деп басқа еллерге жиберетуғын болған.

Сонлықтан да Орта Азияда, Арал бойларында, Хорезмде VII-VIII әсирлерде дүньяға белгили тарийхый шахслар хәм илимпазлар өсип шығады.

§11. Қарақалпақстан араб халифаты қурамында

VII әсирдің басында, Арабия ярым атауында феодаллық Араб мәмлекети пайда болады. Олардың мәмлекет болып биригиуине хәм олардың сыйыныу орны болған қәуим храмлары белгили орынды ийелейди. VII әсирде Мекке қаласындағы ески Кааба храмы батыс Арабияның диний орайына айналады. Меккедеги ең үлкен Күребиш қәуими саудагерлердің аўқамын дүзип хәм сиясий басқарыушылықты ислейди. Хәр жылы төрт ай дауамында болатуғын сауда ярмарка күнлери Меккеге зыяратқа келе баслайды. Бул сиясий аўқамның басында Мухаммед турып хәм ол өзін пайғамбарман деп дағазалайды. Мухаммед 610-жылдан баслап ислам динин жарата баслайды. Мекке қаласында Мухаммедтің тәрепдарлары аз болғаны ушын ол Меккеден Мадина қаласына келеди. Мухаммедтің 622-жыл 15-июльден Мадина қаласына келген уақтынан баслап мусылманлардың ай календары бойынша жыл санауы басланады. Мадина қаласында Мухаммед жаңа сиясий аўқам дүзеди. Усы сиясий аўқам тийкарында VII әсирде Мадинада ертедеги араб халифасы деп аталған мәмлекет дүзиледи.

VII әсирдің екінши ярымы VIII әсирдің басында Орта Азияда күшли орайласқан мәмлекет болмайды. Халықлары усы дәуирде майда феодаллық ийеликлерге бөлинип жасайды. Қубла Арал бойында да бир неше ири феодаллық ийелик болады. Әмиўдәрья дельтасының оң тәрепинде Кердер, Әмиўдәрья дельтасының шеп тәрепинде Хәмжерд (Гүргандж) хәм Афригийлер ийеликлери өмир сүреди. Бул ийеликлер Қыят қаласында отырып елди басқарған. Олар династиясынан шыққан шахларды менсинбейди. Усындай сиясий бөлиниўшиликтен пайдаланған араблар VII әсирдің ортасында Әмиўдәрьяның төменги алабындағы өнімдарлы дийханшылық оазиси

Хорезмди басып алыуға хәрекет етти. Бирақ усы жылы араб әскер басшысы ал Акнтаф Қыят қаласын ала алмай Балхқа қайтып кетеди. Тек Зиядтиң атланысы нәтижесінде Хорезм келисими бойынша жылына 400 мың диркем салық төлейтуғын болады.

710 жылы тәжирийбели араб әскер басы Кутейба ибн Муслим Бухара, Шамун, Кеш, Тefестиди алады хәм Самарқандты басып алыуға таярланады. Усы ўақытта Хорезм шах Шегон хәм оның туўысқан иниси Хурразад арасында хұкмранлық ушын сиясий келиспеўшилиқ келип шығады. Хурразад Шеганге қарсы шығып хәм оны Хәмджерд ийелигиниң хәкими қуўатлайды. Бул қозғалаңларды өз күши менен бастырыуға күши жетпеген Азкатсвар Шеган 711-жылы Кутейба ибн Муслимнен әскерий жәрдем сорайды. Усыны сылтаў етип 711-жылы Кутейба ибн Муслим, Хорезмге басып кирип, Шеганның душпаны болған Хурразды дарға асады хәм және төрт мың адамды өлтиреди. Шеган буннан хеш нәрсе утпайды хәм нәтийжеде арапларға ғәрезли болып қалады.

711-712-жыллары Хорезм шах Кутейба менен келисим дүзип хәм қозғалаңды бастырғаны ушын ол он мың қара мал саўға алады. Кутейба хорезмнен кеткеннен кейин хәм халық сатқын Азкатсвар Шеган шахты қулатады. Буннан кейин Кутейба Хорезмге 712- жылы және өзиниң иниси Абдулла менен келип хәм көтерилислерди аяўсыз басады. Көплеген адамларды қырып таслайды. Араблар хәкимликке өз адамларын таярлайды. 712 жылы Кутейба 20 мың әскер менен Самарқандқа атланады. Араблардың Самарқандқа атланысына хорезмдилер хәм бухаралылар да қатнасады. Солай етип, VIII әсирдиң басында араблар Зарафшан, Қашқадәрья хәм Хорезм оазислерин қаратады. Орта Азия хәм қубла Арал бойы халықлары арабларға егислик жерден 0,25% салық төлейтуғын болған. Шарўа өнермент саўдагерлерден закат салығын өндиреди. Араблардың үстемлиги қубла Арал бойы халықларына үлкен әўырманлық болды. Мусылман емес халықты қуўдалаў хәм зорлап исламластырыў сиясатын жүргизди.

Берунийдің мағлыұматлары бойынша араблар тәрeпинен әйемги Хорезм жазба хұжетлери өртеледи хәм мәдений естеликлер бузылады. Алымлар куұдаланып хәм көпшилиги елден шығып кетиўге мәжбүр болады. VIII әсирде Хорезм ўәлаяты еки хәкимшиликке бөлинеди, 1- пайтахты Қыят болған кубла хәм оны афригийлер династиясы ўәкиллери басқарады. 2 арқа Хорезм, оны араблар қойған хәкимлер басқарып хәм олар Үргениште жайласады.

Орта Азияның хәмме қалаларында араблар өз әскерий гарнизонларын жайластырады. Әскерлердің жәрдемінде, жергиликли халықларды бағындырып, олардың қарсылығын басып, өз сиясатын жүргизеди. Хорезм қалалары болған Хийўа, Қыят, Хазарасп, Жекке Пасан, Алма атышхан, Тесик қала, Военган хәм Бүркит қалаларда бурынғы муқаддес от ибадатханалары орнына мешитлер салдырады. Жергиликли халықтың бурынғы руўхый турмысында кең таралған отқа сыйыныўшылық, шаманизм хәм тотемизм сыяқлы динлерди жарамсыз дин есаплайды. Диний китаплар, зардуштийлик динге тийиси дөретпелер хәм Хорезм тилинде жазылған мийнетлер жоқ етиледі. Көзи ашық, диний уламалар, жергиликли жазыўды, халық тарийхын хәм әдебиятын жақсы билетуғын алымлар куўғынға ушырайды. Араблардың сиясатына қарсы Кубла Арал бойы халықларының көтерилиси келип шығады. Усы жылы түрклердің қоллаўы менен арабларға қарсы халық көтерилиси Кердер ийелегинде хәм Хорезмде болып өтеди. VIII әсирдің 70-жыллары арабларға қарсы халық қозғалаңы Мавераннахрда, Марыда, Хорасанда хәм Нишапурда болады. Усы жыллары узақ даўам еткен көтерилис «ақ кийимлилер көтерилиси» деп аталып хәм ол Муханнаның басшылығында Согдианада болып өтеди.

VIII әсирде араблар Орта Азияны жаўлап алғаннан кейин кубла Арал бойы, Қарақалпақстан хәм Хорезм ислам дүнъясының ажыралмас бөлеги болып қалады. Араб тили, ислам дини тили илим тили болып, жергиликли халықлардың тилине (түрк, иран) хәм руўхый мәдениятына тәсирин тийгизеди.

Орта Азия алымлары, саудагери, басшылары араб халифатына яғный Дамаск, Бағдад, Мыср хәм Магриб еллерине иркинишсиз барып келетуғын болады.

IX әсирде кубла Арал бойы отырықшы халықлар ислам динин хәм мәдениятын қабыл етеди. Хорезмшах-Афригийлер пайтахты- қалаларында (Кабат-қала), Кердер ўәлаятының пайтахт- қалалары (Кердер, Богра хан) мусылман мешитлери, минары, махбарасы хәм хамомлары қурылды. Араб халифатының ең арқа регионындағы ел- журты Афригийлер, Кердер (Кардар) ўәлаяты халықлары өзлериниң түркий тилин, ата-бабаларының үрп-әдетлерин хәм миллий дәстүрлерин сақлап қалады.

§12. Кердер мәденияты

Бизиң эрамызға шекемги 1 мыңыншы жыллары Сырдәрья алабында, сак-массагет, апасиак, тохар хәм жетиасар қәўимлери өмир сүреди. Әмиўдәрья хәм Сырдәрья алаплары дийханшылық, мал шарўашылығына хәм балықшылыққа жүдә қолайлы болған сиясий жағдайлардың турақсызлығынан миграцияға ушыраған халықлар Арал байларынан өткен. Б.э.шекемги III-II әсирлерде Сырдәрья бойларында аланлар хәм юечжи (тохарлар) араласады. Б.э.шекемги II әсирде Сырдәрья алабы Кангуй (қаңлы) патшалығына қарайды.

Усы дәўирден баслап Арал бойына шығыстан гуннлар, усунлар хәм теле қәўимлери келип араласады. Қаңлы мәмлекетиндеги жетиасарлыларға түрк тилинде сөйлейтуғын гунн, усун, теле қәўимлериниң араласыўы нәтийжесинде Қаңлы патшалығындағы қәўимлер хәм жетиасарлылар түрклесе баслайды. Б.э.шекемги III әсирден баслап жетиасарлылардың кубла Арал бойларындағы отырықшы Хорезм елатына миграция ушырап араласыўы басланады хәм келешекте Хорезмдилердиң түрклесиўинде де баслы орынды ийелейди. III-IV әсирлерде Арал әтирапында, әсиресе Сырдәрья алабына көшпели қәўимлердиң көплеп араласыў нәтийжесинде, жетиасарлардың мәканларын таслап бир бөлеги арқа Кавказға, бир топары Сырдәрьяны бойлап Согд хәм Ферғана оазисине барып жергиликли халықлар менен араласып отырып қалады. Нәтийжеде, кубла Арал бойы көшпели шарўа түрк қәўимлери Согд хәм Ферғана оазисиндеги отырықшы халықлардың түрклесиўин тезлетеди.

VI-VII әсирлерде Сырдарьяның ески арқа- батыс тармағы болған Қуған дарья, ески дарьялардың суының кемейіуіне, экологиялық жағдайлардың төменлеуінен, усы регионда жасаған жетиасар қәуімлердің бир топары Сырдарья дельта алабына көшип барып хәм « Батпақлы қалалылар» мәдениятын пайда етеди. Олар Алтын асар, Жанкент хәм Кескен күйик қалаларын салады. Екинши бир бөлеги Әмиўдарья дельтасының оң тәрәпине келип жергиликли қәуімлер менен хәм әсиресе Хорезмилер менен араласып Кердер мәдениятын пайда етеди. VI әсирде, Сырдарья бойында жасаўшы: жети асар, угор, қаңлы, огуз т.б. этнослардың миграцияға ушыраўы, сиясий жағдайлардың себебинен хәм әсиресе Арал бойларын түрк қағанатының жаўлап алыўына байланыслыда болыўы керек. Сырдарьяның төменги бойынан олардың миграцияға ушырап келиин дәлилейтуғын нәрсе Кердер мәдениятының Жети асар халықларының мәдениятына жүдә уқсаслығы болады. Бул уқсаслықлар қалаларының планларынан, әсбап ыдысларынан да хәм хожалық турмысында да көринеди. Сонлықтан, Кердер мәдениятын пайда еткен халықлардың тарийхый мийрасларын үйрениў Жети асар қәуімлериниң келип шығыўын билиўге де жәрдем етеди. Ол XI әсирлердеги араб –парсы тарийхый –географиялық мийнтлерде Кердер (курдер, кардар) атамасы көп ушырасады. Кердер ўалаятының бас қаласыда Кердер деп аталған. Ол ўалаяттың каналыда Кердер хәм Арал теңизде Кердер көли деп аталған.

Кердер мәденияты илимде еки дәўирге бөлинеди. Бириншисине VI-VIII әирдің орталары жатады. Бул дәўирдеги естеликлерине Төк қала, Гәўир қала (Хожели жанындағы) Күйик қала, Қырық жигит қала, Крантаў , Ҳайўан қала, Бағдат қаласының төменги мәдений қатламы, Ақжарма хәм Совет қудық мөкан жайлары киреди. VI-VIII әсирге тийисли «ўақытша» мәўсимлерде аң аңлаўда барған орынлар, Арал теңизиниң батыс тәрәпинде хәм Үстриттиң шығыс жаға кеңисликлеринде ушырасады. Кердерлилердің биринши дәўириндеги материаллық мәденияты, Сырдарья алабындағы Жети асар, Шаш (Ташкент) оазисиндеги Қаўыншы хәм Қаратаў етегиндеги түрк қәуімлериниң мәдениятына көп уқсас болып келеди.

Екинши дәуири VIII әсирдің ортасы XI әсирдің орталарына шекемги ўақытты да өз ишине алады. Кердер мәденияты Хорезмилерге уқсайды. Бул дәуирде саманийлер мәденияты таралады. Кердер мәдениятының 2-дәуириндеги естеликлерине Дарсан (Төк қала), Кердер (Хайўан қала), Миздахкан, Вардараг (Қрантаў), Дары қала хәм Көкше қалалары киреди. Керделилердің сол дәуирдеги материаллық мәдениятында қоңсы хорезмилердің мәдениятына жақынлығы көп сезиледи. Бул Кердерлилер арасына хорезмилердің көплек араласқаны нәтийжесинде болады.

Кердерлирдеги феодаллық жәмийеттің дүзимнің тийкары аталар басқарған үлкен шаңарақлардан турған. Руўшылық дүзимнің көплек күшли сақланған, үлкен шаңарақлар бирге қонысласып хәм 4-5 бөлмели жайларда турған. Дарсан хәм Хайўан қала естеликлерин қазып изертлегенде жайлардың дийўалларының бир-бирине жабыстырып салынғаны анықланды. Турақ жайлардың дийўаллары хәр тәрәпи 27- 30 см хәм қалыңлығы 5-6 см болған қам гербишлерден өрилген. Дем алатуғын өжирелерде дийўал қапталында адамлар отырыў, жатыў, дем алыў ушын сыпа хәм турақ жайлардың ортасында ошақ болған. Жайдың үлкен бөлмелеринің мүйешинде тандыр- ошақ хәм дигирманлар орнатылған.

Турақ жайлардың кирер есигинің бир қапталында қол жуўып хәм дәрет алатуғын орын (ташнаў) жайласқан. Қол жуўатуғын орынға түби тесилген үлкен қум- ыдысларын биринің үстине екиншисин төңкерип орналастырып хәм оларды шуқырға көмип қоятуғын болған. Қумның аўзын- ортасын дөңгелик арнаўы тесилген тас-гербиш пенен жаўған. Қол жуўғанда, пайдаланған суў қақпақ гербиштің арнаўлы тесиги арқалы,қумлардан өтип хәм жерге сиңип кететуғын болған. Кердерлир жайлардың полына жеке шыпта, олардың үстине кийиз, алаша хәм гилем төсеген гейде пискен гербишлерди полға төсеген. Жайлардың төбеси қамыс хәм шеңгеллер менен бастырған. Қазып изертлегенде, биз айтқан затлардың қалдықлары жайлардың полларынан табылды. Жайларда қыздырыў ушын «сандалдан» да пайдаланған.

§13. Хожалығы.

Кердерлилердин экономикасының баслы тараўы дийханшылық болады. Олар Әмиўдәрья дельтасы бойларын, Шортанбай, Қуўаныш жарма жағаларын салыстырып, бийдай, жүери, арпа, мәш хәм тары егеди. Аўыл хожалық мийнет қураллары гүнде, бел, кетпен, орақ, балта хәм басқа әспаблар болған. Мийўе ағашларынан ерик, шабдал, шийе хәм палыз егинлеринен қаўын, ғарбыз, асқабақ х.т.б. еккен. Әмиўдәрья дельтасы алабында жүзимгершиликте раўажланған. Хайўан қала хәм Дарсан қала естеликлериниң мәдений қатламларынан табылған мийўе ағашларының шаңғалақлары хәм жүзим дәнелери биз айтқанымыздың дәлийли болады.

Қубла Арал бойы қалаларында еки реет болған саяхатшы Абу Хәмад ал-Гартани (1135-1136 жж.) «Қубла Арал бойында (Хорезмде) мазалы ақ хәм қызыл жүзимлер көп, оларды қыста асып сақлайды. Алма, алмұрт хәм анар қала базарларының көркин шығарып турады. Қубла Арал бойы халықлары арасынан атақлы журтқа танылған алымлар, шайырлар шыққан» деп жазып қалдырады. Саяхатшының бул пикири, әлбетте Кердер ўәлаятынада тийисли.

Хожалықтың баслы тараўларының бири- мал шарўашылығы. Маллар ушын Әмиўдәрьяның дельта алабы, көл жағалары, Қызыл қум етектери, Ыстрит кеңислиги хәм Арал дөгерегиндеги қалың шөпли тоғайлықларынан пайдаланған. Кердер ўәлаяты естеликлериниң мәдений қатламларынан табылған мал сүйеклериниң басым көпшилиги қой-ешкилердики. Екинш орында ири шақлы қара маллар тутады. Булардан басқа, кердерлилер хожалықта шошқа, жылқы, түйе хәм қус асыраған. Олар жейран, қулан, қоян, түлки, порсық хәм басқада хайўанларға аңшылық еткен. Олар қымбат бағалы қамар терилерин қоңсы еллердиң базарларына шығарған. Хожалықтың тийкарғы тараўларының бири балықшылық болып, оларды шанышқы, қазы хәм аў қурып услаған. Кердер қалаларындағы жайлардың мәдений қатламларынан табылған балық сүйектери, қабыршақлары хәм сүйектен исленген қуралларда балықтың сўўретлериниң салыныўына қарағанда балықшылық кәсиби жақсы раўажланған. Табылған балық сүйектерине қарағанда кердерлилер сазан, сыла, сўўен, шортан, ылақа хәм шабақларды аўлаған.

§14. Өнерментшилик.

Өнерментшилик баслы тараўларының бири гүлал ыдысларын ислеў болады. Кердерлилер VI-XI әсирлерде гүлал ыдысларын үлкен қумбыз-печлерде хәм тандыр- ошақларда таярлаған. Ыдыслардың сапасын жақсылаў ушын арнаўлы саз ылайларға майда қум, майда тас хәм гүлал ыдыслардың сынықларын унтап қосатуғын болған. Қумбызларда таярланған гүлал ыдыслардың мойны, аўзының жийеги хәм сыртқы ернеги хәр түрли геометриялық нағыслар менен безеледи. Сырты көкшил-сары хәм қызғыш болып келеди. Қолда, шарқта таярланған гүлал ыдыслардың тутқалары, қақпақлардың устағышлары түйе, қой, қасқыр хәм басқа хайўанлардың мүсинлери менен безеледи.

X-XI әсирдеги қалалардың мәдений қатламларынан табылған табақлардың, түбеклердің, кеселердің, басқада ыдыслардың иши, ал гейде сырты жылтыр (лоазурь) етип боялады. Нәтийжеде гулал ыдысларының сапасы артады. Буның ушын өнерментлер темир, мыс хәм гүмис еритпелерин бояўларға араластырып пайдаланады.

IX-XI әсирлерде, Кердер ўәлаятында ислам дининиң таралыўы менен жанлы мақлуқлардың сүўретин салыўды қадаған етиўине қарамастан, өнермент усталары, антик дәўирдеги көркем өнер традициясын даўам етеди. Хайўан қаладан табылған сырланған бадия табақ ишине бүркіттиң аяқ тырнақлары менен қысып жыланды көтерип ушып баратырған көринисин салған. Екинши ыдыста, кептер қустың тумсығында гүлдің көринисин берген. Усы дәўирдеги, ыдыс- буйымларда, хәр түрли геометриялық нағыслар хәм арабша жазыўлар ушырасады. Гүллшылықтан басқа темиршилик, зергершилик, тоқымашылық хәм шийше ислеў өндирилери де өседі. Усы дәўирде пахтадан хәм жүннен гезлеме кийимлер ислеген. Кийиз басқан. Қазып тексеріўлерде темирден исленген пышақ, орақ, бизлер хәм басқа буйымлар табылды. Қалаларында бронзадан сырға, билезик, жүзик, өңирге тағатуғын затлар, белбеў хәм

жағалары исленген. Қурал- жарақ сапаларын хайуанлардың сүйегінен исленген. Әсіресе суықның, ешкінің хәм қошқардың шаққаларын пышқы менен кесип хожалыққа керекли буйымлар ислеуге таярлап қойған бөлімлері ушырасады.

Орта әсірлерде Кердер қалалары арқалы өткен кәрұан жолы, қалалардың өсиіне жағдай туғызды. Қала халқы тек хожалық буйымларын өндіріп ғана қоймастан, сол өндирген затларын базарларда сататуғын болған. Қалалар арқалы ўәлаятлар, қала халқы менен дөгерегіндеги елатлар, көшпели шарўа қәуімлері тығыз экономикалық хәм мәдений байланыс жасайды.

Хорезмнің Гүргандж хәм Қыят қалаларынан шыққан гүзар кәрұан жоллары Миздахкан, Дарсан, Кердер, Күйик қала, Қорғанша арқалы, Аралдың шығыс жағалары менен Сырдарьяны бойлап өтетуғын «Уллы жипек жолы»на тутасқан. Нәтийжеде, Кердер ўәлаяты Ферғана, Бухара еллери, Янгикент, Тараз хәм Отрар арқалы Қытай менен саўда байланысында болған. Миздахканнан Тан империясы дәуірдеги Қытай теңге-пулының табылыўы, сырт еллерден келген таў хрусталынан исленген моншақлардың ушырасыўы Византия тенгисиниң табылыўы Кердер қалаларының халық-аралық саўда байланыста болғанын дәлилейди.

§15. Теңгелери

Кердер ўәлаятының теңгелери VII-VIII әсірлерден баслап белгили, VIII әсірдің басында, ғарезсиз Кердер ўәлаятының хәкими Хосраўдың теңгеси басылады. Теңгениң оң тәрәпинде басына қос өркешли түйениң көринисіндеги таж кийип отырған хәкимниң сўўрети хәм теңгениң екинши тәрәпинде шанышқы тәризли тамға салынған. Оннан басқа VIII әсірдің орталарына жататуғын мыс теңгеде алдыңғы оң аяғын көтерип турған аттың сўўрети берилген. Оның үстинде атанақ тәризли белгиси бар. Бундай теңгелер ушырасады. Бундай теңгелер — қалаларында ушырасады. Кердер естеликлерінде Миздахкан естелигинде хәм Азкацвар- Чаган хәм Савашфан теңгелериде гезлеседи. IX-XI әсірдеги жайлардың мәдений қатламларында аббасид халифлериниң мыс фельслери көп ушырасады. Теңгелердің көплиги,

Кердер ўэлаяты социаль- экономикалық жактан раўажланғанын хэм олардың қала базарларында ақша қатнасығының өскенин дәлиллейди.

VII-XI әсирлерде кердерлилерге түрк жазыўы менен бир қатарда хорезм жазыўыда кеңнен таралады. Хорезмдилер, Кердер ўэлаятына араласып хэм оның қалалары арқалы саўда жүргизеди.

§16. Кердерлердің байрамлары

Барлық түрк тиллес халықлар сыяқлы Кердерлерде зыялы руўхлардан сақланыў ушын, балаларда кийимлерине жылан бас, тумар, хэм асықларды тагып жүреди. Олар темирлердинде кәрматлығына исенип хэм майда дөңгелик темирлерди кийимлерине таккан. Кердерлердің баслы байрамларының бири жаңа жыл-наўрыз болған. Жаңа жылдың келиўи, суўық түннің, жыллы бәхәрдеги күн менен алмасыўы хэм жаманлық үстинен жақсылықтың жеңиси деп түсинген. Жаңа жылдың келиўи менен кердерлилер отларға сыйынған, дәрья, канал жағаларына барып сейиллер өткерген хэм суўларға жуўынып тазаланған. Хәр бир шаңарақ ошақ дөгерегинде байрам дәстурханларын жайып, таза кийимлер кийген, пал аштырып, жақсылық күткен, жети өсимликтің тухымын алып хэм жаңа жылда дийханшылық өниминің қандай болатуғынын болжаған. Жигитлер өз-ара күш сынасқан, атлар шабыстырып, түйелер жарыстырған хэм жигитлер оқ жайлардан оқ атып жарысқа түскен. Қала кварталлары арасында қурылған әткөншеклерде ушқан. Жигитлер жақсы көрген қызларға гүллер берген. Адамлар, тәнирден шаңарақ саўлығын, өнип-өсиўин, бахытлылық, тынышлық, аўыз биршилиқ, дийханшылықта өнимдаршылық, суўдың мол болыўын хэм мал басының көбейиўин тилеген.

Жаңа жылда ески ыдысларды сындырып хэм оларды жаңалаған. Қаланың мәдений қабатынан сынық ыдыслардың көплек табылыўы усы дәстүрге байланысly. Адамлар бир-бирине саўғалар берген, мәйеклерди бояп балаларға үлестирген хэм өйткени қалада мәйек қабыршақлары да көп ушыырасады. Сүмелеклер, гөжелер писирип, қәўим урыў болып дәм татқан. Атызларға, биринши реет гүндеге қос жегип туқым сепкен. Молшылық болсын деп өгизлердің шақларын ун менен сыйпаған хэм май жаққан. Кердерлилер

өгиздің кәраматлылығына исенген. Жаңа жылдың келиуі менен кубла Арал бойы хәм басқада Орта Азия халықларының ойындары болған. Олардан: қошқар урыстыруу, беллесип гүресіу, ат шабыстыруу, ылақ ойындары, қораз урыстыруу, бұрын Грецияда өткерілген олимпий ойындарына хәм Римдеги гладиаторлардың урыстарына уқсайды. Бұл елдерде де ойындар, жаңа жылға арнап хәм бәхәрдің келиуі менен өткерілген.

§17. Кердер алымдары

1219 жылы Мавереннахрда болған орта әсирдегі араб географы Йакут ал-Хәмауи ар-Руми, «Кердер, Хорезмнің түркілер менен шегарасындағы елат. Олардың тили түркше-де, хорезмше де емес. Кердер үәлаятында көп санлы аұыл- елатлар бар. Кердерлилерде маллар көп, олар молшылықта жасайды» деп жазып қалдырды. Археологиялық материаллар VI-VIII әсирлерде, кердерлилердің хорезмше хәм түрк тилинде сөйлегенин дәлиллейди. Егер Дарсан хәм Миздахканнан табылған оссуариядағы жазыулар шығыс Иран тил шақапшасында болса, ал VI-VII әсирде Жетиа сарлардың Алтан асар қаласынан табылған жазыу түркше жазылған. Әлбетте, Йакут Кердер үалаятында болмаған хәм ол туұралы Кусам ал-Хибли деген алым адамнан еситкен. Орта әсирде Кердер үалаятында өнерментшилик, мәдениет, илим хәм саұда жоқары дәрежеде раұажланған. IX-XI әсирлерде Сырдәрья алабында огуз-қыпшақлардың қаласы Янгикент, Отрар, арқа-батысында түркілердің дәруазасы деп аталған Гургандж хәм кубласында Хорезм патшалығының 995 жылға шекем пайтахты Қыят қалалары жайласқан. Бұл қалалар сиясий- басқаруу илим- мәдениет саұда орайы болған. Отрардан ал Фараби хәм Қыяттан ал Беруний қусаған дүньяға белгили алымдар өсип шыққан. Гурганджде «данышпан үйи» деп аталған «академия» ислеп турған. Усы орталықта жайласқан Кердер данышпанлар қаласы да илимий- мәдений хәм саұда орай болған. Орта әсирде Кердер қаласында дүньяға белгили болған алымдар өсип шыққан. Йакут, Кердер үалаятынан: Эбд ал-Гафур бин Лукман бин Мухәммед Абу Муфахир ал-Кердери деген алымның шыққанын хәм Эбу Таңир Мухәммед бир Мухәммед бин Эбд Аллах ас-Санджи ал Маруазиден еситкенин жазып

қалдырады. Бул жерде ал-Кердери лақаб болып хәм адамның сол халықтан ямаса жасаған қаласынан шыққанын аңлатады. Йакут сөз еткен ал-Мэруази Кердери, XI-XII әсирдің басында жасаған оқымыслы алым хәм атақлы шыпакер болған Эбд ал-Гафур ал-Кердери XI әсирде өмир сүрген. Эбд ал-Гафур Кердери, Багдад хәм Дамаск қалаларына барып оқып билим алған. Орта Шығыста IX-XI әсирлерде Багдад қаласы Мусылман дини илимининң орайы болып хәм ондағы халиф Мамун сарай жанында илимий мектепте ислеген. Эбдал- Гафур Кердери араб халифатының Халаб қаласындағы ал-Худдадий медресесинде жасларды оқытқан хәм устазлық еткен.

Кердер қаласының мәдений қабатынан табылған хәр түрли формадағы шийше ыдыслардың көбиси, IX-XI әсирлерде шыпакерлик ислери хәм химиялық тәжирийбелер өткерий ушын пайдаланған. XIII-XV әсирдің басында жасап өз хызметлери арқалы дүньяға белгили болған алымлар қатарына Мухәммед ал-Кердери хәм Хафиз ад-дин Мухәммед ал-Кердерлилер киреди.

1317 жылға тийисли Едил бойындағы Булгар қаласынан табылған эпиграфиялық (эпитафия) жазыўда Мухәммед Шейх аль-Кердари аты ушырасады. XIII-XV әсирлерде жасаған, орта шығыс еллери алымлары қатарына Мухәммед ал Кердери хәм Хафиз ад-дин Мухәммед ал-Кердерлилер киреди. Булар ислам динининң тәлийматларын жаксы билген хәм шәриятқа байланысly түрли мәселелерге түсиник берген. Кердери лақаплары; Әмиўдәрья дельта алабындағы (жердің атынан алынған кубла Арал бойында хәзирги Қарақалпақстан аймағындағы қала, канал хәм теңиз болған. Кердер қаласы (Хайўан қала), Кердер каналы (Шортанбай –Кегейли) хәм Кердер теңизи (Арал теңизи) деп аталған. Кердер руўлары қарақалпақларда, қазақларда хәм башқұртларда сақланған жеринен, Кердер руўлардан шыққан, жеринен шыққан оқымысly улама- алымлардың аты, олардың мийнетлери хәм немец тарийхшысы К.Брокельманның 1898 жылы шыққан «Араб әдебиятының тарийхы» деген мийнетинде жазылған.

§18. Руўхый мәденияты.

Кердерлилер тийкарынан тәбият кубылысларының сырларына түсинбей, олар оттың кәраматлылығын, аспан тәңирине, тотемизм хәм шаманизм динлерине сыйынған. Түрк тиллес кәўимлер сыяклы олар, жокарыдағы көк аспан, төмендеги қара жер хәм бул екеўиниң арасында адамлар жасайды деп түсинген. VI әсирдиң ақыры- VIII әсирдиң орталарына шекем кердерлилердиң бир бөлеги, әсиресе қалаларда жасаўшы халықлары, хорезмилердиң мәдений тәсиринде болып хәм зардуштийлик динди қабыл етеди. Зардуштийлик тәлиймат бойынша, пүткил әлем, от, суў, жер хәм ҳаўадан турады. Оларға патас нәрселерди таслаўға қадаған етилген. Хәттеки, маркумлардың денесин жерге көмиў, суўға таслаў, отқа жағыў ямаса көк-жасыл өсимликлер үстине қалдырыў қадаған етилген. Сонлықтан, кердерлер өз өликлерин зардуштийлик дини дәстүри бойынша алебастрдан, ылайдан қумбызда күйдирилип исленген астаданларға хәм тастан исленген қутышаларға салып екинши реет жерлеген. Гейде, адам сүйеклерин гүлал ыдыслары болған гүзе, хум хәм басқа ыдысларға салып жерлеген. Бундай жерлеў дәстүрлери Дарсан, Миздахкан, Кердер, Күйик қала хәм басқада естеликлерден табылған. Дарсан хәм Миздахкан қалалары қойымшылықларынан табылған оссуариялардың қақпағына хәм қапталына қара тушь пенен жазылған. Ерте орта әсирдеги Хорезм жазыўы хәм маркумды қайғырып жылап отырған адамлардың сүүрети сызылған. Гейбир оссуарияларға реңли қара бояўлар менен айдың, қуяштың хәм ийттиң сүүретлери сызылған. Өлилерди жылап аза тутыў кердерлилерде, согд **алыларда** хәм түрклерде кең таралған. Кердер ўалаятында зардуштийлик динди қабыл етпегенлер, бурынғы өз ата-бабаларының дини дәстүрлерине садық болып, көк тәңири, умай-анаға, суўға хәм тәбият кубылысларының кәраматына сыйыныўды даўам етеди. VI-VIII әсирлерде Күйик қала хәм Қран таў халықларының бир бөлими өз маркумларын ата-бабаларының дәстүри бойынша қәбирлерге жерлеген. Өлилердиң басын арқа, арқа-батыс тәрепке қаратып қойып, олардың қәбирлерине хәм адамлардың тири ўақтында пайдаланған ыдысларына аўқат салып қойған. Хаял-қызлардың қәбирлеринде, безений буйымлары: билезик,

сырға жүзик, моншақлар хәм тағалар ушырасады. Ер адамлардың қәбирлеринде, темирден исленген оқ жай ушлары, қанжар, пышақ, қайыс таға хәм теңгелер ушырасады. Марқумларды бундай етип жерлеў, олардың диний дәстүрлеринен хәм үрп-әдетлеринен келип шыққан. Сондай етип VI-VIII әсирлерде Кердер қалаларында (Күйик қала, Қран қала) еки түрли динге исенип хәм еки тил шақапшаларында сөйлеген этнослар жасаған.

VIII әсирдің ақыры –IX әсирден баслап қубла Арал бойы халықлары арасында ислам дини тарала баслайды. Бирақ, соған қарамастан, кердерлилердің руўхый турмысында бурынғы руўшылық жәмийетлик дүзим дәстүрлери хәм диний исениўлер узақ сақланады.

VI-IX әсирлерде қубла Арал бойына христиан диниде таралады. Усы дәўирде Сириядан көплеген миссионерлер «уллы жипек жолы» арқалы келеди. V әсирдің I-ярымында шығыс Рим империясында христианлар арасында дин хызметкери Несториан басшылығында аўқам (сект) пайда болады. Олардың пикиринше: Марияның баласы қудай емес, Мария Христостың анасы, ол қудайда емес хәм ал Христос деген адамның баласын дүньяға әкелген. Бул пикир 325- жылы христианлардың Никей соборында қабыл етилген: «Христос адам менен қудайдың бөлинбейтуғын бирлиги» деп есаплайтуғын диний түсиникти бийкарлайды. Несторианның пикири 431- жылы Эфес соборында айыпланады. Усыдан кейин оның тәреларлары қуўдаланады. Олар шығыс еллерине кетиўге мәжбүр болады. VII-VIII әсирлерде христианлардың несториан бөлеклери Орайлық Азия қалаларында пайда болады. Миздахканның қәбирлеринен табылған оссуариялардың сыртындағы христианлардың атанақ тәризли белгилери Кердер ўәлаятынада христианлардың несториан ағымының таралғанын дәлиллейди.

X-XI әсирлерде Гургандже (Үргениште) мусылманлар менен христианлардың жасағанын Хорезмли алым Берунийде өз мийнетлерине жазып қалдырады.

§19. Қарақалпақстанның ояныў (ренесанс) дәўириндеги (IX-XIII әсирдеги) сиясий жағдайлары

Орта Азия халықтары VIII әсирден баслап араб халифатының саясий бийлигин мойындайды. Орта Азия пуқаралары араблар тәрәпинен орнатылған жерден алған өнімнің ярымына шекем харадж салығына төлеген. Усыған қосымша жан басынан хәм малдан салық- закят төлеўге мәжбүр болған. Тағыда, жергиликли халық халифат тәрәпинен алып барған үлкен қурылыстарға, жаңадан қорғанлар салыўға, көпир қурыў, канал- арналарды қазыў хәм оларды тазалаўға қатнасыўға мәжбүр болған. Бундай аўыр жумыслар, социаллық теңсизликлер пуқаралардың жий-жийи наразылықтарын келтирип турған. Солардың ишиндеги социаллық теңсизликлерге қарсы пуқаралардың үлкен көтерилиси 776-783 жыллары Муканна басшылығында мовераннухрда болып өтті. Кердерлилерде 712-728 жыллары түрк қәўимлери менен биригип ири көтерилислерге қатнасты. Бундай үзликсиз болған халық наразылықтары араб халифатының хәлсиреўине әкеледи. Нәтийжеде IX әсирдің басларынан баслап Орта Азияда жергиликли феодал –аристократлары елди басқарыўға жигерли қатнаса баслайды.

821- жылы тахирийдилер династиясының негизин салыўшы Тахир ибн Хусейин Хорасанды өзінше басқарыўға ериседи. Тахирийлер Хорасанды Нишапур қаласында турып басқарады. 828-845 жыллары Абдаллах ибн Тахирдың тусында тахирийлер мәмлекетине мавераннахр хәм Хорезм қарайды.

873- жылы саффарийлер династиясының негизин салыўшы Якуб ибн Лейса әскерлери топылған тәрәпинен тахирийлер жеңиледи. Олар Нишапурды ийелейди. Нәтийжеде тахирийлердің Орта Азия хәм шығыс Иран жерлери ушын саффарийлер менен урысына Хорезмде қатнасады. Мәселен, Мерв қаласының басқарыўшысы тахирийлер әўлады Хусейн, Хорезм әскерлерине сүйенип, саффарийлер менен урыс алып барады. Ол жеңилип қалды.

Орта Азияда жергиликли саманийлер династиясы басшылығында IX әсирдің басында дүзилген феодаллық мәмлекет X әсирдің ақырына шекем даўам етеди. Саманийлер династиясының тийкарын салған Афганистанның арқасындағы Балхтан шыққан үлкен жер ийеси «дийхан- аристократ» Саман хулад болады. Ол исламды қабыл етип хәм оның 4 ақлығыда Хорасандағы

халиф Мамунға жаслығынан хызмет етеди. Олардың халифке хадал берилип ислеген хызметлери ушын Нух-Самарқанд, Ахмад-Ферғана, Яхья-Шаш хәм Иляс-Герат хаками етип таярланады. Нәтийжеде Саманийлер Маварауннахрды бийлейди. Мәмлекеттиң дүзилиўине хәм оның шегараларының кеңейиўине Исмайл ибн Ахмедтың (874-904) хызмети үлкен болды. 900- жылы оның әскерлери саффарийлер үстинен жеңiske ериседи. Буннан соң Хорасан, Иранның шығыс хәм арқа ўәлаятлары Саманийлер курамына өтеди.

Саманийлер мәмлекетине (874-999) Мавераннахр, Хорезм, Түркменстанның бир бөлими хәм Сырдарья бойлары жерлери қарайды. Исмайлдың басқарыўына шекем Бухара оазисин көшпели қәўимлердин топылысларынан қорғап турыў ушын дийханшылық оазиси менен сахра шегарасы бойлап «уллы Қытай дийўалы» на уқсаған бир неше онлаған шақырымға созылған қорғаныў дийўалы-«дийўалы Кемпирак» салынған еди. Бул қорғаныў дийўаллардың бурылған жерлерин қайта тиклеў халықтың мойнына жүкленеди. Исмайл күшли нөкер дүзип, көшпелилерге соққы бергеннен соң, Бухара оазисиниң халқын бул аўыр мийнеттен азат еткен хәм ол өзин «мен тири болсам өзим Бухараның қорғаныман» деп жәриялаған.

Сол дәўирдин ири феодал- аристократы болған Исмайл жергиликли феодал ақ сүйеклердин, саўдагерлердин мәпин қоллап хәм оларға сүйенип сиясат апарған. Саманийлер дәўиринде феодаллық қатнаслар буннан былайды раўажланады. Жер ийелеў менен бирге феодаллық жеке меншиктиң мүлк, иқта хәм ўақым түрлери пайда болады. Саманийлер әўладларының меншик жерин қураған мийрас жерлери (мүлк) хәм мусылман мешит қәўимлериниң меншиги (уақым) көпшилик жағдайда атадан- балаға өтетуғын мийрасқа айланған. Феодал- аристократлардың шәртли түрде пайдаланатуғын жерлери (икта) болған.

Х әсирде саманийлер тусында мусылман дин ийелери жәмийетте үлкен орын ийелеген. Шығыстағы мусылман еллериндегидей Арал бойы халықлар арасында араб тили, диний хәм мәлекетлик тил болып есапланған. Бизиң пикиримизше жергиликли түрк тилиде өз әхмийетин жоғалтпаған. Көпшилик

жағдайда әдебиі хәм илимий шығармалар араб тилинде жазылады. Мухәммед ибн Мусса ал- Хорезмий (780-863), ал Фарабий (870-950), Саалибий хәм ал- Ферғаний (IX ә.) өз мийнетлерин араб тилинде жазған.

Саманийлер тусында жазба мағлыұматларға қарағнада дари ямаса фарси-дари хәм тәжик тиллерин пайдаланған. Абу Абдуллах Жафар Рудаки, шайра Рабиа, Абу Мансур Мухәммед ибн Ахмад Дакики хәм басқалар өз китапларын Фарси тилинде жазған. Бухара усы дәўирде илимий, мәдений хәм диний орайға айланады. Саманийлер дәўиринде Абдулқасым Фирдаўсий (940-1020) өзиниң «Шах-нама» эпосын жазыўға кириседи. Оның китабында әйемги батырлар хәм мификалық әпсана патшалар сөз етиледі. Ол узақ ўақытты, 4233 жылды өз ишине қамтып, дўньядағы жүдә үлкен хәм баҳалы тарийхый дәстанлардың бири болып есапланады. Түрклер арасында да әдебиі шығармалар пайда болады.

XI әсирде Юсуп Балағунның «бахыт әкелетуғын билим» деген мийнети түрк тилинде жазылған. Онда өнерментлердиң хәм сәўдагерлердиң мийнетин мақтап жазады. 1074- жылы Махмуд Қашқарий «түрк тиллериниң сөзлиги» мийнетинде, халықтың турмысы, тарийхы, тили хәм үрп-әдетлери туўралы мағлыұмат береді.

Саманийлер басқарған жыллары орайлық хұкиметтен бөлинип жасаўға хәрекет еткен феодаллық ўәлаятыларға қарсы гүрес алып барады. Исмайл орайлық хұкимликтің сиясий бирлигин сақлап турыў ушын қанша гүресседе феодаллық бөлеклениў даўам етти. Мысалға, Хорезм, Чаганиан, Хутталян хәм басқа ўәлаятлар саманийлер мәмлекетиниң қурамына тек көз- абаға қарағаны менен хәм ис жүзинде олардың хәкимлери өз ўәлятларын ғәрезсиз басқарған. Хәтте, Хорезм хәкими халықтан жыйналған салықты саманийлер қазнасына тапсырмады.

IX-X әсирде, саманийлер тусында Хорезм 2 ўәлаятқа бөлинген еди. Орайы Қыят қаласы болған қубла Хорезмди афригийлердиң әўлатлары болған хорезмшахлар басқарады. Пайтахты Гургандж болған арқа Хорезмди (Әмиўдәрья дельтасының шеп тәрәпин) саманийлер қойған әмирлер басқарған.

Әмиўдәрәя дельтасының шығыс тәрепинде Кердер ўалааты жайласады. Оның пайтахтыда Кердер деп аталып хәм сол қаланың қарабақанасы Хайўан қала болып есапланады.

996-жылы Хорезмнің хәмме ўәлаятларын хәм жерлерин Гургандждың әмири Мамун ибн Мухәммед күшли хәм бир мәмлекетке бирлестиреди. Саманийлер мәмлекетиниң шетки ўалааты болған Хорезмде Орта Азияның орайлық жерлериндегидей феодаллық қатнастар раўажланады. Бурынғы дийханлар әстелик пенен жерсизленеди хәм олар «дийхан» -аристократларға ғәрезли болып қалады. Жергиликли ири жер ийелери қатарында көплеген отырықшы түрк аристократларыда болған.

Халықтың тийкарғы бөлими дийханшылық хәм мал шарўашылығы менен шуғыланады. Хорезмде суўғарылып егилетуғын дийханшылық мәденияты жақсы раўажланады. Себеби, жасалма каналлардың тармақларының хәм суўғарыў қурылыстарының көплиги дийханшылықтың кең түрде раўажланыўына мүмкиншилик туўдырады. Айырым суўғарыў каналлары (Гаухара, Хайканик) жүдә үлкен болған хәм хәттеки олардан кемелер жүзип жүрген. Оларды өз ара қатнасықлар ушын пайдаланған. Әмиўдәрәяның шеп тәрепиндеги егислик жерлерди ири Хазарасп, Қардаранқас, Хейканик (Палўан жап), Мадра хәм Бадақ каналлары дийханшылықты суў менен тәмийинлеген. Дәрәяның оң тәрепиндеги Қыят қаласының әтирапын суўғарған Гаухара (Пахта арна) оннан төмениректе, дельтаның шығыс тәрепиндеги жерлерин- суў менен тәмийинлеген хәм дәрәяның аңғары бойынша қазылған Кердер каналы болған. Оның бойында Кердер (Хайўан қала), Бағдат хәм басқа елатлар жайласқан.

Х әсирдеги араб географы Истахридің жазыўынша «Жейхунның (Әмиўдәрәя) суўының хәмме пайдасын Хорезм көрген». Орта әсирлердеги алым Абу Абдаллах ал-Хорезмий өзиниң «муфатик ал-улум» (илимге гилт) деген энциклопедиялық мийнетиниң бирнеше бөлимлерин суўғарыўға байланыслы хәм әсиресе суўдың қәддин көтериў қурылыстарына арнаған. IX әсирлерде қубла Арал бойларында, соның ишинде Хорезмде дийханшылықты

шығырлар менен жер суўғарыў кең таралады. Олардың суўды көтеретуғын дигирлери-ыдыслары көптеп хумбызларда исленген.

IX-XI әсирлердеги жазба дереклер хәм археологиялық қазып қубла Арал бойының халқының хожалығының тийкарғы дийханшылық болғанын дәлилейди. Әдеттегидей, дийханшылықта баслы орынды дәнли егинлерден бийдай, арпа, тары, мәш, техникалық егинлерден пахта хәм жоңышқа егилген. Қыят, Хийўа, Хазарасп, Гургандж, Уллы Гүлдирсин, Миздахкан хәм басқада қалалардың этирапындағы жерлер бағшылық, жүзимгершилик хәм палыз егинлери менен бәнт болған. Мал шарўашылықта қой-ешки көбирек хәм ири қара маллар асыраған. Ат, ешек хәм өгизлерди күш-көлик ретинде пайдаланған.

IX-XI әсирлерде гүлалшылық өнерментшилик кең раўажланған. Хәр қыйлы хожалық егинлери сақлайтуғын үлкен қумлардан баслап кишкене қырмаша- кеселерге шекемги хәр қыйлы ыдыслар исленген. Сол ўақытлардағы гүлалшылықта ең сапалы сырлы ыдыслардыда ислеген. Талаптың көп болғанлығынан оларды сапалы етип шығарған. Гүлал ыдыслардың түрли гүңгирт- жасыл, сары хәм пил сүйеги сыяқлы реңли болып келеди.

IX-XI әсирлерде гүлал ыдысларды бир қабатлы ямаса көп қабатлы хәм мөлдир- шығылтыр түрдеги бояўлар менен жабыў усыллары менен ислейди. Хожалық буйымларында геометриялық сызықлар, араб хәриплерине, өсимлик жапырақлары тәризли нағыслар хәм хәттеки хайўанлардың сүўретлериде ушырасады. Гүлал ыдыслардан басқа шийшеден исленген буйымларда көп гезлеседи. Саманийлер дәўиринде саўда байланыслары раўажланады. Мавераннахр арқалы шығыс хәм батыс еллерге өтетуғын кәрўан жоллардың қәўипсизлиги сақланады. Түрклерден саманийлерге әкелинген қуллар- әскерлер саманийлер армиясының қатарын көбейтеди.

§20. Қала мәденияты.

IX-XI әсирлерде Хорезм-Қарақалпақстан жеринде Шорахан, Хазарасп, Гургандж, Дарғаната, Кердер, Миздахкан, Қыят өнерментшилиги хәм саўда

жақсы раўажланған қалалар қатарына киреди. Әмиўдәрьяның шеп тәрeпиндеги ири қалалардың бири Дарған болады. Оның қарабақанасы хәзирги Дарағаната елатынан онша қашық емес жерде жайласқан. Ол дәрьяның ең баслы өткеллериниң биринде жайласып, Бухарадан Әмиўге (Чаржаўға) хәм Хазарасптан Арал бойларына өтетуғын кәрўан жоллардың кесилискен дәрбентинде жайласқан. Гүргандждан Бухараға баратуғын кәрўан жолында үлкен қала Хазарасп болған. Аңыз сөзлерге қарағанда қаланы дәў салған. Ол сол жердеги сүўреттен қанатлы мың тулпарды услап хәм олардың қанатларын қырқып қолға үйреткен. Хазарасп «мың жылқы» мәнисин билдиреди. Бирақ, археологиялық қазып изертлеўлер Хазарасп территориясында буннан 2700 жылдай ўақыттан баслап адамлар жасағанын анықлады.

Х әсирлерде саҳраның шети менен Гургаджге баратуғын саўда жолының бойындағы онша үлкен емес Хийўа қаласы болған. Ол орта әсирдеги Хейканик (Палўанжап) каналының ақырында, хәзирги орында жайласқан. Археологиялық қазып изертлеўлер Хийўа қаласының буннан 2500 жыл бурын салынғанын анықлады.

Хорезм ўәлаятының Шабат районының Манах аўылында жайласқан Военганда орта асир қаласы болып есапланады. Ол орта әсирдеги дереклерде Ардахушмисан қаласы деп аталады. Хийўадан арқа- шығыста хәм қара қумның шетинде орта әсирдеги Замахшар қаласының қарабақанасы жайласқан. Орта асир қалаларында саўдагерлер, гүлалшылар, темиршилер, зергерлер хәм басқа да кәсип ийелери хожалықларының имаратлары менен мәхәллереге бөлинип хәм қаланың рабат деп аталған бөлимінде жасаған. Қаланың сыртқы тәрeпи суў толтырылып қойылған терең кәндеги бар қорған дийўал менен қоршалған.

Қубла Арал бойларындағы ири сийасий хәм саўда-өнерментшилик орайларының бири Гургандж қаласы. Оның әтирапында жергиликли феодал ақсүйеклердиң хәўлилери жайласқан. Гургандж «саўдагерлердиң ағылып келетуғын» ири қаласы деп аталған. Қарақалпақстанның Хорезм қаласының қубла- батысында, орта әсирдиң жазба дереклеринде Миздахкан, хәзирги Гәўир қала деп аталатуғын оның қарабақанасы жайласқан. Ал Макдисидиң

мағлыұматында «Миздахкан этирапында 12000 қорған феодал хәўлиси болған. Миздахкан кең дийханшылық орайы болған» лығы белгили.

Орта әсирлерде Әмиўдәрьяның оң тәрeпиндеги Хорезмнің пайтахты Қыят қаласын гейде Ал-Фир (Пил) ямаса Хорезм қаласы деп те аталған. Қала дәрьяның ернегине жақын жайласқанлықтан ол бир неше мәртебе дәрья дегишине ушыраған. Х әсирдің ақырында қаланың үлкен бир бөлимин Әмиўдәрья суўының жуўып кеткенлигин хәм Қыятта туўылып-өскен Орта Азияның уллы илимпазы ал-Беруний жазып қалдырған. Оның жазыўына қарағанда, қала қам қам гербишлерден өрилген хәм үш қатар етип салынған үлкен қорғаныў дийўаллары менен қоршалған. Дийўаллардың үстинен Хорезм хәкиминиң салтанатлы қорған-сарайы көринип турған. Жазба дереклерде Қыят қаласынан дүньяға белгили болған тарийхшылар, алымлар, илимпазлар, шебер қурылысшылар, сазенделер хәм басқада кәсип ийелери шықканы айтылады. Қалада көплеген саўда базарлары, медреселер, зиндан, минара хәм адам бойындай қара таслардан исленген сүтинлердің үстине қойылған ағаш өрелери бар жума мешити болған. Қыят қаласының арқа –шығысында Гәўхара каналының тармақларын бойлап IX-XI әсирлерге жататуғын көплеген хәўлилер хәм аўыллық –елатлы бекинис- қорғанлары болған. Олардың қатарына Гүлдирсин, Қабат қала, Наринжан хәм басқа естеликлер жатады.

Орта әсирде Әмиўдәрья дельтасының оң тәрeпинде Кердер ийелиги жайласқан. Оның жерлерин суў менен тәмийинлейтуғын канал хәм ўәлаяттың пайтахты да Кердер деп аталған. Кердер ўалаятының халқы этникалық жақтан Хорезмдилерден айырмашылығы болған. Якуттың «еллердің сөзлиги» мийнетинде бул ўәлаяттын халқының тили Хорезмше ямаса түркше емес деп жазылған. Демек, XI-XIII әсирлерде Кердердилер еле тил жағынан толық түрклесип болмаған болыўы мүмкин. Хәқыйқатында да, Кердер халқы Арал бойы сак-кангуй, гунн- алан хәм жети асар- кангар қәўимлериниң урпақлары болған.

IX-XI әсирлерде Әмиўдәрья дельтасының шығыс тәрeпинде, Нөкистиң арқа- батысында жайласқан Дарсан, Хожели жанында Миздахкан, Кердер

қалалары хәм басқада елатлар болған. Бул қалалардағы мәдений қатламлардан гүлал ыдыслары менен бир қатарда аббасий мыс- фельс теңгелери ушырасады. Қала халықлары саўда, өнерментшиликтен басқа, дийханшылық, шарўашылық, балықшылық хәм аңшылық пененде шуғылланған.

§21. Саўда байланысы.

IX-XI әсирде саўдагерлер арқа- батыстағы славянлар, Хазар, Булгар патшалығы, Арал, Каспий бойларындағы көшпели түрк қәўимлери хәм басқа да еллер менен саўда байланысларын жүргизген. Кубла Арал бойлары орайлық Азиядан Иран хәм шығыс Европа еллеринен баратуғын саўда жолларының кесиске хәм дәрбентинде жайласқан. Сонлықтан, усы саўда жолларын жергиликли халықлар өз қолларында услап хәм саўдадан пайдадан турған. Әсиресе Ираннан хәм Ирактан шығыс Европаға баратуғын ең қысқа жолдың бойында жайласқан Гургандж хәм Миздахкан қалаларының хызмети үлкен. Хазарасп Хорезмге келетуғын саўда жолларының бири Амул (Чарджаў) арқалы Әмиўдәрьяның шеп жағасы менен Дарсан, Хазарасп хәм Хийўа арқалы Гургандж қаласына келген.

Едил алабындағы Болгарлар арасындағы ислам динин таратыў ушын оқымыслы адамларды жәбириўди Болгар патшасының өтиниши менен 921-жылы Бағдаттан Сусан ар Расси басшылығында кәрўанлар менен қосылып елшилер шығады. Усы үлкен кәрўанның ишинде алым Ахмед ибн Фадланда болады. Оның жазыўы бойынша саўда кәрўаны Хорезмнен Едил бойларына барыў ушын 922-жылы Гургандждан шығып Үстриттиң шығыс етегин жағалап, Қасқа жолдан көтерилип хәм кеңислиги арқалы Жемге жетеди. Оннан жол екиге бөлинип Хазарларға хәм Болгарларға баратуғын болған. Ахмед ибн Федлан бул жолды «халықлар дәрўазасы» деп атайды. Хорезм оазисинен Едил бойларына баратуғын ески саўда жолы тек IX-XI әсирлерде пайдаланылып қоймастан хәм ол соңғы XII-XIV әсирлерде де кең пайдаланылған. Үстрит кеңислиги арқалы өтетуғын кәрўан жолы жақсы үскенеленеди. Жолдың бойларында, белгили аралықлардан тастан, пискен гербишлерден өрилген қудықлар, арнаўлы жабық суў сақлағышлар, кәрўан сарайлар, саўдагерлер,

елшилер, жолаушылар хәм саяхатшылар дем алатуғын жайлар салынады. Сауда жоллары арқалы почта байланыслары да алып барылады.

XIX әсирде усы жол менен Бухара, Хийуа кәруанлары (қазақ далалары, Оренбург хәм Башқур жерлери арқалы орыс ярмаркаларына барған. Бухара, Самарқанд қалалары арқалы келген кәруанлар жүклерин Әмиўдәрья суў жолы хәм оның еки бойын жағалап алып барған. Дәрьяның оң тәрeпинде кәруан жол Гурганджден шығып Жумыры тау тусынан дәрьядан өтип, Қыят, Шорахан, Мешикли, Дашқала, Қызыл рабат, Жигит қала хәм Ақ Рабат арқалы Бухараға жеткен. Дәрьяның шеп жағасын бойлап Гургандждан шыққан жол, Миздахкан, Ардахушмисан (Военган), Хийуа, Алма атысқан, Қала жик, Хазарасп, Даяхатын, Сиңир рабат, Сенгир қала, Амутьге келип хәм екиге бөлінген. Кәруан жолдың бир бөлими Хорасанға хәм екіншиси Самарқандқа барған.

Хорезмнен арқа-шығыстағы Сырдәрьяның төменги алабындағы елатларға хәм гузлардың пайтахты Янгикентке баратуғын жоллардың әхмийети де үлкен болған. Гургандждан өтетуғын жол Миздахкан, Дарсан хәм Кердер арқалы Аралдың шығысы менен Сырдәрья алабынан шығыс еллерине баратуғын «уллы жипек жолы» на қосылған. Араб географы Истахридің айтыуына қарағанда Хорезмдилердің алабындағы түрклер менен сауда байланысында болған. Сауда затлары, буйымлары жүдә көп хәм хәр түрли болған. Хорезмдилер дийханшылық, бағшылық өнимлерин, гүлал ыдысларын, сердолик, тас моншақларды хәм тағы да басқа буйымларды шығарған.

Шығыс Европа еллериниң қымбат бағалы мамық жүнли терилерди, металл буйымларды, Қытайдан жипек тауарларды хәм фарфор буйымлары әкелген. Жазба дереклерде Хорезмде қул сатылатуғын базарлар болған. Хорезм хәм Кердер базарларында славиянлардан, хазарлардан, ираннан хәм басқа еллерден алып келинген қулар сатылған.

§22. Илим хәм мәденият.

VIII-XI әсирлерде Хорезмде дийханшылық мәденияты менен бир қатарда мал шаруашылық, өнерментшилик хәм сауда жақсы рауажланды. Өнерментлер темир, гүмис, мыс, қорғасын, басқа металлардан қуларлар хәм

безениў затларын ислейди. Қубла Арал бойы қалаларында тоқымашылық, саўда менен бир қатарда мәдений байланыслар өседі. Гургандж, Миздахкан, Қыят, Кердер, Хийўа, Шорахан, басқа қалалар «уллы жипек жолы» ның арқа шақапшаларында, Ҳиндистан, Қытай, Иран, Византия хәм басқада мәмлекетлер менен саўда байланыс жасапған. Дипломатиялық қатнасықлар орнатыўға жол ашылады.

Орта Азия араб халифатына қосылғаннан кейин, араблар өзлери бағындырып алған еллердиң илим хәм мәдениятының тәсиринде болады. Мәселен, араб илими, әййемги Грек, Ҳиндистан, Сирия, Иран, әсиресе, Орта Азия халықларының илиминиң жетискенликлери менен байыйды. Илимниң әҳмийетине жақсы түсинген Бағдат халықлары Харун ар-Рашид хәм ал-Мамунлар (VII-IX әсирлер) илимди раўажландырыў мәселесине жүдә кеўил бөледі. Халифаттың Бағдат хәм басқа қалаларында астрономиялық обсерваториялар салынады. Харун ар-Рашид «даналық үйи» хәм «байт ал-хикма» деп аталған дилмашлар орайын дүзген. Үлкен китапхана шөлкемлестирип халиф ал-Мамун тусында бул илимий орай мәмлекетлик қәўендерликке алынып хәм оған жетерли ғәрежет бөлинип шығарылады. Бул илим орайында грек, сирия хәм ҳинд тиллериндеги қол жазбалар арабшаға аўдарылады. Тез арада Ҳиндистан астрономларының, Гиппократ, Платон, Аристотель, Евклид, Архимед, Менелей, Аполлоний хәм Птоломей сыяқлы грек илимпазларының мийнетлери араб тилине аўдарылып үйренилди.

Орта әсирлер тарийхында Бағдат илим орайына жән- жақтан илимпазлар жыйналады. Ондағы обсерватория менен «даналық үйиниң» илимий орайында Орайлық Азиядан шыққан алымлар ислейди. Олардың ишинде Мухәммед ал-Хорезмий, Ахмед-Ферғаний, Ахмед Маруязи және басқалардың ислегени белгили. Олардың қатарында орта әсирдеги ойшыл хәм уллы улама Абу Насыр ал-Фарабий болған. Оның жазған мийнетлери математикаға, медицинаға, тил билимине, химияға хәм географияға арналған. Ол философиялық логиканың, психологияның, этиканың, сиясат пенен социологияның көплеген тараўлары бойынша пикирлер жазады. Ол

халықлардың тынышлықта, дослықта жасауға шақырып, адамның билимли хәм парасатлы болуын қәлеген алым.

IX-XI әсирлердеги сиясий жағдайлар қубла Арал бойы халықларының, соның ишинде Хорезмнің мәдениятының рауажланыуына қолайлы жағдай туўдырады. Ал-Макдисидин (X әсир) “олар Хорезмдилер мусылман хуқықы-фикка, хуқық таныу илими бойынша уқыплы, билимли хәм әкыллы адамлар. Мен илимде фиккаден алға илгерилемеген шәкиртти көрмедим” деп жазады.

IX әсирдин басындағы белгили Хорезмли илимпаз Абу Джафар Мухәммед ибн-Муса ал-Хорезмий болады. Ол Хорезмде тууылып шама менен 787- 850 жыллары жасаған. Бала ўақтында дәслепп Хорезмде сауатын ашқан. Соң жақын хәм орта шығыстағы белгили Бағдат илимий орайында «байт ал-хикма», «даналық үйинде» узақ жыллар математиканы, географияны хәм астрономияны үйрениу менен шуғылланған. Оның аты менен усы ўақытқа шекем «алгоритм» деген математикалық термин сақланған. Ал Хорезмийдин «китаб ал Мухтасар Фи Хасаб ал жабр вал- муқбала» (алгебраны хәм аль-муқабилди есаплау бойынша қысқаша китап деген мийнетиниң бас жағын алыу менен дүньяда алгебра илиминиң аты пайда болған. Ол география илими бойынша мийнетлер жазған. Академик В.В.Бартольдтин пикиринше ал-Хорезмийдин «ал- Китаб сурат ал-ара» хәм «әлемниң сүүрети» мийнети араб география илиминиң басламасы болған.

Ал-Хорезмийдин «астрономиялық таблицалар» (соның ишинде синуслар таблицасы) хәм «кун сааты ҳаққында трактат» мийнетлери астрономия теориясы очерклери сыпатында әҳмийети үлкен. Оның илимий мийнетлери XII әсирде латын тилине аударылып, тек шығыс еллеринде ғана емес, ал Европа еллеринде ерте әсирлердеги илимниң рауажланыуында үлкен тәсирин тийгизген.

§23. IX-XI әсирлердеги Арал бойы көшпели шаруалары

Хорезм –Хазарастан әййемги ўақытлардан баслап шығыс Европа хәм орайлық Азия еллери менен байланыстырушы орайы сыпатында белгили. Орта әсирде Хорезмнің сиясий, экономикалық турмысында, оның Хазарлар

хәм Арал бойы көшпели сахра қәўимлери менен байланыслары әхмийетли орын тутқан. VII әир орталарында Хазар мәмлекети дүзилип хәм ол X әсирдин ақырына шекем өмир сүрди. Оны қаған басқарған. Дәслеп мәмлекеттиң пайтахты- Семендер «Дағистанда» хәм VII әсир басларынан төменги Едилдин бойындағы Итил қаласы болады. Хазарлар тийкарынан көшпели шарўашылықлы ел болып хәм дийханшылық пененде шуғылланған. Олар иўдей динин хәм жазыўын қабыл етеди. Хазарлар арасында хәм христиан динлери де таралады. Олар VIII әсирден баслап- ақ Хорезм менен тығыз байланыста болған. Жазба дереклерде хазар халықлары курамында көплеген көшпели түрк қәўимлери хәм Хорезмдилер жасаған. Олар қаған армиясында нөкерлик хызметин атқарған.

Орта әсирлердеги тарийхшылары «Итиль қаласында хазарларға қарағанда славянлар хәм хорезмдилер көбирек жасайды» деп жазады. 868-жылдан баслап хазарлар арасында ислам дини тарала баслайды. Хазарларда ислам Динин таратыўда хорезмдилердин хызмети үлкен. Хорезмнен ислам дини Булгар патшалығына да таралады. IX-XI әсирлерде Хорезмде, әсиресе оның пайтахты Үргениште Хазарстаннан көшип келген христианлар, хазарлар, славянлар хәм аланлар жасаған. Хазарстан пайтахты- Итиль арқалы Хорезмге хәм басқа Орта Азия ўәлаятларына славянлардан қымбат бақалы терилер хәм металлдан исленген қураллар әкелип сатылады.

§24. Огузлар.

740-745-жыллары Түрк қағанаты ыдырағаннан кейин Түркстанның кең сахраларында көшпели хәм ярым көшпели түрк қәўимлериниң сиясий бирлеспелери қәлиплесе баслайды. Сырдәрьяның орта хәм төменги алабында IX-XI әсирлерде огуз қәўимлериниң феодаллық мәмлекети пайда болады. Сырдәрьяның төменги алабындағы Жаңакент қаласы огузлардың пайтахты болған. Олардың мәмлекетин яғбу деген лақап пенен хәким басқарған. IX-X әсирлерде огузлардың күшейип, раўажланған ўақтында, оның курамына Арал-Каспий аралығындағы жергиликли түрк қәўимлери, Жети суў, Сибирь

аймақларындағы көшпели карлук, баяндур хәм басқада көплеген қәўимлер қосылады.

IX-X әсирлерде огузлардың жәмийетлик турмысында патриархал-феодаллық қатнасықлардың раўажланыўы даўам етти. Огуз хәкимлери әскерий демократиялық тәртипте сайланып қойылды. Усы дәўирде олар Сырдәрьяның орайлық, төменги алабында, Каспий теңизиниң арқа хәм арқа шығыс кеңислигинде үстемлик етеди. Орта әсирдеги тарийхый дереклерге қарағанда огузлар 24 қәўимнен турған. Огузлар туўралы М.Қашғарий (XI әсир), Рашидаддийнниң (1247-1318) хәм Абылғазының (1603-1665) мийнетлеринде жазылған. Олардың басым көпшилиги түрк қәўимлери тутқан, сондай ақ олардың қатарында монғолша (хайы, баят, баяндер), қыпшақша (берендей), печенегше (биджне) хәм индоевропалық (дюкер- тохарлар, языр-яслар) қәўим атамалары ушырасады. Арал этирапындағы огузлар туўралы X әсирде ал-Масуди «түрклер ишиндеги көзлери бирқанша қысық келеди» деп жазады.

Огузлардың хожалығы қурамалы болып, тийкарынан дийханшылық, мал шарўашылық, балықшылық, өнерментшилик хәм аңшылық пенен шуғылланған. Олар қалаларда да жасаған. Сырдәрьяның орайлық хәм төменги алабында жайласқан Жаңакент, Жент, Асанас, Саўран хәм Фараб «Отрар» қалалары огуз қәўимлерине тийисли болған. Бул қала базарларында қулларда сатылған. Отырықшы халықтың көпшилиги дийханлар, өнерментлер хәм басқа да кәсип ийелери қураған. X әсирдеги огузлардың бай адамларының үйир-үйир жылқылары, 10 мың хәм пада-пада қойлары, 100 мың басқа шекем жеткен. Огуз қызларының қалың малларын түйелер, жылқылар хәм басқа да маллар менен төлеген.

IX-XI әсирлерде Арал бойындағы устриттиң шығыс жағасындағы Қыяжол, Қараўымбет, Пулжай, Кетен қала, Жанпық қала, Қуланлы хәм басқа да жаңа мәкан-жайлар көшпели огуз қәўимлери менен саўда жасаў орайларына айналады. Бул қалаларда хәм елатларда көшпели түрк қәўимлери қоныс басып хәм Хорезм елаты менен араласады. Сол ўақытлардағы Хорезмниң экономикалық, сиясий раўажланыўына шығыс Европа қалалары менен саўда

хәм мәдений байланыслары бир қанша жақсы болса хәм оған Огуз саҳрасындағы көшпелилер менен қатнасыда сонша тәсирин тийгизеди. Огузлар тотемизм хәм шаманларға сыйынды. Олар көбинесе ислам динин қабыл етеди. Огуз қәўимлери қарақалпақ, қазақ, башқұрт, түркмен хәм өзбек халықларының қәлиплесиўинде компонентлердиң бири болып есапланады.

§25. Печенеглер.

Хорезмилер өзлериниң жақын қоңсысы болған Каспий теңизиниң арқа тәрeпинде Жайық дәрьясының төменги алабында жайласып ислам динин қабыл еткен печенеглер менен жақын байланыста болған. X әсирде печенеглер кангар деп аталады. I әсирдиң басында Қытай жылнамаларында, хун қәўимлериниң душпаны кангуйлер болғанын жазады. VIII әсирде олар, Қынлы- кангар аты менен Арал теңизиниң арқасында жасаған. X әсирде печенеглердиң атақлы руўлары кангар деп аталған. Солай етип печенеглердиң курамында түрк компонентлери болады. IX-XI әсирлерде печенеглердиң курамында түрк емес, сармат хәм угор қәўимлериниң әўладлары болған.

Ерте орта әсирдеги Византия жазба дереклеринде печенеглердиң Едил, Жайық аралықларында, хазар хәм огузлар менен қоңсы жасағанлығы туўралы жазылған. 922- жылы араб саяхатшысы ибн Фадлан Хорезмнен Едил бойларына баратырған жолда, Жем (Эмба) менен Жайықдәрьясы аралығында печенеглерди ушыратады. Печенеглер дийханшылық хәм мал шарўашылығы менен шуғылланған. Ол ўақытлары печенеглер хазарлар менен жайлаў жерлер ушын урыслар жүргизип турған. Огузлар болса хазарлар менен аўқам дүзип печенеглердиң батыс бөлимин Едилдиң батыс тәрeпине қарай қуўады.

X әсирде печенеглер хазарлардан баслап Дунай дәрьясына шекемги аралықтағы рус саҳраларын ийелейди. Печенеглер рус князлериниң сиясий турмысына жигерли қатнасады. Олар 944- жылы князь Игорь тәрeпинен Византия хәм Болгарияға қарсы урысқа қатнасса, Святославтың тусында хәм керисинше Византия тәрeпинде болып Киев князына қарсы урысады.

Солай етип, IX-XI әсирлерде печенеглер өзлериниң ата мәканларынан батыс тәрeпке жылысып, ол жерде үлкен сиясий күшке ийе болып хәм көплеген

мәмлекетлердің саясий турмысына қатнасады. Бирақта, сол дәуірде печенеглердің бири батысқа қарай көшпеген, олардың бир топары бурынғы жерлерінде жасап қалса, ал бир бөлими огузлар менен араласады. Арал этирапында огузлерге қосылған печенеглер қарақалпақлардың этникалық тарийхында өз изин қалдырды.

§26. XI-XIII әсирлерде Хорезм

X әсирдің ақырында Мавераннахрда саманийлер династиясы хукимети хәлсиреп хәм мәмлекетте саясий бөлинийшлик жүз береди. Орайдан бөлеклениўге урынған ири феодаллардың саясатынан хәм ишки халық наразылығынан пайдаланған түрк әскер басшылары гейде орайлық хукиметке қарсы көтерилисти басқарады. 962-жылы саманийлердің әскер басшысы түрк Алп-тегин әскерлердің күши менен Газна қаласын басып алып хәм оны ғәрезсиз мәмлекет деп жәриялайды. Саманийлерден бөлинип шыққан ғазнауйлер мәмлекетиниң ең күшли раўажланған ўақты Себук- Тегин (977-997) басқарған дәуирге туўра келеди. Ғазнауйлер династиясы түрк қәўимлеринен турады. 999-жылы саманийлер мәмлекети биротала қулайды. 998-1030 жыллары Махмуд Ғазнауй басқарған дәуирде мәмлекетке арқа Афғанстан, Ираннан бир бөлими, арқа, арқа-батыс Хиндистан хәм Орта Азия қарайды.

X әсирдің соңғы он жыллығында саманийлер мәмлекетиниң шығысында Қашғар хәм Жетисуў жерлерінде түрк қәўимлериниң қараханийлер династиясынан шыққан ханлар басқарған жаңа мәмлекет дүзиледи. 989- жылы саманийлер мәмлекетине арқа- шығыстан қараханийлер хәм кубла- батыстан ғазнауйлер топылыс жасайды. Қараханийлер мәмлекетинде саясий бийлик «яғма» хәм «чигили» түрк қәўимлеринен шыққан адамларда болды. Қараханийлер династиясының дәслепки ханы болып Сатик Бограхан (915-955) басқарады. Ягма қәўиминиң тотеми «богр» буўра-түйе болған.

X әсирдің ақырында қараханийлер Шаш, Ферғана хәм Зарафшан оазислерине атланыслар жасады. XI әсирдің басында Маверауннахр

қараханийлер мәмлекетинің қурамына киреди. Әмиўдәрьяның қубла тәрәпи Афғанстан хәм арқа-шығыс Иран жерлери менен қосылып ғазнаўийлердің қол астына өтеди. Қараханий мәмлекетине қараслы Маверауннахрды уллы Қадыр (Тамғаш) ханға ярым ғәрезли болған қараханийлердің илек ханлары басқарған. Усы ўақытлары түркменлер (түрк-оғузлар) жаңа мәмлекет дүзип хәм олардың ири беклеринің биринің аты менен селжуклер мәмлекети деп аталады. Ол Х әсирдің II ярымында үлкен жерге ийе болып Кавказ арты жерлеринің белгили бөлегине шекем ийелейди. Селжук мәмлекет басшылары халифатқа ғәрезли болған. Мәлекеттің пайтахты Мары-үлкен өнерментшилиқ хәм саўда орайына айланады. Түрк ақ сүйеклеринің жоқарғы қатламы отырықшы болып үлкен жер ийелерине айланды. Усыған байланысly иқта атадан- балаға мийрас болып қалған.

996-жылы Гүрганджидің әмири Мамун ибн Мухәммед қубла, арқа Хорезмди бир мәмлекетке бирлестирип өзине шах деген атақ алып хәм Мамунийлер династиясына тийкар салады. Х әсирде Хорезм саманийлер мәмлекетинің қурамына кирседе, өзінше сиясат жүргизеди. Хорезм экономикалық жақсы раўажланып, көп әскерге ийе болып хәм қараханийлер менен ғазналылар тусында да өзинің сиясий ғәрезсизлигине умтылған. Мамунийлер династиясынан шыққан хәкимлер өзлеринің ийеликлерин күшли хәм ғәрезсиз мәмлекетке айландырыўға хәрекет етеди. Олар елде үлкен қурылыслар салып хәм дәслепп Гүрганджиди абаданластырыўға кириседи. Онда үлкен сарай, мешит хәм медресе салынады. Қала илимий, мәдений хәм саўда орайына айланады.

Хорезм Ғазнаға ярым ғәрезли болғаны менен, ис жүзинде өзінше сиясат алып барыўға хәрекет еткен хәм ол мәмлекетинің тәғдирине үлкен роль ойнаған. Алтыншаш өлгеннен кейин Хорезмди оның мийрасхорлары ийелеп, олардың басқарыўын ғазналы әмир Масуд жетерли дәрежеде шеклей алмайды. Ол өзинің баласына Хорезмшах деген атақ береді. Алтыншаштың баласы Харун қараханийлердің хәкими Али-тегин, селжукийлер менен дослық

қатнаста болып, 1034- жылы Хорезмди ғәрезсиз мәмлекет деп жәриялайды хәм жума намазда ол ғазналы султанның атын атаўға тыйым салады.

1034- жылы Али тегин өлгеннен кейин, 1035 жылдың бәхәринде Харун өз әскерлерин Хорасанға атландырады. Бул хәрекетти оның балалары қуўатлап ғазналылар жерине барып киреди. Урыстың дәслепки басланыў дәўиринде Харун ғазнасы Масудқа сатылған хәм өз қуллары тәрепинен өлтириледи. Балалары Самарқандқа қайтып келеди. Масуд енди қараханийлер менен парахатшылық сөйлесиўлер жүргизеди. Нәтийжде, олардың арасында дослық хәм туўысқанлық қатнас дүзиледи.

1041- жылы Хорезм огузларға ғәрезли болып, үш жылдан соң селжукийлер тәрепинен жаўлап алынады хәм олардың мәмлекетиниң қурамына киреди. Санджар басқарған (1118-1157) бул мәмлекеттиң пайтахты Мары болады. Ол өнерментшилик хәм саўда орайына айланады.

Хорезмдилер селжук ҳәкимлигине қарсы ғәрезсизлик ушын гүреслер апарады. XV әирдеги тарийхшы Мирхондтың жазыўына қарағанда Хорезмдилердиң ири көтерилислерин Джаз хәм ал-Кафшат басқарған. Олар көп жерге таралғанлығы себепли хәм оны басқарыў ушын селжукийлер Хорезмге әскер жиберийге мәжбүр болды. Атланысқа Чагра бектиң баласы Султан Али-арыслан басшылық еткен. Ол Джаз әскерлерин жеңеди. Гүрести даўам етиў мүмкин болмағанлықтан Кафшат гүрести тоқтатыўға мәжбүр болады. Хорезм сиясий жақтан селжукийлерге ғәрезли болып қалады. Усы ўәқытлары селжукийлер менен урыста қараханийлрде сиясий жақтан хәлсирейди.

1141- жылы Жети суў аймағында пайда болған қарақытай мәмлекети селжукийлерге соққы береді хәм олар Хорезмди ийелеўге урынады. Мамунийлер тусындағы Хорезмниң экономикалық хәм мәдений жақтан көтерилюи узаққа созылмайды. Онда жалланып хызмет еткен түрк әскерлериниң ашық көтерилиси нәтийжесинде Мамун ибн Мухәммед 1117- жылы өлтириледи. Бундай ишки сиясий жағдайдан пайдаланған Ғазна әскерлери Хорезмге басып кирип хәм Хазарасп жанындағы саўашта хорезмдилер жеңилип қалады.

ХІІІ ғасырда жасаған араб алымы Ибн-ал-Асар- ал Асир «хорезмшилер ғазналыларға қарсы күн ортасына шекем тураклы, жақсы гүрес апарып хәм соң қаша баслады» деп жазады. Махмуд Гурганджи басып алыуы менен ел Ғазна мәмлекети қурамына киреди. Хорезмди Махмуд қойған хәким Алтыншаш, 1017-1132-жыллары басқарады. Орта Азияны басқаруға қараханийлер менен таласқан ғазналылар Хорезмди өзлериниң сорамына алыу менен күшейеди.

§27. Уллы Хорезмшилер мәмлекети.

1141- жылғы қарақытайлылардың селжукийлер үстинен жеңиси хәм олардың хәлсиреуине алып келеди. Усы жағдайдан пайдаланған Хорезм, сиясий орай сыпатында көтеріле баслайды. Династиясының баслаушысы Ануш Тегин селжукий Малик Шах тусында, Хорезмниң хәкими дәрежесине көтерілген еди. Ол өлгеннен соң оның баласы Кутб ад Дин Мухәммед (1097-1127) хорезмшах деген атақ пенен басқарады хәм Султан Санжардың хызметинде болады. Уллы хорезмшахлар мәмлекетиниң тийкарын салыушы оның баласы Атсыз (1127-1156) еди. Ол хәм оның мийрасхорлары хәр бир қолайлы сиясий жағдайлардан пухта пайдаланып хәм селжукийлер мәмлекетинен ғәрезсизликкеи ерисиу ушын тураклы жұмыс апарады.

Атсыз өзиниң басқарған дәслепки жылларында-ақ султан Санжарды мойынлап оның атланысларына қатнасады. Ол Хорезмге қоңсы көшпели қәуимлерди қосып хәм бир қанша қууатлы мәмлекетке айлана баслайды. Ол мәмлекеттиң шегарасын кеңейтип, огузлардан Джендти хәм батыстан Мыңқыслау ярым атауын жаулап алады.

1138, 1141-1142, 1147-1148-жыллары өзиниң сиясий жағдайын беккемлеп, Атсыз Санжарға қарсы гүрес апарады хәм гүреси сәтсиз тамамланады. 1148-жылы июнь айында Атсыз Селжукийлерге өзиниң бағынатуғынлығын мойынлайды. Соған қарамастан ол Хорезмниң ғәрезсизлиги хәм келешектеги уллы хорезмшахлар мәмлекетин дүзиу ушын тийкар таярлаған. 1156- жылы Султан Санжардың өлгенинен соң селжукийлер мәмлекети өзиниң бұрынғы дәрежесин жоғалтады хәм ыдырай баслайды. Шама менен, усы уақытлардан баслап Орта Азиядағы Хорезмниң екінши душпаны

караханийлер мәмлекетиде саясий жақтан ыдырай баслайды. Бул жаңа қолайлы жағдайлар Хорезм мәмлекетинин саясий жақтан күшейиўине хәм жерлеринин кеңейиўине мүмкиншилик туўдырады. Атсыздың баласы Иль- Арыслан (1156-1172) Нисадан кубладағы жерлерди хәм Дихистанды қосып алады. Оның ақлығы Текеш (1172-1200) Хорезмге Хорасанды хәм шығыс Иранды қосады. Хорезм жалланған көшпели қыпшақ қәўимлеринен қуралған күшли әскерге ийе болған.

1200-1220 жыллары мәмлекетти Текештиң баласы Мухәммед басқарады. Ол да әскерий күшке ийе болып, тез арада Маверауннахрды, Ғазнаны батыс Иракты хәм Азербайжан жерлерин басып алған. Нәтийжеде ХІІІ әсирдин басында Хорезм шегаралары батыста Азербайжан, шығыста Индияға, арқада Сырдәрьяға хәм кублада Персия қолтығына шекем жеткен. 1219-жылы Хорезмде болған араб саяхатшысы Якут «дүньяда Хорезм жеринен басқа кең жерди ушыратпадым» деп жазады. Усы жыллары Хорезмшахлары елдин саясий, экономикалық хәм мәдений раўажланыўына кеўил бөледі. Хорезм Орайлық Азияда үлкен хәм қуўатлы елге айланады.

§28. Қыпшақлар.

ХІ әсирде Қимақ қағанаты қулағаннан соң Сырдәрья алабында саясий - әскерий бийлик қыпшақларға өтеді. Олар Арал- Каспий аралығындағы огузларды ысырып хәм Арал бойларына хәкимлик етеді. ХІ әсирдин ортасында Иртиштан Днестрге шекемги үлкен кеңісликте тарийхый-географиялық Дешти қыпшақ аўқамы дүзиледи. Олар ХІ әсирдин ІІ ярымында Русь, Византия хәм Венгрия шегараларына шекем барып қонысласады. Усы кеңісликте жасаған қыпшақлар башқұрт, печенег, карлук, огуз, жергиликли кердер хәм хорезмилер менен этно-мәдений байланыста болады.

Қыпшақ этносы келип шығыў жағынан өз-ара туўысқанлық жағынан емес, ал жерлеслик, кәсіплик (мал шарўашылық) байланысы тийкарында бирлескен руў хәм қәўимлерден турады. Демек, қыпшақлар аўқамында түрк тиллес қимақ, башқұрт, огуз, печенег, қаңлы, карлук, кердер тағы басқа қәўимлер болған. Олар Орайлық Азияда хәм шығыс Европада көпшиликти

туты. Қыпшақтардың көпшілік бөлеги көшіп қонып тиришілік етті. Сонлықтан да, араб географы ал- Омари (XIV ғасыр), «Қыпшақ ханлары қысқы сарайда жасайды, ал жайлаулары бұрынғы Туран патшалығы сияқты Урал тауының етегінде» -деп жазады. Қыпшақтардың бір топары қыста Арал бойында, Әмиұдәрәя, Сырдәрәя дельта алаптарында оты мол, қалың қамыслықтарда қысты өткерсе хәм жазда арқаға Қазақстан далалықтарына көшіп баратуғын болған.

XI ғасырдың ақыры- XII ғасырдың басында Сырдәрәя алабындағы Жент, Янгикент хәм басқа қалаларды қыпшақтар ийелейди. Олардың жәмийетлік дүзимінде руўшылық күшли сақланған феодаллық дүзим болған. Хожалығының баслы тарауы шаруашылық болды. Дийханшылықта бийдай, тары, арпа хәм жүўери еккен. Балықшылық хәм аңшылық пененде шуғылланған. Қыпшақтар Хорезм, Согд еллери менен мәдений хәм сауда байланысында болды. XI-XII ғасырда ислам дини тарасада, қыпшақтар XII ғасырдың ақырына шекем, тотемизмге хәм шаманизмге сыйынып келеди. Арал-Каспий аралығында, Әмиұдәрәя, Сырдәрәя алабында жасаған қыпшақтар хәм олардың этносияси бирлигине кирген түрк тиллес қәўимлери (огуз, кердер, печенег, найман хәм басқалар) қарақалпақтардың халық болып қәлиплесиўине қатнасты. Қарақалпақтардың руўлық дүзимінде қыпшақ атының сақланыўы айытқанымыздың дәлийли болады. Олар комплексли хожалық пенен шуғылланған.

§29. Жәмийетлик турмысы

IX-X ғасырларда қәлиплескен феодаллық қатнастар XIII ғасырдың дәслепки он жыллықтарына келип өзиниң раўажланыў басқышына өтеди. Үлкен орайласқан мәмлекеттиң қәлиплесиўи экономиканың, дийханшылықтың, өнерментшиликтің хәм халық аралық қатнасықтардың тез раўажланыўына мүмкиншилик туўдырады. Феодаллық дүзимнің қәлиплесиў дәўиринде, бұрынғы афригийлер ўақтындағы қорғанлардан өзгеше хәм жаңа түрдеги қурылыстарға ийе аўыллық елатлар пайда болады.

Дийхан- аристократлар хайуанларының адамлар жасайтуғын бөлімлері үлкен хәм қалың қорғаныу дийуалларына ийе болмайды. Олардың сыртқы көринисін, көлеми хәм ишки дүзилісі жағынан ерте орта әсірдегі хәулилерден кескін айырылып турады. Бул дәуірде VII-VIII әсірлерге қарағанда халықтың саны көбейеді хәм егіслік жерлер кеңейеді. Ол туурағы археологиялық естеліклердің көпшілігі гүуалық береді. Әміудәртяның оң тәрәпиндегі Қабат қала естелігі хәзірге шекем сақланған. XII-XIII әсірлерде Қабат қала оазисі гүллеген сууғарыу тармақлары көп хәм халық тығыз жасаған мәдений дийханшылық орай болған. Монғоллар жаулап алар алдында оазисте бір неше дийхан- аристократлар хәулісі хәм ауыллық –елатлар болған.

XII-XIII әсірлердегі пуқаралардың турақ жайлары ушын қорған дийуаллар менен қоршалмаған, тек хәулі дөгерегіндегі егіслік жерлерге мал түспеу ушын хәм олар онша бийік емес пахса дийуаллар менен қоршалған. Хәулі ишіндегі узынша дәліздің дөгерегінде турақ жайлар -өжирелер жайғасады. Хәулилердің көпшілігінде турақ жайлардан бөлек, дийуалларында көплеген майда текшелері бар арнаулы өжирелер ушырасады. Көпшілік алымлар оны «кептерхана» хәм қонақ жай ушын хызмет еткен деп шамалайды. Текшелерінде кесе-чайнек, қәуын, ғарбыз сақланған деп есаплайды. Басқа алымлардың пикиринше қурылыстың дийуалларындағы текшелер, өжиренің ишіндегі адамлардың –қонақлардың сөйлескен сестін сыртқа шығармау хәм дауысты қайтарыу ямаса пәсейтиу ушын ісленген.

X-XIII әсірлердегі археологиялық естеліклерді келешекте тереңірек қазып изертлеу тарих илиминің баслы уазыйпаларының бири.

§30. Қала урбанизациясы

XI-XIII әсірлердің басында қалалардың саны хәм оларда жасайтуғын халықтың саны өседі. Орта әсір қалаларына тән нәрсе, орайлық көшелердің кесіскен жерлерінде мешит ямаса жәмийетлік үлкен жайлар жайласады. Усындай дүзисте дәрьяның шеп тәрәпиндегі әйемгі Хазарасп бойындағы

Хазарасп қурылған. Хорезмнің пайтахты Үргениште көп санлы сауда-өнерментшилик мәхәллелери жәмлеседи. Және де қалада, ол дәуірде пискен гербишлер менен салынған қала басқарыушыларының турақ жайлары, сол дәуірдеги абройлы ақ сүйек хәм диний адамлардың махбаралары көбейеди. Мысалыға, қаладағы Текеш махбарасын көрсетиўге болады. Хийўа қаласы Х-ХІІІ әсирлерде хәм VII-IX әсирлерге қарағанда бир қанша кеңейеди. Онда сауда-өнерментшилик кварталлары, қала мешити, минарет хәм басқа да жәмийетлик қурылыслар пайда болады.

Хорезмшахларының басқарған дәуиринде елде суўғарыў тармақлары бир қанша узайды. Мысалы: Мамунийлер тусында, Замахшар қаласында тамам болатуғын Шерман жап арнасы хәм XII әсирде тағы даўамы 70 шақырымға қазылып- созылады. Орта әсирлердеги Субурна қаласы деп аталған, хәзирги Шахсанем естелигине шекем суўы барып жетеди. Сондай-ақ, Әмиўдәрьяның шеп тәрeпиндеги Кардаранхас (Каладжик), Хайханок (Палўан жап) хәм оң тәрeптеги Гаўхар арналарының бойларындағы жерлер өзлестириледи.

Археолого- топографиялық бақлаўларға қарағанда XI-XIIІ әсирдің басларында ири хәм онша үлкен емес излениўлер белгили дәрежеде раўажланады. Ардахуш Мисап қалада қәнийгелескен базары болған. Онда 617-хиджре жылының шавал айында (1219- жылдың декабрь 1220 жылдың январь айы), яғный монғол-татарларының Хорезмге басып келиў алдында араб саяхатшысы Якут ал Хәмани болғанда, күн жүдә суўық болған. Ол минип келген кемениң Жайхун дәрьясында муз арасында қатып қалғанлығы жазылады.

Гургендж қаласынан 15 фарсақ шығыста Хийўа (Хийвак) қаласы жайласады. Сахрада хәм тәбийғый бийикликте Дарган қала жайласқан. Хазарасп хәм Хушмисан (Военген) арасында Савкан (Алмаатысқан) қалашасы орналасқан. Онда үлкен базар хәм үлкен жәми мешити болған. Көплеген базарларында сауда қатарлары ислеп турған. Ири қалалардың қатарына Хазарасп киреди. Хазарасп сөзи «бекем қорған» я «сулыў қала» деген мағананы аңлатады. Онда Якут ал Хәмав хиджраның 616 (1219) жылы болған. Булардан

басқа сол дәуірде гүллеген қалалардың қатарына Миздахкан, Қыят (Касс), Нукят, Сабурна, Саракуста, Манғышлақ, Жампық қала хәм басқада қалаларын айтсақ болады. Жазба хәм археологиялық мағлыұматларға қарағанда кубла Аралдың аўыллық елатларда егислик жерлерден жақсы пайдаланған. Дийханшылықта дәнли егинлер менен қатар, пахташылық, жоңышқа, палыз егинлери хәм бағшылық раўажланған. Бул еллерге саяхат жасаған Якут «өмиримде Хорезмнен жақсы гүллеген жерди көрмегенмен»-деп жазады.

Жуўмақлап айтқанымызда, қалалардың белгили дәрежеде көтерилиўиниң тийкарғы себеби өндирийўши күшлердиң раўажланыўы, аўыл хожалығының раўажланыўы менен оннан өнерментшиликтиң бөлинип шығыўы хәм халық-аралық саўданың өсиўи есапланады.

§31. Өнерментшилик хәм саўда

Өнерментшилик хәм саўданың тийкарғы орайы қалалар болған. Қалаларды археологиялық изертлеўлер ўақтында хәр түрли өнерментшилик буйымларының түрлери табылған. Әсиресе гулалшылық, темиршилик, шийшасазлық, теңгелер хәм басқада табылмалар көплек ушырасады. Гулалшылық өзиниң гүллеў басқышына жетеди. Археологиялық изертлеген орта әсир естеликлеринен көплек гулалшылық буйымлары табылыўы XI-XIII әсирдиң басларындағы гулалшылық буйымлардың ылайларын, бояўларын таярлаў, олардың ислениў усыллары, түрлери, келбетлери хәм олардың безелиниў жоллары хәр тәреплеме өскен. Хәр түрли реңли сырланған гулалшылық буйымлары өндиристе жоқарғы орынды ийелеген. Гулал ыдыслардың басым көпшилиги ашық жасыл –сары реңде боялған хәм бурынғы гүңгирт бояўлы ыдысларда пайдаланылған. Гүңгирт бояўлы ыдыслардың ишинде, сол дәуірде пайда болған сыпатлы хәм сулыў көк реңде сырланған ыдысларда көп ушырасады. Бояўсыз исленген гулал буйымлардың түрлериде өзгерислерге ийе. Оларда жоқары сыпатлы хәм нағыслар менен безелген.

Хорезмшахлар дәуириндеги гулал ыдыслары өзиниң көп түрлилиги менен айырылып турады. Оларға нағысларды түсирийўдиң жаңа, көп усылларын пайда еткен хәм ыдыслардың түрлериде бир қанша көбейген. Олар

геометриялық сызылмалар, өсимлик тәризли нағыслар, белгилер, жазыұлар, хайұанлардың, қуслардың, балықлардың хәм фантастикалық жәниұарлардың сүүретлери де салынған.

Өнерментшиликтиң қалай раўажланғаны туўралы шийшеден исленген буйымлар да гүүалық береди. Әсиресе, терезениң айнасын соғыў хәм оны турак жайларда кең пайдаланған. Түтикшеден үплеў жолы менен таярланған терезе айналарының сынған бөлеклери Гәўир қала, Жамбық қала, Хазарасп, Хийўа, Алмаатысқан, Қабат қала, Шахсәнем, Төқ қала, Кердер хәм басқада көплеген естеликлерде ушырасады. Шийшеден исленген буйымлардан турмыста пайдаланыў жүдә хәр түрли дәрежеде болып, олар асқана ыдысларын, Терезе айналар, химиялық ыдысларды, сыя қуйып қоятуғын дәўетлерди хәр түрли жылтырақ безениў затларды соғыўда пайдаланған.

Қала базарларында жергиликли өнерментлер таярлаған затлардан басқа Шығыстан хәм Европа еллеринен әкелинген таўарлар сатылған. Кубла Арал бойларынан өтетуғын халық –аралық саўда жолларының кесилиспелери бурынғыдай Үргенишке туўра келетуғын еди. Ол жерден аўыл хожалық өнимлери хәм айырым өнерментшилик буйымлары сыртқа алып кетилген. Хорезмдилердиң Сырдәрьяның төменги ағысындағы көшпелилер менен саўда байланыслы баслы орынды ийелеген. Хорезм саўдагерлери сырт еллерден келген таўарларды сатып ямаса аўмастырыў жолы менен саўда ислеген. Олардың қатарына сол дәўирдеги Арал бойы естеликлериде көплеп ушырасатуғын Иранда исленген металдың түриндей жылтырайтуғын люстра, реңли эмаль менен сырланған ярым фаянстан исленген минай буйымлары хәм қытайдың реңсиз күлрең -көкшил түрдеги фарфор (селадон) ыдыслары киреди.

Бул елде болған араб саяхатшысы Якут, оның хожалықларының жетискенликлерине тоқтай отырып, Хорезмниң гүлленип раўажланған ел екенлигин, бир-бирине жақын жайласқан шексиз кең егислик жерлери, көп аўыллық елатлардың бар екенин сөз етеди. Оның майданларында көплеген жеке хайұанлардың хәм қорғанлардың ушырасатуғынын жазады. Ол пайдаланылмайтуғын егислик жерлердиң жүдә кем екенин жазып қалдырады.

Оның жазыуына қарағанда, елдің қалалары, көпшилик аўылларында базарлар, дүканлар көп болған. Олардың бәри халық турмысы ушын жүдә қолайлы хәм базарсыз аўыллар жүдә сийрек ушырасады.

Қубла Арал қалаларында ақша- таўар қатнасы ҳаққында көплеген табылған теңге-пуллар гүўа болды. XI-XIII әсирдің басында Орта Азияның хәмме жерлерине хорезишах Мухәммед ибн Текештиң теңгелери таралады. Елдің халық-аралық саўдада хәм экономика тараўларындағы табыслары оның XIII әсирдің басларындағы шығыстағы ең күшли феодаллық державаға айланыуына тийкар болды.

Феодаллық қатнастардың раўажланыуына байланысly елдеги социаллық қарама-қарсылық кескинлесип барады. Сол дәўирдеги күдретли хәм гүллеген Хорезм мәмлекетинде әсиресе хорезмшах Мухәммедтиң тусында пуқаралардың, шарўалардың, өнерментлердің хәм қала халқының турмысы жүдә аўыр болады. Көплеген жалланба әскерлердің болыуына қарамастан Мухәммед мийнеткеш халық топарынан әскер жыйнап үзликсиз урыс жүргизеди. Сонлықтан, тек пуқаралар менен қатар қала халқы арасында да нәрийзалық күшейген. 1206-жылы Бухара өнерментлериниң хәм 1212- жылы Самарқанд халқының наразылықлары келип шықты. Қубла Арал бойы халқыныңда аўыр турмысқа шыдамай наразылығы болады. Бирақта, көтерилислер Хорезмшах нөкерлери тәрeпинен өз ўақтында аяўсыз бастырылады.

§32. Ренесианс дәўириндеги мәденият хәм илим

X әсирдің ақырындағы сиясий өзгерислер, яғный Мамунийлер династиясы басқарған ўақытларда арқа, қубла Хорезмниң бирлесийи, елдің экономикасының, илимниң хәм мәденияттың раўажланыуына қолайлы жағдайлар туўғызады. Мамун II ибн Мамунның (999-1017) тусында Гурганжде белгили «Мамун академиясы» дүзилip, онда Қыят (Беруний) қаласында туўылған әжайып илимпаз- энциклопедист Абу Райхан Мухәммед ибн Ахмад Берунийдің этирапына хорезмшах тәрeпинен ҳәр қыйлы еллерден шақырылған

илимпазлар жәмлескен. Олардың ишинде Берунийдің өзинен жасы үлкен заманласы уллы илимпаз медик Абу- Али ибн Синаны атап өтиў орынлы. Бул жерде философ Абусахил Масихий, илимпаз –шыпакер Абулхайыр Хәммар, математик Абунасыр Аррак ҳәм басқада белгили илимпазлар ислеген.

Берунийдің творчествосында белгили из қалдырған математик ҳәм астроном Абу Махмуд Ходжанди де Хорезмде болғаны мәлим. Беруний көплеген илимий мийнетлер жазған, бирақта олардың хәммесиниң бизге шекем келип жетпегенлиги ашынарлы. Орта әсирлерде жасаған Иакут Мары қаласының мешитлериниң бириндеги хұжжетлердің ишинде Берунийдің 60 бетлик илимий мийнетлериниң дизимин көргенлигин жазады. XIX әсирдің орталарында Иракта дүзилген хұжжетлерде оның 27 илимий мийнетиниң дизими сақланған. Ол илимде бир қатар жаңалықлар ашады. Оның билим дәрежеси бир қанша болып, хәттеки айырым жуўмақлары хәзирги илим жетискенликлерине жүдә жақын келеди. Беруний «Индия», «минерология», «хронология», «фармакология» ҳәм басқада көплеген илимий мийнетлерин жазған. Ол «Индия» мийнетинде арқа Индия ойпаты ландшафтлары «хронология» мийнетинде Әмиўдәрәя ағысының өзгериў жоллары туўралы дурыс пикир айтады.

«Мамун академиясы» мәмлекеттиң басшысы тәрәпинен патша сарайындағы данышпан адамлардың әпиўайы жыйындысы ғана болмастан сол дәўирдин талабына сай дүзилген. Оның зәрүрлигин Хорезмшахы Мамун түсинип, Беруний менен сәйлескенинде «Илим бул ең хұрметли тараў, оған хәмме талабан, илим хәммесинен жоқары ҳәм оннан жоқары хеш нәрсе жоқ» деп айтқаны белгили.

XI-XIII әсирлердің басында Гурганждің, қубла Арал бойы қалаларының жақсы гүллеген дәўири болып, олар сиясий экономикалық, өнерментшилиқ, мәдений ҳәм саўда орайлары болған. Пайтахта пуқаралардың сыйыныў имаратлары, минара, кәрўан сарайлар ҳәм саўда- өнерментшилиқ қурылыслары салынған. Ол сол дәўирдеги Шығыстың ең ири қалаларының бири болған. Елдеги сиясий жағдайлар ҳәмме ўақытта илимпазлар ушын

бундай қолайлы болмаған. Сонлықтан, олардың айырымлары басқа дөретиулерде изертлеу жұмыстарын жүргизиуге қолайлы жағдайлар ізлеп Хорезмди таслап басқа елдергеде кетиуге мәжбүр болған. Мұхәммед ал Хорезми елди биротала таслап өзиниң тәғдирин Бағдатқа байлаған. Беруний болса елди үш мәртебе таслап кетиуге мәжбүр болған. Ол 995-жылы Гурганге қашып барады. 1017-жылы Махмудтың буйрығы менен Ғазна қаласына мәжбүрлеп апарылған хәм 1048-жылы сол жерде қайтыс болған.

Хорезмшахлардың, әсиресе Текеш хәм Аллауаддин Мұхәммедтиң басқарған жыллары елдеги мәдений турмыстың көтеріңкилиги менен сыпатланады. Хорезмшахлар сарайындағы алымлардың ишинде шайырларда бар еди. Солардан шайыр хәм проза бойынша Рашид ад Дин Ватват (жарғанат) деген ат пенен белгили. Рашид ад Дин Мұхәммед ал Омари (1114-1116 жылы тууылып, 1182-1183 жылы өлген) еди. Ол билимди уатанында Балхта, соң тағы Хорезмде, Ватват Хорезмшахы Атсыздың, ил Арысланның хәм Текештиң сарайларының жанындағы эпистолярлық (қосық пенен шығарма жазыу) жанрдың ең көрнекли устасы дәрежесине жетискен. Ол «хадаикас сихр фи дана ин эш шир» (поэзия шеберлигиндеги сыйқырлы бағ) деген мийнетин Хорезмшах Атсызға арнаған.

Хорезмнен әдиб Фахр ал Маших Абул Қасым ибн Мұхәммад ибн ал Адиби (1165- жылы өлген) хәм Фихр ал Афадил Абу Хафс Омар ибн Мұхәммед ибн Омар (1135- жылы өлген) деген белгили шайырлар шыққан. Әжайып қосықлардың авторы поэт Муаййан аз Дин Абу Сад Ибраһим ибн Фарис ибн Рустам ал Хорезмий болған. Хорезмшахлар мәмлекетиниң илиминиң, мәдениятының хәм жәмийеттиң сиясий өмирдиң хәр қыйлы тарауларында белгили из қалдаырған атақлы адамлар туұралы жазба дереклер ушырасады. Олардың қатарына 1143- жылы Мазан ауылында қайтыс болған Абу ал Хасан Али ибн Арра Саннари ал Хорезмийди көрсетсек хәм ол грамматика тилинде маман болған. Бухарада узақ ўақыт жасап қала шейхларынан хәм Фиккадан (дин қағыйдасы) сабақ алған. Соң Гурганджге келген. Оның «шамарих ал дураф фи тафхир ал куран» (куранға комментарияның әжайып солқымлары) мийнети

белгили. Белгили поэт Абул Хазан ибн Аби Али ибн Мунтаджаб Али ибн Мухәммед ибн Арслан ибн Мухәммад ал Хорезмий ал Китаб хорезмшах Атсыздың Мервке әскерий атланысы ўақтында 1141- жылы өлген. Ол «Хорезм тарийхы» деген мийнет жазған.

Жазба дереклерге қарағанда Қубла Арал бойлары хәмме ўақытта илим менен шуғылланыўшы адамлардың хәм данышпанлардың жыйналатуғын хәм халық- аралық кәрўәнлар тоқтайтуғын Орайлық Азияда ең ири ўәлаят болған. Қубла Арал бойларында билим алған көплеген илимпазлар шығыс мусылман еллеринде оқытыўшылық, устазлық етип хәм шәкиртлер таярлаған.

Хорезмшахлар мәмлекетинде белгили улама- алым Шихаб ад Дин Абу Сад ибн Имран ал Хивакий болады. Ол белгили заң таныўшы хәм ал шафин бойынша муфти болған. Елде бес медреседе сабақ берген. Ол Хорезмде Шафий мешитиниң жанынан китапхана салдырады. Ондай үлкен китапхана оннан бурында хәм соңда бул жерде болмаған. Мударрис хызмети жүдә абройлы болып хәм ондай хызметте көпшилик жағдайда демалысқа шыққан жоқары дәрежели ақ сүйеклер исленген.

Жуўмақлап айтқанымызда, антик хәм орта әсирлерде кубла Арал бойлары жоқары раўажланған мәденият орайларының бири болып Орайлық Азия халықларының мәдениятына көплеген белгили алымларды, жазыўшыларды, қурылысшыларды, әскерий басшыларды, мурабларды, ирригаторларды, өнерментлерди хәм шебер қоллы көркем мәденият хызметкерлерин жетилистирип берген.

§33. Хорезм хәм Қарақалпақстан жерлери XIII-XIV әсирлерде

XIII әсирдиң 2- он жыллығында Хорезмшахлар мәмлекетиниң қурамына Хорезм менен Маверауннахрдан басқа ҳәзирги Аўғанстан хәм Иранның үлкен бөлеги кирген. Бирақ, мәмлекет сиясий жактан онша күшли болмаған. Айырым жергиликли ____ ҳәкимлер, гейде хорезмшахларын мойынлаған менен ис жүзинде өз әўлаятларын өзинше ғәрезсиз басқарыўға ҳарекет еткен. Айырым әскерий- феодал басқарыўшылар, белгили диний руўханий басшылары шахты мойынлағысы келмеди хәм ҳәттеки оған душпан кәйпиятта болды. Усыған

қосымша, Хорезмшахтың семья ағзалары арасанда да келиспеушлик күшейди. Мухәммедтің анасы хәмелпараз, шаққан Түркан қатын өз баласы Мухәммедтің саясатын қолламайды хәм сол дәуірде белгили әскерий күшке ийе болған патша сарайындағы түрк- қыпшақ басшыларының топарының хәрекетлерін қууатлаған. Усындай саясат жүз берген жағдайда елге Шыңғысхан басқыншылығында монғол әскерлері басып киреди. Әскер басшыларының сатқыншылығынан қауыпленген Мухәммед өз әскерлерін онша үлкен емес топарларға бөлип хәр жердегі қалаларға жайластырады. Шыңғысхан әскеріне хәмме күшти бирлестиріп соққы бериу ұсылынан бас тартады.

1218-1219- жыллары монғол әскерлері Жетисууды, шығыс Түркстанды аңсат жаулап алады хәм хорезмшахлар мәмлекетінің шығыстағы шегарасына келеді. Бул екі үлкен мәмлекетлердің арасындағы қатнастардың әстелик пенен төменлеуіне хәм кескинлесиуіне Орта Азия саудагерлерінің бир қанша тәсири болады. Олар арқалы Шыңғысхан хорезмшахлар мәмлекетінің ишки жағдайлары тууралы турақлы түрде мағлыұматлар жыйнаған. 1218- жылы Сырдарьяның орта ағысындағы Отрар қаласы жанында хорезмшахлар әскерлері Шыңғысханның Орта Азияға жиберген сауда жасайтуғын кәрұанларын «жансызлар» деп қәуипсинип талайды. Кәрұан алтын, гүмис буйымлар, Қытай жипегі, бақалы хайұан терилері, басқада бақалы затлар жүкленген 500 түйеден хәм 450 саудагерлерден ибарат еді. Олардың арасында Шыңғысханның исенимли адамлары болған. Хорезмшах әскерлері кәрұанды талап затларын алып адамларды өлтирген.

Бул ўақыяны еситкен Шыңғысхан «Отрар апатшылығы» ның шығынын төлетіуі хәм «ўақыяға» айыплы деп есапланған сол жердің хәкимін жазалауды Хорезмшахтан талап етеді. Шыңғысханның талаптары менен Үргенишке келген монғол елшиси Хорезмшах Мухәммедтің буйрығы менен өлтириледі хәм жолдасының сақалы кесилип (екінши бир мағлыямат бойынша екеуіде өлтириледі) атқа терис миңгизип қайтарылады. Мухәммедтің гиж-

гигиена хәрәкәти Шыңғысханның Орта Азияға топылысын тезлетүүгә себепши болады.

1219-жылы сентябрь айында монгол әскерлери Сырдарьяның орта алабындағы Оттарды қоршап хәм жаўлап алады. Монғоллар қаланың қарсыласқан халқын өлтиреди. Жошыхан басшылығындағы әскерлер Сырдарьяның бойларындағы Сығнақ, Узгенд, Жанд, Жанакент хәм басқада қалаларды ийелейди. 1220- жылы февральда Шыңғысханның тийкарғы әскерий күшлери менен Бухараны, кейин 110 мыңға шамалас әскерге ийе Самарқандты жаўлап алады. Усы ўақытта монғоллардан қорыққан Хорезмшах Иран тәрәпке, Табаристанға қашады. Соң, монғоллар тәрәпинен қуўғынға ушырап Каспий теңизиниң атаўларының бирине қашып барып хәм сол жерде көп узамай қайтыс болады.

Монғоллар Бухараны, Самарқандты хәм Ходжентти ийелегеннен соң 10 мыңнан аслам сайланды әскерлери менен Гурганджди алыўға атланады. Монғоллар пайтакты 6 ай даўамында қамал еткен. Қаланы қорғаўшыларда қахарманларша гүрес апарған. Гургандж ушын гүрес жүдә аўыр болған. Душпан қаланың хәр бир мәхәллесин хәм хәр бир көшесин алыўда үлкен шығынға ушырады.

Қаланы ийелеген монғоллар өнерментлерди, балаларды, ҳаял-қызларды қулға айландырды хәм халықтың көбисин аяўсыз жазалады. Тағыда, олар өзлериниң үлкен шығынға ушырағанына ызасы келип хәм Әмиўдәрьядан қалаға суў келип турған арнаның сағасындағы тарнаўын алып қаланы суўға бастырады. Бул тарийхый ўақыялардың гүўасы болған араб тарийхшыларынын бири ибн ал Асар (1160-1244) былайынша сүўретлейди: «монғоллардың қосымша әскерий күши келгенде, олар қалаға қайта- қайта топылыс жасап оның бир тәрәпинен басып ала баслайды. Сонда, тез арада ол тәрәпке халық жайласып монғолларға қахарманларша қарсы гүреседи. Бирақта душпанды қаладан қуўып шығара алмайды. Сонда да қала қорғаўшылары урысты даўам етеди. Монғоллар болса қала бөлимлерин биринши соң екіншисин жаўлап ала берди. Көп реет душпанлар жаңа жерлерди ийелеўине қарамастан хәм

этирапындағы орынлардан мусылманлар монғолларға қарсы гүресин даўам етеди. Урысқа ерлер, хаял-қызлар, балалар қатнасып өзлери ғалаба қырылғанша хәм жаў қаланы талан-тараж етип толық ийелегенше қахарманларша гүресин даўам етеди. Соң монғоллар қаланы суў тасыўынан сақлап турған тарнаўды бузып жибереди. Нәтийжеде қаланың хәмме жерин суў басады хәм көпшилик имаратлар қулайды. Монғоллардың апатшылығынан қаладағы жасаўшылардан ҳеш Ким Аман қалмайды».

Монғоллар тәрeпинен Гургандж қаласы бузылады. Мәденияттың баҳалы естеликлери, илимниң хәр қыйлы тараўлары бойынша бир неше мыңлаған қол жазбалар, китапханалар бүлдириледи хәм көбиси жоқ етиледи. Нәтийжеде, қала шағаллар улыйтуғын, байыўлылар хәм ғарғалар жасайтуғын бузылған қарабаханаға айланады. Бул бүлгиншиликти археологиялық қазып изертлеўлердиң нәтийжелери тастыйықлайды. Гөне Үргеништеги археологиялық қазып изертлеў жүргизиўлер нәтийжесинде сол дәўириндеги жайлардың мәдений қатламларынан қурылыс материалларының сынықлары, қурал-жарақлар, адамлардың сүйеклери хәм өрттиң қалдықлары ушырасады. Күлге айланған мәдений қатламлар Хийўа, Хазарасп, Миздахкан, Гүлдирсин хәм Қабат қала естеликлеринде де ушырасады. Хийўаның хәм Хазарасптың сол дәўирдеги дийўалларының үстинде адамлардың қәбирстаны пайда болады. Хожели жанындағы Гәўир қалада жасаған халық монғоллар шабылыўынан соң қаланы таслап кетиўге мәжбүр болады. Бул туўралы ҚМУ дың тарийхшыларының соңғы жыллардағы изертлеўлери жаңа мағлыўматлар береди.

Хорезмшах өзиниң өлер алдында Хорезм шахы етип ортаншы улы Кутбиддин Узлақтың орнына, ең үлкен баласы Жалалатдинди таярлайды. Буннан кейин Жалалатдин Гурганджга келеди. Бирақ душпанлары оны өлтирмекши болып хәм аўыз бириктирип Хорезмшахы етип Қумартегинди таярлайды. Буннан кейин Жалаладдин өзиниң жақын досты Темур Малик пенен 300 атлы әскер менен Гурганджден шығып Хорасанға қарап жол алады.

Монғоллар 1221- жылы жети ай қамалдан кейін Гурганджды ийелейди. Енди урыс майданы Хорасанға көшеди.

Хорезм мәмлекетиниң патшасы, Жалаладдин Хорасанда әскер жыйнап өз елин душпаннан азат етиўди ойлайды. 1221- жылы Жалаладдин досты Темур Малик пенен 300 атлы әскерге басшылық етип, Ниса қаласы жанында монғоллардың 700 адамнан аслам әскерине тосыннан топылып хәм оларды саўашта жеңип ерлик корсетеди. Тарийхшы Шахобиддин ан Насавий: «мусылманлардың қылышы усы жерде биринши реет монғол қаны менен боялды» деп жазады. Жалаладдин Нисадан Нишапурға келип, душпанға қарсы «ғәзаўат» жәриялап, дөгерегине хәм өз тәреплерин жыйнай баслады. Жалаладдин өз әскерлери менен Ғазнаға қарап жол алып, Кандаган жанында монғоллардың бир топар әскерлерин жеңип хәм көп олжаға ийе болады. Буннан қәўипсинген Шыңғысхан енди өз әскерлериниң үлкен бир бөлимин Жалаладдин менен урысыўға буйырады. 1221- жылы бәхәрде Жалаладдин Ғазнаға келеди. Халық оны монғоллардан қутқарыўшы деп исенип оның дөгерегине әскерий күшлер-адамлар топлана баслайды. Жалаладдин әскерлери Валян қаласын қамаққа алып отырған монғолларға топылып оларды жеңеди. Монғоллар саўашта жеңилип Панж дәрьясы арқалы өтип қашыўға мәжбүр болады. Бул ўақыялардан кейин, Шыңғысхан Жалаладдинге қарсы Шики Кутуку Нойон басшылығында 45 мың әскер жибереди. Жалаладдин монғол әскерлери менен Паруан жанында ушырасып, саўашқа түседи. Әскерлердиң оң қанатын Әмир Амин ал Мулк, шеп қанатын Агракхан хәм ал орайлық бөлимин өзи басқарады. Бул саўашта ол әскерий талантлылығы менен өзин корсетеди. Монғолларға қарсы оның әскерлери аттан түсип пияда урысады. Саўаштың үшінши күни дем алған атларға минип хәм монғол әскерлерин жеңилиске ушыратады. Монғоллардың Паруан жанындағы жеңилиси, мусылманлардың руўхын көтереди. Бирақ Жалаладдинниң әскер басшылары арасында душпаннан алған олжаларды бөлисиў ҳаққында қарама-карсылық келип шығады.

Шыңғысхан Жалаладдинди ең кәуіпли душпан есаплап, оны Ғазна дөгерегінде қамап хәм өзін бенде етип алыўды буйырады. Ол Ғазнадан 50 км шығыста, Гардиза деген жерде Ғазнаға киятырған монғол әскерлерине топылып оларды да жеңеди. Енди Шыңғысхан барлық кушлерин Жалаладдиннің әскерлерине қарсы жибереди. Ол өзинен бир неше артық болған Шыңғысхан әскери менен Синд дәрьясы жағасында ушырасады. Урыс үш күн даўам етип хәм Шыңғысхан Жалаладдинди тирилей услап алыўға буйырады. Саўашта өз әскерлериниң сан жағынан аз болыўына қарамастан Жалаладдин арысландай душпан менен урысып ерлик көрсетеди. Бирақ, душпанның қолына тирилей түсиўди қәлемей, өзиниң анасы, ҳаялы, балалары хәм хызметкерлерин дәрьяға таслаўға буйрық береди. Жалаладдиннің өзи бийик таў үстинен өзи аты менен дәрьяға секирип түседи. Оның бул қаҳарманлық ҳәрекетин Шыңғысханды таң қалдырады хәм жанындағы өз балаларына қарап: «атаның усындай уллары болыўы керек» дейди.

Жалаладдин тез арада Синд дәрьясынан өз аты менен жүзип өтеди. Келеси жылы монғоллар Жалаладдинди жеңиў ушын Ҳиндистанға 20 мың әскер жибереди. Бирақ олар ыссыға шыдай алмай кейин қайтады. Жалаладдин өз аты менен Синд бойындағы секирген жерди ҳәзир де «ат секирген» орны деп атайды. Жалаладдин Ҳиндистанда 3 жыл турады. Бирақ оның жүрегінде, ол жерде күш жыйнап, Ыатанды монғоллардан азат етиў әрманы турады. Бирақ, Арқа Ҳиндистандағы сиясий жағдайлар, өз-ара феодаллық урыслар Жалаладдиннің Ҳиндистанды таслап кетиўге мәжбүрлейди. 1224-1231-жыллары Әзербайжан хәм Иракта ҳәкимшилиқ етеди. Буннан кейинги жыллары да монғол әскерлерине бир неше рет соққы береди. Бирақ, Жалаладдин монғоллар менен урыс ҳәрекетлерин Мауерауннахр хәм Хорасан аймағына әкеле алмады. Себеби, оның жетерли әскерий күшлери хәм имканияты болмады. Буған XII-XIII әсирлердеги өз-ара феодаллық сиясий гүреслер кесент етти. Жалаладдин Мангуберди 1231- жылы сентябрьде Курдистан таўларында қаза тапты.

Монғоллардың Хорезмди жаулап алыуының нәтижесінде жүдә жаман дәрежеде болды: хожалықтың рауажланыуы үзиліске түседі, Қабат қала оазисіндегі қалалар хәм ауыллар қарабақаналарға айланады. Халықтың саны азайып кетеді. Монғоллар тәрәпинен бузылған дийханшылықтың суўғарыу тармақларын қайта тиклеуіге мүмкиншилик болмайды. Сонлықтан, дәрәяның оң тәрәпиндегі жерлер суўсызлықтан экологиялық жағдайға байланыссыз бурынғы, гүллеген мәдениет оазистің жерлері қаңырап хәм босап қалады. Тек айырым елатларда ғана аз муғдарда халық жасап турады. Олардың қатарына Миздахкан, Жампық қала, Қыят хәм Наринжан киреди. Дәрәяның шеп тәрәпиндегі каналлардың хәм жәрдемші суўғарыу тармақларының бузылыуы нәтижесінде Әмиўдәрәя әйемгі аңғары бойынша Сарықамыс көліне барып қуяды.

Шыңғысхан империясының жерлерін балаларына бөліп бергенде қубла Арал бойлары Шағатай хәм Жошыхан улысларына өтеді. Қубла Хорезм қалалары Қыят, Хийуа, Хазарасп Шағатай улысына, арқа Хорезм қалалары Үргениш, Миздахкан хәм Кердер Жошы улысына қарайды. Жошы баласы Батый тәрәпинен Алтын орда дүзилгеннен соң Хорезмнің арқа бөлегі усы мәмлекеттің қурамына өтеді. Шағатай менен Жошы улысларының шегарасы Үргениш пенен қыят қалаларының арасынан өтеді.

Қубла Арал бойлары Алтын орда қурамына өтиуі менен, XIII әсирдің II- ярымынан баслап оның экономикасы хәм қалалар турмысы жақсылана баслайды. Елдің суўғарыу тараулары бурынғы қәддине болмасада қайта тикленеді. Өнерментшилик, дийханшылық хәм сауда өседі. Бул жерлер арқалы шығыс елдерінен Европаға қарап халық-аралық сауда жоллары өтеді. XIII-XIV әсирлердегі белгілі естеликлердің қатарына Гөне Үргениш жатады. Оның майданы- 400 га. XIII әсирге шекем қала Гургандж деп аталған. Алтын орда дәуірінде қалада шығарылған теңгелерде «Ховаризм» деп жазылған. Оған саяхатшы сыпатында келген ибн Батута, оны Хорезм қаласы деп атайды. XIV әсирдегі рус жылнамаларында ел Оргенч деп жазылған.

XIV әсирдің 30 –жыллары Үргениш ең жоқары гүллеу дәрежесине жетеді. Ол туұралы ибн Батута: Үргениш атақлы базарларға бай, кең көшели, көплеген сайланды хәм гөззал имаратлары бар түрк қалалары ишиндеги ең үлкени, белгили хәм сулыу қалалардың бири. ”Оның базарында халқының көплигинен теңиздің” толқынындай шайпалып турады” деп жазады. Орта Азияның басқа қалалары сыяқлы, ол тек ири сауда орайы болып қалмастан, Үргениш саясий басқару, мәдениет, илим хәм өнерментшилик орайы болған.

Сол дәуирдеги қаланың қарабақаналарында бизің дәуиримізге шекем сақланған түрли реңлер менен сырланған ойма нағыслар бар хожалық бұйымлары, тақтайшалар, алтын орда дәуириндеги Хорезмнің хәкими Темирдің бұйрығы менен салынған бийик минары, Нажимиддин Қубраның махбарасы, Қутлық Темир хаялы Төребек ханымның салдырған мешит-махбарасы, кәруан сарайдың дәруазасы хәм басқада естеликлер сақланған.

Пайтахтың қайта гүллениуі менен қатар оның этирапындағы ауыллық жерлеринің қайта тиклениуі туұралы хәр қыйлы майданға ийе ауыллардың хәм қалашалардың қәлиплесиуі гүуалық береді.

XIV әсирде дәрьяның шеп тәрәпинде Үргеништен басқа, Хийуа, Хазарасп, Ардахушмисан (Военган), Савкан (Алмаатысқан), Шамаха, Шихрлик, Замахшар хәм Ярбекр қалалары қайта тикленеді. Хийуада XIV әсирде салынған Алеутдин махбарасы сақланған.

1984-1990-жыллары Хийуада М.Мамбетуллаев басшылығындағы Қарақалпақстан археологлары изертлеулері нәтийжесинде қала халқының антик дәуирине, орта әсирге тийисли имаратларын, өнерментшилик бұйымларын, Темур хәм Темурийдлер дәуириндегі гүмис теңгелерін тапты. Хийуа қаласының 2500 жылылқ жасқа ийе екенлиги анықланды.

Үстриттің кубла- шығыс шетинде жайласқан Шемаха қалада қазып изертленді. Онда XIII-XIV әсирлерге тийисли дийуаллар, қала өнерментлері кварталларының жайлары, гербиш төселген көшелер хәм мешити үйрениледі. Археологиялық қазып изертлеу нәтийжесинде қалалардың мәдений

қатламларынан гүлалшылық, темиршилик, шийше бұйымдар ислей және басқада тарауларға байланысты хожалық затлары табылды.

Жаңа қалаларда пайда болады. Олардың қатарына Үргеніштен 90 шақырым қубла- батыста жайласқан Шахрлік кіреді. Майданы 15 га. Естелікті изертлегенде қала мәхәллелірінің мәдениет қатламларының хожалық бұйымдары, тауар қалдықтары және безеніу затлары табылды.

Қарақалпақстан қалаларының ишінде Миздахкан естелігі жүде қызығарлы. Оның қурамында Гәуір қала, тарихый- архитектуралық естелік Назлымхан сулуу Ханака- махбарасы және қала қабірстаны (б.э.шекемгі V әсір XIV әсір) және Гәуір қала менен олардың ортасында жайласқан алтын орда дәуірінің қала мәхәллелері кіреді. Шығыс төбешікте Назлумхан сулуу, Жуммарт қассаба, Қырық-шопан, Халфе Ережеп, Жума мешіті және басқада жәмийетлік сыйынуу орынлары жайласқан. Дәрьяның оң тәрепінде Қыят қала, Қабат қала, Нарнжан қала, Жампық қала және Бағдат қалаларда халық жасаған.

Солай етіп археологиялық изертлеулер, XIII-XIV әсірлерде қубла Арал бойында қала және ауыллық елатлардың көп болғанлығы дәліллейді. Бірақ соған қарамастан монғоллар шабылууынан кейін көплеген бурынғы ауыл хожалығында кең пайдаланылған өнімлі жерлердің көпшілік бөлімі дийханшылық ушын пайдаланбай қарауыс жерлерге айланып қалғаны анықланды. 1333-жылы Хорезмнен Бухараға баратырып саяхатшы ибн Батута жолда бірде ауылды ямаса қаланы гезлестирмедім деген гәпі тастыйықлайды. Әлбетте, ол дәрьяғы жағалап Қызыл қум арқалы кетіп және елатты ушыратпауы мүмкін. Деген менен елде тиришілік дауам еткен. Қоңсы елдер менен ескі байланыстар қайта орнатылады. Әсіресе, Орайлық Азия, Дошты Қыпшақ сахрасындағы көшпелілер. Еділ алабындағы халықлар менен сауда байланысын тиклейді.

Қубла Арал бойлары шығыс Европа халықлары менен байланыстыратуғын, Үстрит арқалы өтетугын жолдың хәр бір 30-40 шақырымнан қудығы ямаса суу сақлағышы- сардабасы бар кәруан сарайлар

салынады. Хорезм әхмийетли халық-аралық саўда жолларының дәрбентинде жайласып хәм оннан көп пайда көреді. Буны Флоренция саўда фирмасының ўәкили Пеголоттидің 1340- жылы «Европаның базары ушын керек таўардың хәммеси Үргениш базарынан табылады» деген мағлыўматы толықтырады. Орта әсир дереклеринде елдің мазалы шийрин қаўынлары Хиндистанның хәм Қытайдың ең алыстағы жерлерине шекем сатыў ушын апарылғанлығы жазылған. XIV әсирде Хорезм Алтын орданың ең бай, мәдениятлы елатларының бирине айланып хәм оның мәдениятының өсиўинде баслы орынды тутқан. Сол дәўирдеги халықлардың мәдениятында Хорезмнің тутқан орны А.Ю.Якуповскийдің мийнетлеринде толық жазылған.

1340-жылы монғоллардың соңғы ханы Узбек өлгенинен соң Алтын Ордадағы сиясий турақсызлықтан пайдаланып, олардың Хорезмдеги хәкими Қутлуғ Темир елдің экономикалық қуўатына сүйенип, 60-жыллардан баслап Алтын ордаға бағыныўдан бас тартады хәм Хорезмди ғәрезсиз басқарыўға ериседи.

§34. Темур хәм Темуридлер дәўири

XIV әсирдің орталарында Алтын Орданың сиясий үстемлигиниң хәлсирей баслағанынан пайдаланып Гургандждің хәкими Қутлық Темур өз алдына ғәрезсиз болыўға ашықтан-ашық хәрекет етеди. 1357- жылы Алтын орда ханы Жәнибектиң өлтирилиўи менен, 1380-жылға шекем сиясий турақсызлық хәм 25 ханның өзгерилиўи мәмлекеттиң хәлсиреўине алып келди. Нәтийжеде дәслепп Хорезм, соң Астрахан Ордадан бөлинип шығады. Алтын орда хәм Шағатай улысларының сиясий жақтан турақсызлығынан пайдаланған түркий қоңырат руўынан шыққан Хусейин суўпы басшылығындағы кубла хәм арқа ўәлаятлар бирлестирилип Хорезм патшалығы дүзиледи. Ол Шағатай улысына қараслы Қыят, Хийўа, Хазараспты хәм елатларды 1357- жылы жаўлап алады. Хусайинниң бул хәрекетлери орынсыз екенлигин, елатлардан тонап алынған байлық-олжаларды қайтарып бериўди хәм басып алған қалалардан нөкерлерин алып кетиўди Шағатай улысының әмири Темур Хусейиннен талап етеди. Темурдің 1370- жылғы бул талабы орынланбайды. Тағыда, Хусейин

Шағатай улысын мойынламайды. Бул сөйлесіулердің паракат жол менен мәселенің шешілмейтуғынына көзи жеткен әмир Темур Хорезмге әскерий жүрис жасауға мәжбүр болады.

1371- жылы жазда әмир Темур әскерлери Қыят қаласын Хусейн суўпы нөкерлеринен азат етеди. 1372-жылы 5- январьда Хусейин суўпы Үргениш қамалында қайтыс болғаннан соң, оның орнына Хорезм хәкими болып Юсуф суўпы отырады. Әмир Темур Хусейиннің туўысқаны Юсуф суўпы менен ақ пәтия –имамнама дүзисип, Адақ суўпының қызы, Өзбек ханның ақлығы Суйинбийкеайым малика ханзаданы өзинің улы Жәхәнгирге хаял етип алыуға келиседі.

Темурдың Самарқандқа қайтыуы менен Юсуф суўпы ўәдеден бас тартады хәм қызын Самарқандқа жибермейди. 1372 –жылы гүзде Қыят қаласын басып алып хәм халқын тонайды. Бул, сумлықлы хабар Темурдің және Хорезмге атланыуын тезлетеди. 1373 –жылы оның киятырғанын еситкен Юсуф суўпы, өзинің ислеген ислеринен пұшайман жеп хәм Қыяттың Шағатай улысына тийисли екенин мойынлайды. Юсуф суўпы елшилери Темур ләшкерлерин Қызыл қум арасында ушыратып хәм оның улысы қалаларына атланыс жасағанына кеширим сораиды. Бурынғы шартнамаларды орынлаймыз деп, Темурди исендирип хәм оның нөкерлерин кейинге қайтарады. Юсуф суўпы Ханзаданы көп олжалар менен түйеге мингизип хәм салтанат пенен Самарқандқа жибереди. Алтын орда ханы Өзбек ханның ақлық қызы Ханзадаға үйленген Мухәммед Жәхәнгир өзинің әкеси Темур сыяқлы «Гураган» ханның күйеу баласы деген атақ алады. Жәхәнгир 1375- жылдың ақырында қайтыс болады. Елдің дәстүри бойынша ағасының хаялын инисине атастырып хәм Ханзада екінши рет Темурдің екінши перзенти Мирамшахқа турмысқа шығады.

XIV әсирдің соңғы шерегинің басында Қоңырат суўпылары, Темур мәлекетинің арқа- батыс шегараларына қәуип туўғызады. 1375- жылы июнь- июльлерде Темур әскерлери Үргенишке бет алады. Олар Султануайс тауынан өтип, Қос минарға келгенде Самарқан қаласы Темурге қарсы топардың Сары

Буғы хәм Әдил шах басшылығындағы ләшкерлер тәрәпинен қамал етилгени хаққында хабар келеди. Нәтийжеде Темур Үргенишке жетпей, изине қайтыўға мәжбүр болады хәм ол жердеги топалаңды бастырады. Көтерилис басшылары көшпели қыпшақлар арасына кетип паналайды.

1377-жылы Темурдың Сырдарья орта алабында душпанларына қарсы гүресип жүргенинен пайдаланған арқа Хорезм хәкими Юсуф суўпы Бухараны талайды. Қудасының бундай, жарамас қылығына наразы болған Темур Жалаладдин Баҳадыр басшылығында Үргенишке елши жибереди. Келген елшилердің Юсуф суўпы яқя-қолларын кисенлеп хәм оларды зинданға таслайды. Буны еситкен Темур, Юсуф суўпыға төмендеги мазмундағы хат жоллайды. «Елшилер қол қатылмайтуғын адамлар. Оларды өлтириўге, қамаўға хәм иркип қойыўға болмайды. Елшилердің хызмети, өзине тапсырылған ўазыйпаларды жеткизиўден ғана ибарат. Сонлықтан мениң елшилериме жәбир-қысым көрсетилмей қайтарылсын».

Юсуп суўпы әмирдің хатын алып келген шабарманларды да қамап таслайды. Булда аздай, Туй-буғы басшылығында бир топар қарақшыларды жиберип, Бухара әтирапындағы өзбек хәм түкрмен аўылларының мал- мүлкин талатады. Булардың бәри, Темурдың қәхәрин келтиреди хәм Үргенишке тез атланыўына себеп болады.

1378-1379- жыллары әмир Темур арқа Хорезмнің бас қаласы Үргенишке әскерий жүрис жасайды. Пайтахтқа жақын жердеги саўашта Юсуп суўпы жеңиледи. Темур ләшкерлери Үргеништи үш ай даўамында қамал етеди. Қамал ўақтында сиясий бийлик ушын Қоңырат суўпылары арасында өз-ара тартыслар келип шығады. Бунда, Юсуп суўпы хәм Май суўпы еки тәрәп болады. Бирақ, Юсуп суўпы мезгилсиз қайтыс болады. Үргеништин дәрўазасы Темурди қоллаған Хожа Алақбий тәрәпинен ашылды. Қала алынғаннан соң, Темур өзиниң туўылған жери Шахрисабзде сарай салдырыў ушын Кубла Арал бойларынан уста- өнерментлерди, сўўретшилерди, архетекторларды хәм улама-алымларды алып елине қайтады. Әмиў бойы топырағында қамалға келген шебер усталардың уллы Сәркардаға бағышлап 1380- жылы қурылған дүньяға

даңқы жеткен Ақ сарайы хәзирге шекем адамлардың ақылын хайран қалдырып келмекте.

1383- жылы Гурганиш хәкими Сұлайман суўпы Алтын орда ханларының сиясий үстемлигин мойынлап хәм Тохтамыс хан аты менен теңгелер шығарады. Барып-барып арқа Хорезм Алтын орданың Темурге қарсы гүрес алып баратуғын орайына айланады.

1387- жылы қыста Тохтамыс Үргениш хәкими Сұлайман суўпының жәрдеми менен Темурдің Маверауннахрда жоқлығынан пайдаланып Бухара хәм Самарқанд этирапындағы елатларды талайды. Суўғарыў тараўларын бузады. Персияда атланыста жүрип бул сумлық хабарды еситкен Темур хәм 1388-жылы февральда асығыс түрде Самарқандқа қайтады. Усы жылы Темур Хорезмге соңғы (бесинши) рет атланыс жасайды. Самарқандтан шығып, Бухара арқалы, Әмиўдәрья бойындағы ески сепая жолы менен Қыят қаласына жетип хәм Үргенишке қарай бағдар алады. Буны еситкен Сұлайман суўпы, Шыңғыс әўлатларынан болған Иль-Игмыш Оғлан хәм тағы басқа хәмелдарлар Үргеништи таслап қашады. Олардың изинен Темур баласы Мираншахтың басшылығында әскерлер жибереди. Сұлайман суўпы, Иль-Игмыш Оғлан Дашти Қыпшақ даласына қашып қутылады. Сұлайман нөкерлери Үстриттеги Кумкенд қаласындағы (Шемаха) саўашта жеңилип хәм тутқынға алынады.

Солай етип, узақ жыллар даўамында Темур дүзген Маверауннахр мәмлекетинен ғәрезсиз жасаўға хәрекет еткен қоңырат суўпыларының династиясы таратылады. Темур Хорезм хәм қарақалпақ жерлерин мәмлекетине қосып хәм Хорезмге хәким етип Мусаканы таярлайды. Ол 1391- жылы Темурдин пәрманы менен Үргеништің бузылған орайлық бөлимин қайта тиклейди.

Әмир Темур 1395-жылы Алтын ордаға әскерий атланыс жасап оның Едил (Волга) дәрьясы дельтасындағы пайтахты Сарайы- беркени басып алады. Соң Индияға хәм киши азияға жүрислер жасайды. Нәтийжеде, ол Орта Азиядағы феодаллық пытыраңқылықты сапластырып қоймастан түрк

халықларының ата-бабаларының жасаған ұялаятларын өз қарамағына қосып күшли, орайласқан мәмлекет дүзеди хәм оның шегараларын беккемлейди.

Темур өлгеннен кейин Хорезм бир қанша ўақыт Темурийлер қарамағында болады. 1406-жылы Алтын орданың өмири маңғыт руўынан шыққан Едиге кубла Арал бойларын өз мәлекетиниң курамына қосып алады. 1413- жылы Хорезм қайтадан Улуғбектиң исенимли адамы Шахмаликтиң басқарыўында хәм Темурийлердиң қараўына өтеди. Темур хәм Темурийлер ўақтында кубла Арал бойы қалалары Қыят, Миздахкан, Хийўа бурынғыдай мәдений хәм саўда орай болып қалады.

XIV әсирдиң ақырында Алтын орданың хәм басқада монғол улысларының кулаў дәўиринде Арал бойы саҳраларында жаңадан көшпели қәўимлердиң ири сиясий бирлеспелери пайда болады. Сырдәрья алабында хәм Дешти- қыпшақ даласындағы көшпели «өзбеклер» XV әсирдиң 20- жыллары Хорезм оазисине бир-неше реет басып киреди. 1431 –жылы олардың ханы Шайбанийлер династиясының дәслепки, белгили ўәкиллериниң бири Абылхайыр (1428-1468) Хорезмге атланыс жасап қысқа мүддетте оның арқа тәрөпин ийелеп турады. XV әсирдиң ақырында оның ақлығы Мухәммед Шейбаний Хорезмге әскерий жүрис баслайды. Бирақта оның Үргеништи басып алыўы хәм улыўма Хорезмди бағындырыўы 1505-жылы ғана әмелге асады. Кубла Арал бойларында Орта Азияның басқа еллери сыяқлы толық көшпели өзбек хәкиминиң курамына өтеди.

Тез арада Орта Азияда ғәрөзсиз өзбек ханлықлары пайда болады. XVI әсирдиң 60-жылларынан баслап Шайбанийлердиң басқарыўында Бухара ханлығы пайда болады. 1753-1758-жыллары Бухараны маңғытлардан шыққан Мухәммед Рахим басқарады хәм бул династияның ўәиллери әмирликти 1920- жылға шекем ийелейди. Шайбаний 1510- жылы өлгеннен кейин Хорезм Иранның шахы Исмайлдың қараўына өтеди. 1511- жылы Хорезм қайтадан Шайбанийлердиң тағы бир алыс әўладлары Берке султанның балалары Елбарыс пенен Байбарыс қолына өтеди. Елбарыс хан деп жәриялады. Ол Арал менен Каспий арасындағы түркменлерди, арқа Иран хәм арқа Афғаныстан жерлерин

қосып алады. Хорезм ханлығының пайтахты дәслеп Уазир, кейин Үргениш, соңырақ Хийўа болады.

Көшпели өзбек қәўимлери Орта Азияның дийханшылық оазисиндеги жергиликли халықлар менен араласып, отырықшы болып, Хийўа хәм Бухаралардың сиясатына араласады. Сахрадағы көшпели өзбек руўлары Маверауннахр хәм Әмиўдәрьяның төменги алабындағы отырықшы халықларына араласып, олардың мәдениатын хәм хожалық тәжирийбелерин өзлестирип алады. Көшпели өзбек қәўимлерин қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўине қатнасады. Қарақалпақлар XV әсирдин ақыры-XVI әсирдин басында көшпели «өзбеклерден» бөлинип, олардың этикалық аўқамы Арал-Каспий аралығында, Әмиў хәм Сырдәрьяларының төменги алабында хәм Хорезм өзбеклери менен иргелес халық болып жасаўын даўам етеди.

XV-XVI әсирлерде қарақалпақлардың этносиясы, бирлигине Арал бойында бурыннан жасап киятырған огуз, печенег, қыпшақ, кердер, қаңлы, қыят, қоңырат, маңғытлар кирсе, ал XIII әсирде монғоллар менен найман, жалайыр, қалмақ хәм басқа қәўимлер қосылады. Маңғытлар XVI әсирде көшпели «өзбек» қәўимлери менен және көплеп араласып, XV әсирдин ақыры XVI әсирдин басында қоңсы еллерге қарақалпақлар деген ат пенен белгили болады.

§35. Қарақалпақлардың этногенези хәм этник тарийхы

Қарақалпақлар Арал-Каспий аралығында, ески Окс, Яксарт дәрьяларының төменги алабында хәм Туран ойпатында бурыннан турақлы жасап киятырған түрки тиллес халықлардың бири. 1897- жылы Арал әтирапында 115 мыңнан көбирек қарақалпақлар жасап, соннан 93215 Әмиўдәрья бөлиминде, 20 мыңы Хийўа ханлығының аймағында жасаған, 1926-жылғы есап бойынша 15 мыңға шамалас қарақалпақ, Аўғаныстанның Мазари-Шериф ўәлаятында бар болған. 1979-жылғы есап бойынша республикамыздың территориясында жасаған қарақалпақлардың саны 303 мыңнан артық болды. 1996- жылғы мағлыўмат бойынша Қарақалпақстан халқы 1 млн. 516 мың адамнан көп, соннан 36% қарақалпақлар, 33 %өзбеклер, 22% қазақлар, 6%

түркменлер хәм қалған 0,6% басқа миллет ўәкиллерин курайды. 1959-жылғы есап бойынша, Бухара ўәлаятында 5950, Ферғанада 4704, Хорезм ўәлаятында 523, Түркменистан хәм Ташаўыз ўәлаятында 2548 қарақалпақлар жасаған. Хәзир қарақалпақлардың айырым майда топарлары Бухара, Андижан, Наманган, Самарқанд, Ташкент хәм Сурхандәрья областларында жасайды. Олардың бир топарлары Қазақстан, кыргызстан, Астрахань, Урал, Сибирь жерлеринде турады. Биз сөз еткен бул қарақалпақлар көбинесе басқа миллеттеги халықлар арасында киши-гирим, шоқ-шоқ, бөлек болып жасап, кейин ала сол отырған жердеги халықлардың хожалық-мәдений тәсирине берилип, олардың тилин хәм мәдениятын қабыл еткен. Бирақ бул қарақалпақлардың антропологиялық хәм физикалық келбет түринде елеге шекем қарақалпақларға тән монголоидлық белгилер басым болғаны сезиледи.

Қарақалпақ халқының келип шығыўы ҳаққындағы мәселе, илимпазларды XIX әсирдиң биринши ярымынан баслап қызықтыра баслады. Илимпазларды көбирек (рус жылнамаларындағы) рус аймағындағы, руслардың шығыс шегараларында жасаўшы, орта әсирлердеги Киев князлигине қараған печенег-огуз түрки қәўимлериниң сиясий бирлигин дүзген қарабөриклилер «черные клобуки» хәм және Алтын орда қыпшақларының қарамындағы «қара бөриклилер» (бул ҳаққында Эн-Нувейри жазады) деп аталған қәўимлердиң атмасының қарақалпақ атына уқсаслығы қызықтырды. 1818- жылы «черные клобуки» лердиң аты қарақалпақ атамасына байланыслы деген пикирди рус тарийхшысы Н.М.Карамзин айтты. Усы пикирди биз Н.И.Березинниң, В.Тизенгаузенниң мийнетлеринде де ушыратамыз. 1836- жылы сырт ел илимпазлары Доссон хәм Хәммер –Пургштал XV әсирдеги Рашид ад-Диниң мағлыўматларына сүйенип, қара бөриклилер атамасы қарақалпақ атына жүдә уқсас деп Н.М.Карамзинниң пикирин куўатлады. Академик В.В.Бартольд, тюрколог И.А.Фалеев хәм М.А.Чапличка қара бөриклилер атамасын қарақалпақ аты менен байланыстырыўға еле айтарлықтай материал жоқ деген жуўмаққа келди. Көпшилик илимпазлар қарақалпақ халқының этногенезин (келип шығыўын) тек бир ғана ата-түпкилики атаға байланыстырыўға хәм халықтың

келип шығыуы хақындағы мәселени тек этнонимлер семантикаларының (халық атамаларының) ұқсаслығына тийкарланып шешіуге хәрекет еткен. Ховорос хәм П.Рычковлар қарақалпақларды ноғайлар деп, ал Т.Миллер маңғытлар, Н.А.Аристов печенеглер хәм академик И.Георгий қарақалпақты қара қыпшақлар деди. Шығыс Европаның кең сахра далаларында орта әсирлерде жасаған көшпели түркий қәўимлердің естеликлерин изертлеген москвалы илимпазлар Г.А.Федоров-Давидов, С.А.Плетнева «черные клобуки» лердің рус жерлериниң шегараларына хәм Днепр дәрьясының Порось тармағы бойларына орта әсирлерде Азия еллеринен келип қоныс басқан түркий қәўимлердің сиясий бирлигиниң атамасы деп көрсетти. Тарийхшы П.П.Ивановтың пикиринше қарақалпақлар Сырдәрьяның орта хәм төменги алабында Арал этирапында бурыннан жасап киятырған жергиликли қәўимлердің тийкарында пайда болған. Бирақ оның «Қарақалпақлар тарийхы очерклери» (1935) мийнетинде тек қарақалпақлардың орта әсирге тийисли этникалық тарийхы сөз етиледі. П.П.Иванов огузлердің топылысына қарамастан Едил (Вольга), Жайық (Урал) аралығында отырықшы болып қалған және шығыстан келген қыпшақлар менен араласқан хәм IX-XI әсирлердеги печенеглердің шығыс (түрк) урпақларының қарақалпақлар этногенезиндеги әхмийетли белгилерден де есаплайды. Ол печенеглердің батыс (хазар) урпақларының да қарақалпақ этногенезинде баслы орынды ийелейтуғынын көрсетеді.

Қарақалпақ этногенезин үйрениўде С.П.Толстовтың басшылығында Хорезм археологиялық- этнографиялық экспедициясы айтарлықтай үлес қосты. Бул экспедиция Арал бойындағы халықлардың этникалық тарийхын тас дәўиринен баслап хәм жаңа дәўирге шекем изертлейди. Хорезм экспедициясының Т.А.Жданко басшылық еткен қарақалпақ этнографиялық отряды 1946-жылдан баслап қарақалпақлардың келип шығыуы бойынша көп ғана материаллар жыйнап, бақалы мақала хәм мийнетлерди баспадан шығарды. Этнографиялық изертлеўлердің нәтийжесинде қарақалпақлардың урыў-тайпа қурамы, олардың этноними бойынша алынған мағлыўматлар, қарақалпақ

халқының анаў ямаса мынаў бөлеклериниң көшип қоныў жоллары ҳаққында баҳалы аңызлары олардың материаллық, руўхый мәденияты ҳәм семьялық қатнасықларын үйрениў бойынша жыйналған материаллар қарақалпақлардың этногенезин үйрениўде үлкен орын тутады. Қарақалпақлардың этногенез мәселесин үйрениўде тарийхшы этнографлардан Т.А.Жданко, С.К.Камалов, Л.С.Толстова, А.С. Морозова, Қ.Е.Есбергенов, археологлардан Я.Н.Ягодин, М.Мамбетуллаев, тарийхшы О.Юсупов ҳәм басқалар өз үлеслерин қосты. Қарақалпақлардың келип шығыўы мәселесин бир-бирине байланысly илимлердиң ўәкиллери де Н.А.Баскаков, Е.Е.Малов, Т.К.Ходжайов ҳәм К.Мәмбетов қозғады. Көп жыллық археологиялық ҳәм этнографиялық изертлеўлерге ҳәм басқа да илимлердиң мағлыўматларына тийкарланып, С.П.Толстов қарақалпақ халқының келип шығыўы ҳәм қәлиплесиў мәселесин Арал бойы халықларының узак даўам еткен ҳәм өз-ара биригиў нәтийжесинен келтирип шығарады.

Соңғы он жыллықларда қарақалпақлардың келип шығыўы тарийхына қызығыўшылық кемейип кетти. Соған қарамастан археологиялық, этнографиялық, антропологиялық, тил ҳәм әдебият бойынша изертлеўлер нәтийжесинде усы мәселеге байланысly бир қанша жаңа материаллар топланды. Усы топланған материаллар тийкарында қарақалпақлардың келип шығыў мәселесине көпшилик оқыўшыларды ҳәм оған қызығыўшылардың дыққатын және бир мәртебе аўдармақшымыз.

Қарақалпақлардың келип шығыў тарийхы узак дәўирлерди өз ишине алады. Себеби ҳәр қандай халық өзиниң узак даўам еткен тарийхый раўажланыў барысында ҳәр қыйлы руў-қәўимлерди ҳәм ҳәр қыйлы халықлар топарларын, жергиликли халықлардың ҳәм сырттан келгенлердиң топарларын өз қурамына сиңистирип алыў арқалы пайда болады. Дүньяда келип шығыў жағынан ҳеш қандай таза халық болмайды. Мине усындай жағдайда қарақалпақ халқы да халық болып қәлиплесиўинде узак дәўирлерди өз басынан кеширди. Сонлықтан қарақалпақлардың этникалық жақтан қәлиплесиў тарийхын бир неше дәўирлерге бөлиўге болады.

§36. Биринши дәуір: ең әйіемги дәуірден б.э.шекемги III әсирлер

Арал-Каспий аралығында адамлардың ең әйіемги қоныс орынлары б.э.шекемги 87-50 мыңыншы жылларға жатады. Бул дәуірде Арал-Каспий этирапында географиялық жағдай әйіемги адамлардың турмыс кешириулерине қолайлы болған. Адамлардың усы дәуірге жататуғын қоныс меканлары археолог илимпазлар тәрөпинен Үстрит кеңислигиндеги Барса келмес шорының кубла- батысынан табылды (Есен 1-2). Бул дәуірде адамлар аңшылық етип, жабайы өсимликлердин мийуелерин терип хәм тамырларын қазып алып жеп тиришилик еткен. Әйіемги тас дәуіриниң соңғы басқышларында яғный б.э.шекемги 35-10 мыңыншы жыллары Арал этирапындағы қәуимлер Үстриттиң кең жазық далаларын хәм Қызыл кумның орайлық бөлимлерин кеңнен өзлестире баслайды. Б.э.шекемги VI-III мыңыншы жыллары, яғный жаңа тас дәуірине тийисли, кубла Арал этирапында, Қызыл кумда, Сары қамыс бойларында, Үстриттиң кең жазық далаларында аңшылық хәм балықшылық пенен шуғылланған адамлардың қоныс меканлары көплеп ушырасады. Бронза дәуірине келип б.э.шекемги II мыңыншы жыллары Кубла Арал аймағында жасаушы Тазабағжапшылар дийханшылық хәм мал шаруашылығы менен шуғылланған. Б.э.шекемги XIV-XII әсирлерде Арал бойы халықлары, кубла Түркменстан территорияларындағы, Сурғаб дәрья алабындағы дийханшылық, өнерментшилик пенен шуғылланған отырықшы қәуимлер менен мәдений хәм сауда байланыста болады.

Б.э.шекемги III-II мыңыншы жыллары кубла Арал бойы қәуимлери Едил хәм Жайық дәрьяларының алапларында, Сибирь, Қазақстан далаларында жасаған түрк тилиниң хәр түрли шақапшаларында сөйлеген көшпели Андронов шаруа қәуимлер менен этникалық жақтан жақын болып, олар менен экономикалық хәм мәдений байланыста болады. Ол қәуимлердин бир топары Арал бойы қәуимлери менен араласады. Б.э.шекемги II мыңыншы жыллары кубла Арал бойында жасаған Тазабағжап хәм Суўжарған мәдениятын пайда еткен қәуимлер арасына алдыңғы Азия хәм арқа Иран еллеринен бир бөлек этникалық топарлар миграцияға ушырап келди. Усы сөз етилген қәуимлердин

өз-ара араласып, жақынласыуы нәтижесінде келешек Хорезм өзбеклери хәм қарақалпақлардың келип шығыуының ең дәслепки басқышлары қалана баслайды. Б.э.шекемги VIII-IV әсирлерде де Хорезмнің арқа-батыс, арқа – шығыс шегараларында көшпели, ярым көшпели шаруа сак-массагет хәм савромат- сармат қәуимлери қоныс басады. Саклардың қоныс меканлары, қәбирлери Қызыл кумның арқа жағаларынан, Султануайс тау орайынан, Сырдарьяның үлкен аңғарлары болған Жаңадарья менен Инкар дарьяның төменги алапларынан хәм Узбой етеклеринен табылып изертленди. Арал бойы сак қәуимлери уруу басшыларының хәм көсемлериниң қәбири үстине махбаралар салған. Олардың естеликлерине Тагискан, Уйғарк қойымшылығы, Ширак- рабат хәм Бабиш мола қалалары, Узбой етегиндеги Күйусай хәм Султануайс тауы төбесиндеги қәбир орынлары киреди.

Б.э.шекемги V әсирге жататуғын сак қәуимлериниң көсеминиң «иссық» аталған қәбиринен табылған әйлемги жазыу илимпазлардың пикиринше ерте түрк тилинде жазылған. Олай болса, биз Окс хәм Яксарт алапларында буннан 2500-30000 жыллар бурын прото түри қәуимлери жасаған деген жуумақ шығарамыз. Бул саклар көшпели, хәм отырықшы болып турмыс кеширеди. Б.э.шекемги VII-V әсирлерде Әмиүдарьяның ески тармағы Узбой жағаларында хәм Сарықамыс бойларында сак-массагет қәуимлериниң топарына киретуғын ярым көшпели Күйүсай қәуимлери қоныс басады. Б.э.шекемги VI-III хәм б.э. I-III әсирлеринде Едил хәм Жайық алапларында, Арал теңизиниң арқа-батыс жағаларына савромат- сармат қәуимлери миграцияға ушырап келип хәм қоныс басып мал шаруашылығы менен шуғылланады. Олар Аралдың батыс жағалары менен Үстриттиң шығыс етеклери арасындағы мол отлы жайлау жерлерди өз маллары ушын жайлау ретинде пайдаланады. Көпшилик савромат-сармат қәуимлери Хорезм ели менен экономикалық, экомәдений хәм сауда байланыста болады. Олар қыс айларында Хорезмнің арқа, кубла- батыс шегараларына келип хәм Әмиүдарьяның дельта алабындағы қалың қамыслық жерлерге қоныс басып пана табады.

Үстриттің шығыс етегінде жайласқан Жанпық қала- Айбұйир қала, Дәуексен қала сак- сарматлар менен хорезмилердің сауда орайларына айланды. Бул сауда орайларда шаруашылық өнімлері болған: жүн, мал, ирімшик, терилерді, өзлеріне керекли бийдай, арпа, тарыға хәм өнерментлердің бұйымларына аумастырған. Б.э.шекемгі I әсирде жасаған, грек тарийхшысы Стробонның айтыуына қарағанда массагетлер Каспийдің шығыс тәрепиндегі кеңістікте хәм Аралға шекемгі аралықта жасаған. Хәқыйқатында да массагетлердің қабірлері Узбой етегінде, Устрит далаларында көп ушырасады. Демек б.э.шекемгі VI-V әсирлерде массагетлер Әмиұдәрьяның ески саласы Узбойдың кең алаптарында, Үстриттің шығыс жағаларында қолайлы мал жайлауларында мекен еткен. Б.э.шекемгі 530-жылы Иран ахеменийлерінің патшасы Кир II Арал бойы елдерін жаулап аламан деп нийетленгенде хәм Әмиұдәрьяның дельтасы Узбой бойында хаял патша Томарис басқарған массагетлерден жеңилип қаза тапқан. Сонлықтанда Геродот, саклардың ишіндегі ең күшлісі хәм көпшілігі массагетлер деп жазады. Жаңа дәрьяның төменгі бойында жайласқан Тегискен, Үйгарақ қусаған саклардың қабірлерінде қурал-жарақ, ат жүенлері хәм тас алтарлар менен жерленген хаял-қызлардың сүйектері ушырасады. Массагетлердің патшасы Тумаристің ер жүрек, батырлық іслері, қарақалпақлар арасында кеңнен таралған «қырық қыз» дәстанының қаһарманы Гүлайым образын елеслетеді. Хәқыйқатында да қарақалпақлардың турмысында хаял-қызлардың белгилі роль ойнағаны дәстан хәм шежірелерде көп айтылады. Мәселен, қарақалпақлардың қыят, қарақалпақмүйтен урыуларының уранлары хаяллар болған. Бердақ Ғарғабай улы өзінің шежірелерінде:

«Қыят ураны Арыұхан,

Мүйтен ураны Ақшолпан

Хаял уран болған екен» -деп жазады.

Хаяллар уран болған урыулар қазақларда да ушырасады. Олардың сүйіндік урыуының ураны Жолбийке. Бұрыннан түркі халықтарына аналарды қадірлеу тән болған, хәттекі хәм оларды культке айландырған. Қазақларда

гейбир урыўлар хаяллардың аты менен аталады. Мәселен, Енең урыў (рас аты Ботей), Дулат, суан урыўлары гейде Домалак енең деп аталады. Көшпели түрк қәўимлеринде Тумарис хәм Теркен деген ел басқарған хаяллардың болғаны белгили. Ал, Батуханның хаялы Барықшының, өзбекханның хаялы Байеллиниң, Хорезмшах Текештиң хаялы Теркен катунның ел басқарыў ислерине айтарлықтай араласқанын халық әпсаналарында хәм гейпара тарийхый дереклерде айтылады. Алтын орта ханы Жәнибектиң хаялы Тайдула хан атынан саўдагерлерге буйрық берген. Усы жерде айтып өтетуғын нәрсе, көпшилик жағдайда тарийхый ўақыяларға байланыслы ушырасатуғын хаял-қызлардың ерликлерин көпшилик илимпазлар тек матриархатлық пенен байланыстырады. Бизиңше хаял-қызлардың тарийхый ўақыяларда сөз етилиўи, олардың душпанға қарсы гүреси, көшпели, ярым көшпели түркий халықларға бурыннан тән болып хәм олардың күн кешириўи күнделикли турмыс қәлпинен-дәстүрлеринен келип шыққан. Аналық урыў дәўиринде де, ерлер қәўимниң қәўипсизлигин қорғаған хәм урысқа қатнасып душпанлар менен урысқан. Қәўим ағзаларын асыраўға азық-аўқат пенен тәмийинлеген. Демек аналық урыў ўақтында да ерлердиң орны үлкен болған. Бирақ, олар тек өз аналарын таныған, аналар өз балаларына, урыўдың ғарры, аўрыўларына ғамқорлық еткен хәм үй хожалығын басқарған. Үйдиң отына қараған. Балалар анасы арқалы әкесин таныған.

Аналық урыў дәўиринде, хаяллардың қәўимлерди басқарып хәм жәмийет турмысында үлкен хызмет атқарғанын археологиялық материаллар тастыйықлайды. Әййемги жәмийетлик дүзим ўақтында жөнсиз өз-ара урыслар болып турған. Ер адамлар узақ жерлерге атланып урыста жүрген хәм гейде саўашлардан қайтып келмеген. Хаяллар, ерлери жоқ ўақтында, қәўим ағзаларын, хожалығын душпаннан қорғап, сақлап қалыў ушын, қолына қурал алып хәм урысыўға мәжбүр болған. Усындай урыста ерлик көрсеткен жас хаял-қызлардың ерликлери тарийхшылар хәм жазыўшылар тәрәпинен жазылған. Сонлықтан, халық дәстанларында айтылатуғын хаял-қызлардың қаҳарманлық хәрекетлерин тек матриархаттың қалдығы деп түсиндириў орынсыз.

Матриархатлық дәуірдеги урысқа қатнасыў, хожалықты асыраў хәм азық-аўқат пенен тәмийинлеўди ерлер алып барған. Б.э.шекемги VII-V әсирлерде Арал-Каспий аралығында сак, массагет, дай, апасиак, исседон қәўимлери хәм Хорезмилер менен сиясий- әскерий аўқам дүзеди. Сонлықтан да массагетлерди тарийхта «Үлкен саклардың аўқамы» деп айтады. Массагет қәўимлериниң айырым бөлеклери Едил хәм Жайық дәрьяларының төменги ағыс бойларында жасаған саврамат-сармат қәўимлери менен байланыса болып, олар менен де сиясий хәм мәдений қатнаста болған. Б.э.шекемги VI әсирдиң биринши ярымында кубла Арал бойында пайда болған сиясий, әскерий-демократиялық «Хорезм» патшаларының дүзилийүине сак-массагет қәўимлери белсене қатнасқан. Б.э.ш. II әсирлерде қытайлылар сакларды «се» ямаса «сай» деп атаған.

XI әсирде Махмух Қашғарийдиң мийнетлеринде саклардың аты: сахсин, сак түринде ушырасады. Б.э.шекемги VI-V әсирлердеги сак-массагетлердиң хожалығы XIX әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақлардың хожалығына усап, көп шақаплы болған. Саклар дийханшылық, мал-шарўашылық, өнерментшилик, аңшылық хәм балықшылық пенен шуғылланған. Хожалықтың бул түрлери хәзирдиң өзинде де қарақалпақларға тән. Көп әсирлерден бери киятырған хожалықтың бул тараўларының қарақалпақларда сақланыўы, сак, массагет, сармат, дах хәм дай қәўимлериниң қарақалпақлардың келип шығыўына қатнасығының бар екенин дәлиллейди. Қарақалпақлардың қыят, ашамайлы урыўында, ертедеги саклардың аты, «саху» (сак-ыў) тийреси сыпатында сақланыўы, сармат аты, мүйтенлердиң самат урыўы түринде, ал сарматлардың сирак қәўиминиң аты, маңғыт хәм қолдаўлы урыўларында қарасыйрақ тийреси сыпатынла гезлеседи. Мүйтен қарақалпақлардағы ески урыўдың аты. Митан аты Иран хәм Орта Азия халықлары арасында көп ушырасады. Митан (мүйтен)лердиң этногенези хәзирге шекем еле толық үйренилген жоқ. Айырым илимпазлар грек тарийхшылары Гародот, Страбон, Полибийлердиң мийнетлериндеги ушырасатуғын матиенди Мессопатомия хәм Иранда жасаған материаллар деп аталған халықтың әўладлары деп түсинеди.

Қарақалпақ мүйтенлери бұрын үлкен хәм киши урыўларға бөлінген. Митен этнотонимлери Хорезм ўэлаятында да ушырасады. Мысалы, Хазарасп районындағы бир елаттың аты Митан хәм Гүрленде Матанла түринде айтылады. IX-XIII әсирлерде Хорезм Ардакушмисан, Рахушмисан хәм Мадамин деген елатлар хәм қалалар болған.

Илимпаз В.А.Шишкин, З.Думимовлар митан этнонимин Соғд тилине байланыстырып, парсыша maetxana «турақ жай» хәм «урыў» мәнисин билдиреди деп есаплайды. Мүйтен (митан) атамасының Орайлық Азияда таралыўы олардың өзбек хәм қарақалпақ халықларының халық болып қәлиплесиўине қатнасқан урыў екенлиги сөзсиз.

Арал этирапындағы жасаған сак-массагет, сармат қәўимлериниң қарақалпақлардың ең әййемги қатламына қатнасыўының гүўасы. Сак-массагетлердиң қарақалпақлардың этногенезине байланыслы олардың дәстүрлеринде, үрп-әдетлеринде сезиледи. Массагетлердиң сыйынған ең баслы қудайы қуяш болған. Массагетлердиң патшасы Тумарис ханым ахеменийлер династиясының патшасы Кирге —«массагетлердиң әменгери қуяш атынан ант етемен, мен сендей ашкөз қанхорға қан ишкиземен»-деп хәм оның менен саўашқа түскен. Қуяшқа, айға, отқа сыйыныў бұрын түрк халықларында хәм соның ишинде қарақалпақларға тән болған. Оттан атлатыў, от пенен аласлаў, ошаққа суў төктirmeў, «от ағасы», «ошақ басы» хәм «ошақтан от сөнбесин» деген сөзлер ертеден киятырған дәстүрлерди аңлатады. Сак-массагетлер қазаланған урыў хәм қәўим басшыларының сүйегин —денесин «ағаш атларға» салып көтерип апарып өз қәўим қойымшылығына жерлеген. Оларда ата-бабаларына зиярат етиў хәм олардың руўхына сыйыныўна қарағанда хорезмилердиң өзлери массагетлердиң топарына кирген. Сак-массагетлер қазақ, өзбек, түркмен хәм қырғыз халықларының келип шығыўына да қатнасқан. Себеби олар Арал бойларынан баслап Қазақстан далаларында, Памир таўының жағаларында, Жети суў, Монғолия, Алтай, Қаратеңиз хәм Дон дәрьяларының жағаларына шекем тарап мәкан еткен.

Б.э.шекемги VII-IV әсирлерде Арал бойы халықлары келбетине монголоид белгилер сезиле баслайды. Скиф- саклардың қарақалпақ пенен этникалық байланысы олардың турмыс қалпының ұқсаслығында сезиледи. Б.э.шекемги V әсирде жасаған грек тарихшысы Геродоттың скифлер кийіз (қара) үйлерде турады, гөшти малдың қарнына салып гөмбе етип жейди хәм басларына кийізден тигилген басы шошақ малақай кийеди. Жаўға атланған батыр ер –жигитлерди, үйге келин болып түскен қызды, бесикке баланы бөлегенде хәм жаңа қоныс орнын от пенен аласлайды. Оттың күлин болса, адамға зыяны тийеди хәм кийели болады деп баспайды. Ананы жүдә қадирлейди. Туўысқан өлгенде ҳаяллар бетин тырнап, шашын жайып жылайды. Өлген адамның минип жүрген атының суўлығын тартып босатып қойып жибереди. Өлген адамның жылы толса, садақа берип оны еске алады деген қатарлары түрки халықлары соның ишинде хәм қарақалпақлардың да турмыс қалпыне сәйкес келеди. Бул консервативлик ески дәстүрлер бизиң дәўиримизге шекем сақланып келген. Сак қәўимлериниң өнерлерине тән болған «хайўанат стили», «қошқар мүиз», «атанақ», «ромба», «пирамида» ұқсаған нағыслар ҳазирдиң өзинде қарақалпақ, өзбек, түркмен халықларының қол өнерлеринде, гилем хәм кийизлеринде ушарасады. Бундай гилемлердеги, кестелердеги нағысларды Кавказдың айырым халықларының, соның ишинде Дағыстанлылардың нағысларында хәм Триполья алдыңғы Азияның әйемги естеликлеринде көриўге болады.

Орайлық Азия хәм сак қәўимлери арасында таралған «хайўанат стили» кердерлилердиң де көркем өнеринде ушырасады. Бул мысалы қарақалпақ этногенезине тек сак-массагетлердиң ғана емес, ал алдыңғы Азия еллериниң халықларының да қатнасы бар екенлиги сезиледи. Әйемги дах, дай қәўимлериниң атамасы, қарақалпақлардың қят урыўындағы «тақай» хәм қазақларда «адай» түринде сақланған. Қарақалпақлар этногенезине хорезмилердиң де тиккелей қатнасы бар. Сак қәўимлериниң топарына кирген хорезмилердиң, қарақалпақлар менен хожалық-мәдений байланыслары олардың ағаш ойыў менен зергершилик өнерлеринде хәм кийимге нағыс салыў

дәстүрлерінде көрінеді. Қарақалпақ хаял-қызларының бас кийими болған сәўкеле б.э.шекемги I әсирдеги Хорезм патшаларының тажыларына жүде уқсаслығы усы этникалық байланысты дәлиллейди.

Б.э.шекемги VII-V әсирлердеги Жаңадәрья бойында жасаған сак-аристократларының (ақ сүйеклериниң) атанақ тәризли салынған Тагискен махбарасының, буннан 2500 жыл бурын салынған Хорезм патшаларының сыйыныў орайы болған Қой қырылған қала хәм XIV-XVIII әсирдеги қарақалпақлардың, Хорезмдилер махбараларының формаларына өз-ара жүде уқсаслығы, усы узақ дәўирден киятырған этникалық хәм тарийхый мәдений жақынлықлардың гүўасы болады. Антропологлар Т.А.Трофимова хәм Т.К.Ходжайовлардың пикиринше усы дәўирлерден баслап Арал бойы сакларының антропологиялық келбетинде монголоидлық белгилер анық сезиле баслайды. Солай етип қарақалпақлардың этникалық жақтан биригиўиниң дәслепки қатламында сак-массагет, савромат- сармат хәм дай қәўимлериниң қатнасы басым болған. Демек, қарақалпақлар сол Евразияда жасаған әййемги скиф –сак- массагет, савромат-сармат- апасиак, дай қәўимлериниң хәм Хорезмдилердің өз-ара араласқан урпақлары болып есапланады.

§37. Екинши дәўир: Б.э.шекемги III әсирден- ----- әсири

Б.э.шекемги. III әсирде Орайлық Азияда: Монголия, Тибет, Алтай, Жетисуў регионларында хунн қәўимлериниң күшли сиясий аўқамы дүзиліп, шығыс Түркстан, ишки Монголия далаларында жасап атырған көшпели юечжи-тохарлар хәм гунн қәўимлериниң жерлерин басып алады. Б.э.шекемги 176-174-жыллары көшпели хуннлардан жеңилген тохарлар өзлери жасап атырған жайлаў жерлерин таслап батысқа қарап көшип кетиўге мәжбүр болады. Бул көшип жүрисинде, олар жол-жөнекей өз қатарына көп санлы түркий қәўимлерин қосып хәм өз топарын көбейтип барады. Б.э.шекемги 139-129-жыллары юечжи- тохарлар Орта Азиядағы Греко-Бактрия патшалығына топылыс жасап оның орнына көшпели кушанлар басқарған патшалық дүзеди.

Кушан мәмлекетиниң қурамына Орта Азия, Индия хәм Аўғаныстанның арқа ўәлаятлары киреди. Хорезм, Кушан патшасынан өз ғәрезсизлигин сақлап

қалады. Кушан патшалығын ең дәслеп Куджула Кадфиз басқарады. Кушан мемлекеті б.э.шекемгі II –эрамыздың IV әсірлерінде өмір сүрді. Көшпелі тохарлар басқарған көшпелілердің бір топары Арал бойында соның ишінде Хорезм еліне араласады. Б.э.шекемгі II әсірде Хорезм өнерментлерінің ислеген ыдыс-бұйымларында көшпелілерге тән нағыслар хәм ыдыслардың қақпақ устағышларында хайуанат мүсінлери менен безеу ушыраса баслайды.

С.П.Толстовтың пикиринше тохарлар массагетлердің аўқамына кирип, олардың бір топары шығыс Түркстанда, ал екінші бөлеги Сырдарьяның ески саласы Қуўандарьяның төменгі ағыс бойларында жасап хәм б.э.шекемгі III-II әсірлерде Хорезмге араласады. Г.А.Пугаченкова юечжилерди тохарлар дейди. Қытайлылар тохарларды юечжилер деп түсінеди. Юечжи тохарлардың басшы топарлары кушанлар деп аталады. Юечжи көшпелілердің Орта Азиядағы Греко- Бактрия патшалығын қулатыу ушын жасаған топылысына, Арал этирапында жасаған ассий, пасианий, сакаров хәм хунн қәуімлери де қатнасады. Усы дәуірде кубла Арал бойындағы Төк қала, Айбүйір, Ишан қала, Қой қырылған қалаларда тиришилик ўақытша тоқтайды. Бул көшпелі қәуімлердің топылысы нәтижесінде апасиаклардың Инкардарья бойындағы Ширик- рабат қаласы қарабаханаға айланады. Бул дәуірде Аралдың арқа- шығыс этирапында, Сырдарьяның орта ағыс бойларында жасаған халықлардың тарийхында кангюй деп аталған көшпелілердің сиясий бирлеспесинің пайда болыуы белгили әхмийетке ийе болды. Кангюй қәуімлерінің көпшилик бөлими түрк тилинде сөйлеген. Кангюйлердің бийлиги туўралы Фирдаўсийдің «шахнама» поэмасында айтылады.

Б.э.шекемгі II-I әсірлерде Сырдарьяның орта алабында пайда болған кангюйлердің сиясий аўқамының белгили бір басқышында, Согд хәм Хорезм еллери кирген. Анағурлым раўажланған ўәлаят сыпатында, шамасы, Хорезм бул аўқамда белгили орында болған. Қуўандарьяның төменгі алабында жасаған жетиасарлылар кангюй мемлекетінің қурамына кирген. Кангюйлер Сырдарья бойында өзлерінің қалаларына ийе болды. Б.э.шекемгі II-I әсірлерде Сырдарья бойы көшпелі түрк қәуімлерінен шыққан хәким

Хорезмди басқарып өз теңгесін шығарды. Олардың мәмлекет басқарыушы топарларының сарайы Отрар қаласында жайласты. Усы дәуірде Сырдарьяның төменгі хәм орта алабында жасаған халықты кангюйлер, кейинирек кангарлар-кенгереслер деп атаған. Көплеген түрк қәуімлері кангар- қаңлылар курамында болып, солардың аты менен атала баслаған. Кангар- кенгерес деген түрки қәуімлерінің атлары болып хәм олар ертедегі түркий- руний жазыуларында ушырасады. Бурын Сырдарьяны Канк деп атаған. X әсирде печенег қәуімлерінің бир бөлегі кангарлардан турған. Ыақыттың өтиуі менен бул қәуімлердің өз-ара хәм басқа қәуімлер менен биригиуі нәтийжесінде ертедегі кангюй атамасы кангар хәм кейин қаңлы түрине айланған. Хәзиргі қарақалпақлардағы қыпшақ урыуындағы қаңлы тийресінің аты хәм ертедегі кангюйлердің атынан сақланған.

Бизің эрамыздың II әсирінде Аралдың арқа бойларынан баслап Жайық дарьясының аралығында түрк тиллес гунн қәуімлерінің бир бөлегі жасаған. Б.э.шекемгі III-II әсирлерден баслап Арал бойы еллери арасына түрк қәуімлері көбирек араласа баслайды. Түрк сөзі V әсирдегі Қытай жылнамаларында ту-гю деген қос иероглиф пенен берілген. Ол күшли күдиретли, қарыулы хәм көпшилик деген мәнисте болған. Түрк қәуімлерінің көпшилигі тийкарынан Монголия менен Алтайдың кең сахра далаларында хәм Орайлық Азия аймағында қоныс басқан. Буннан түрк қәуімлері V-VI әсирлерде пайда болды деген жуумақ шығарыуға болмайды. Соңғы археологиялық табылмалар түрк этносының Орайлық Азияда хәм Арал бойына араласыуы бронза дәуірінде басланғанын көрсетеди. Б.э.шекемгі III әсирлерде түрклердің саны көбейе баслайды. Байкалдан Тибетке дейингі аралықта жасаған түрк қәуімлері хунн қәуімлерінің дөгерегінде, гунн, теле хәм гаогюй қусаған түрки- монғол қәуімлері жәмлесип Орайлық Азияға қонысласады.

IV-V әсирлерде Рим менен Константинопольға топылыс жасаған тарийхый дереклерде белгисиз жабайылар деп аталған сол түрк қәуімлерінің бири гуннлар еди. III-V әсирлерде гуннлар батыс Европа еллерине атланысында

көплеген түркий, басқа тиллерде сөйлейтуғын қәўимлерди жол жөнекей өзлериниң топарына қосып алып хәм олар менен араласып барған. Нәтийжеде көплеген жергиликли қәўимлер өзлериниң бурынғы жасаған жерлерин таслап узақ аймақларға көшип кетиўге мәжбүр болған. Қаўимлердин, өзлери жасап турған жерлерин мәжбүрий таслап кетиўи хәм кейинги дәўирлерде де жийи-жийи болып турған. Гунн аўқамындағы түрки қәўимлер, сол өзлери барған жерлердеги жергиликли халықлардың биреўине тилин берсе, екиншисине этнонимин берген хәм басқалары менен өзлери араласып оларға қосылып сиңисип кеткен. Мысалы, Дунайдың орта ағыс бойында жасаған мадьярлар сол жердеги венгерлерге тилин Берген. Ал славянлар менен жасаған Дунай булгарлары болса хәм болажақ болгар халқына өзлериниң этнонимин береді.

Гуннлардың орнына IV-VII әсирлерде түрк қағанатының пайда болыўы, олардың сиясий бирлигине түрки тиллес қәўимлердин көп болғанын дәлиллейди. Түрклердин келип шығыўына байланыслы айтылған генеологиялық аңызлар қытай жылнамаларында жазылған. Хуннлардың елин жаў алғанда тири қалған 9 жасар жалғыз Баланы қасқыр асырайды. Кейин сол баладан 10 ул өнип өседі. Аңызға қарағанда усы он ул ең әйемги түрклер болады хәм кейин олардың әўладларынан түрк халқы көбейип кетеди. Сонлықтан да түрклер қасқырды кәраматлы (тотем) деп хәм оның атын атамай көбинше оны бөри дейди. Түрклер жайлап, жасаған жерлерде Бөри, Бөрибай, Бөрихан деген жер, суў атамалары хәм адам атлары көп ушырасады. Орта әсирлерде қасқырдың тиси хәм жүнин адамлар аўырыўға ем ретинде пайдаланған.

Қарақалпақларда айырым урыў атлары тотемлерден келип шыққан. Мысалы, айтеке, ешкили, кийикли, бозтай, ешбуға, қарлы марал хәм басқада урыў атлары бар. Бундай хайўан атларына байланыслы этнонимлер Хорезм ўәлаятында да ушырасады. Мәселен, кийикши, ғарға, тайлақ (боталақ), бөри, ҳокиз, түйеши, ал түркменлерде ақ-коюну хәм қара- коюну (ақ қой хәм қара қой) хәм теке урыў атлары бар. Орта әсирлерде хайўанлардың аты менен аталған урыўлар түрк қәўимлерине тән болған. Түрки этнонимии сөз болғанда,

б.э.шекемги I мыңыншы жылларда жазылған зардуштийлик дининин кәраматлы «Авеста» китабында шығысқа қарап қанатлы ат пенен ушып жүретуғын елдің атының «тур» деп аталыуы хәм олар қоныс басқан жердің «Туран» (Арал-Каспий этирапы) деп аталыуы адамды ойландырады. Туранлардың патшасы Мифика Афрасиаб болған. Турлар Иран дереклеринде сак деп аталады. Греклер сакларды скифлер деген.

Арал этирапында түрки тиллес қәўимлердің араласыуы б.э.шекемги II мыңыншы жылларына туўра келеди, ал б.э.шекемги III-II әсирлерде түрк тиллес қәўимлердің саны көбейе баслайды. Мәселен, «авестодағы» Урву-Ургениш гуннларының қаласы депте айтылады. III-IV әсирлерде гуннлар, оларға қосылған басқа түрк хәм Иран тилинде сөйлеўши қәўимлердің Арал этирапындағы еллерге араласыуы нәтийжесинде Қуўан дәрья бойында жасаған жетиасарлылар өз жерлерин таслап, арқа Кавказ, Ферғана ўәлаятларына, Согдиана хәм Бактрия жерлерине көшиўге мәжбүр болады. IV әсирде Қытай жылнамаларындағы Аралдың шығыс бойы Яньцай деп аталған жерлер гуннлар тәрeпинен басып алынады. Көшпели гуннлардан жәбир көрген жети асарлылар Хорезмнің арқа-батыс шегараларына келип хәм Сарықамыс дөгерегинде пана табады. III-IV әсирлерде Сырдәрья бойларынан келген бир топар ярым көшпелилер Канга, Гөне уаз, Ясыгер елатларына қоныс басып хәм хорезмдилер менен мәдений байланыста болады. Олар үрип-әдетлерин хәм диний дәстүрлерин қабыл етеди. Хорезмдилер менен Сырдәрья бойынан келген ярым көшпелилердің өз-ара мәдений байланысларының излери Жети асар, Кара асар, Ақ төбе, Гәўир қала, Күйик қала, Төк қалалардың материалларында ушырасады.

II-IV әсирлерде Каспийдің арқа далаларында, Аралдың арқа-батыс бойларында, Сырдәрьяның орта, төменги алабында асс, аорс хәм алан қәўимлери жасаған. Хәзирдің өзинде Аралдың дөгерегинде, Сырдәрья бойларында, Хорезм оазисинде, Ясса, Асанас, Асар, Үстрит кеңислигинде Алан қала хәм Ассаке қусаған жер атамаларының атлары сақланған. Хорезм ўәлаятында да Алан яб, Ас, Ас қала, Аслар, Бес алан, Асса, Үш бай асса деген

жер хәм канал атамалары ушырасады. Хорезмде бурын алан руўларының жасағанлығын тарийхшы Абудғазы да еслеп өтеди. Республикамыздың Әмиўдәрья районында жасаўшы қыпшақ руўының бир тийреси хәзирде асс деп аталады. Түркменлердиң бир руўы алон аты менен белгили. Олар Хорезмди өзиниң ўатаны деп есаплайды. Арал әтирапында жасаған асс, алан, абдал деп аталған парсы тилинде сөйлеген қәўимлердиң бир бөлеги хорезмдилер менен араласса хәм бир топары кейин қыпшақларға қосылып кетеди. XI-XII әсирлерде асс хәм аланлар түрклеседи. Этнограф Х.Есбергеновтың мағлыўматына қарағанда Қоңырат районында жасаўшы қарақалпақлар арасында хәзирге шекем асслар урыўы сақланған. Берунийдиң (973-1048) жыллары айтыўына қарағанда алан-асслардың тили хорезмдилер менен печенеглер тилиниң бирикпесинен турған. Бул жерде алан, асслар Арал әтирапында печенеглерге иргелес жасап хәм олардың түрклесе баслаған дәўири сөз етилип отыр. Биз келтирген мағлыўматлар қарақалпақлардың хәм хорезмдилердиң этникалық жақтан биригиўиниң екинши қатламнда түркий болмаған, асс хәм алан қәўимлеринде жетерли орны бар екенин дәлиллейди.

IV әсирде жужаньлардың ушыраған уйғырлардың эт ногенезине қатнасы бар теле қәўиминиң бир топары Арал-Каспий әтирапына қонысласа баслайды. Бул сөз еткен уйғыр хәм теле қәўимлери де қарақалпақлардың келип шығыўына қатнасқан. Буған мүйтенлердеги тели урыўының хәм жаўынғырлардың қурамындағы уйғыр урыўларының сақланыўы дәлил болады. Жетисуў жеринде жайласқан усунлардың аты үйсин қоңырат елинде деген қатарлары менен Бердақтың шежиресинде гезлеседи. Солай етип қарақалпақлардың этникалық жақтан биригиўиниң екинши этапында түркий: хунн, гунн, теле, уйғыр, уйсун, усун, кангар, қаңлы қәўимлери менен бир қатарда Иран тилиниң шығыс шақапшасында сөйлеген асс хәм алан қәўимлери қатнасқан. Екинши қатламда түрки тиллес қәўимлердиң қатарының көбейе баслағанын көермиз.

§38. Үшинши дәўир: V-VIII әсирлер

IV әсирде болған Түрк қағанатының қараўында Орта Азияның басым көпшилик жерлери, Қазақстан хәм Арал әтирапындағы аўыллық елатлардың

жерлери киреди. V-VII әсирлерде Орайлық Азияның Арал дөгерігине түркі қәуімлердің келип араласыуы дауам етеді. Олар әйемгі сак, кангюй хәм гунн қәуімлерінің әуладлары менен араласады. Түркі қәуімлері Хорезмнің арқа-батыс хәм қубла- батыс шегараларына қоныс басып, хорезмилер менен де араласады. Қубла Арал бойы халықтарының физикалық келбетінде монғолоидлық түрге өте баслағаны сезіледі. Бул айтқанымызды Шахсәнем, Жекке парсан, Қорғанша, Кердер қалаларынан табылған хаяллардың мүсінлері хәм тас тулғалар (тас баба) қусаған материаллар дәлиллейді.

VI-VIII әсирлерде Сырдарьяның төменгі бойындағы Қуған дарья, Ески дарья алабында экологиялық жағдайлардың ауырласыуынан кангюй, гуннлар менен араласқан жетіасарлылар көшип келип хәм Әмиўдарья дельта алабының оң жағвлығына Хорезмнің арқа тәрәпиндегі Кердер жеріне қонысласады. Хорезмнің арқа тәрәпиндегі пайда болған Кердер ийелігі ғәрезсіз жасайды. Кердер ийелігінде VIII әсирден басылып шыққан Хосрау теңгесі хәм ол теңге бурын Хорезм қалаларында уышраспаған. Оң жағына қарап шеп аяғын көтеріп турған атлар көринісі бар теңгелер 1995-1996 жыллары Кердер хәм Хожели жанындағы Гяур қалаларынан табылды. Бул ўәлаятта кердерлилер Ток қала, Гяўи рқала, Күйик қала, Қорғанша, Хайўан қала, Порлы таў қусаған қалаларды хәм елатларды салады. Кердерлер өнерментшилиқ, дийханшылық, мал шарўашылық, балықшылық пенен шуғылланып, қоңсы Хорезм менен экономикалық, мәдений хәм саўда байланыста болған. Жеті асарлылар VI-VII әсирлерде түркі тилинде сөйлеген. Себебі олар жасаған қалалардың биринен түркше жазыў табылды. Жазыў қәнийгелердің анықлаўына қарағанда ерте орта әсирлерде Азияда кеңнен таралған рунийкалық ески түрк жазыўлары қатарына киреди. Кердерлилер Арал әтирапында жасаған кенгерес, теле, гунн, угор қәуімлері менен араласқан жетіасарлылардың, усы территорияда Иран тилинің шығыс диалектінде сөйлеген асс, алан хәм хорезмилер менен араласыуынан пайда болған халық. Орта әсирлерде Кердер атлы қала болған хәм Арал теңизин кердер көлі деп те атаған. Кердер қаласының орнына хәзиргі Нөкис районындағы Кердер атындағы бирлескен дийхан хожалығы

жеріндегі Хайуан қаланың қарабаханасы туура келеді. Қарақалпақтардың келип шығыуына кердерлилердің тиккелей байланысы бар. 1930-жылы профессор Н.А.Баскаков, қаты кулақ, елдің тарихын жақсы билетуын ғаррылардан жазып алған мағлыұматына қарағанда қарақалпақтардың мүйтен урыуының бір тийреси бұрын кердерли деп аталған. Бұны Н.А.Баскаков жазып алған:

Кердерлинің қызлары,

Гезеген келеді.

Кеште жүрген жигитлерге,

Гүллер береді деген қосық қатарлары тастыйықлайды. Тарихшы О.Юсуповтың мағлыұматына қарағанда XIX –XX ғасырлар басына шекем Кердер руы Бухара қарақалпақтарының арасында сақланған. Бұл кердерли руларының аттары VI-XI ғасырларда Әмиұдәрәя дельтасының оң тәрәпиндегі өмір сүрген Кердер ұәлаятының атынан алынған болыуы керек. Кердери қазақтардың киши жүзи руының аты. Башқұрттарда да кердери деген руы аты сақланған. VII-VIII ғасырлардағы Ток қала (Дарсан), Қорғанша қала хәм Хайуан (Кердер) қалаларда табылған гүмис теңгелердегі тамғалар ноғайлардың қаңлы руларының тамғаларына жүдә ұқсас келеді. Демек, кердерлилер қарақалпақтардан басқада қазақ, ноғайлар хәм башқұрттардың да келип шығыуына қатнасқан.

1219-жылы араб саяхатшысы шакут бақлауынша кердерлилердің тили Хоерзмше де хәм түркше де болмаған. Кердерлилердің ата-бабаларының жасаған Қуұандәрәя, Ескидәрәя бойларынан VI ғасырге жататуғын түркий тилинде жазыудың табылыуына қарағанда VI-VIII ғасырларда кердерлилердің хорезмилер менен араласыуы нәтийжесинде өзгеше диалекте, яғңый түрки-парсы аралас тилде сөйлейтуғын болыуы керек. VI-VIII ғасырларда хорезмилердің бір бөлегі Кердер ұәлаятында жасады. Кердерлилер Сырдәрәя көшпелилери менен Хорезм қалалары арасындағы сауда жолларын қолларына ұслап турған. Хорезмилер, түрк қәуимлери менен экономикалық, мәдений қатнаста турмыс кеширди хәм кердерлилердің олар менен араласыуы

бул өз нәўбетинде хорезмилердин түрклесийине алып келеди. Кубла Арал бойында, соның ишинде Хожели, Беруний районлары аймағында керийт, карийт, керайит Әмиўдәрья хәм Қоңырат районларында Қарийтаўыл этнотопонимлер ушырасады. Кердер сөзиниң мәниси қала дегенди аңлатса керек хәм себеби қала-арабша карья деп аталған.

Кердер ўәлаятының қалаларынан табылған мийнет қураллары, бийдай, арпа, тары дәнлериниң қалдықлары, балық сүйеклери, қабыршақлары, ири мал менен қой-ешкилердин сүйеклери олардың хожалығының басла тараўлары дийханшылық, балықшылық хәм мал шарўашылық болғанын тастыйықлайды. Хожалықтың бул түрлери қарақалпақларға бурыннан тән болған. Кердерлилердин қаласы Дарсан менен Миздахканнан табылған оссуариялардың сыртында, өлген адамларына жылап хәм кеўил айтыў дәстүрлериниң көриниси берилген. Қытайдың тарийхый дереклери бойынша өлилерге жылап кеўил айтыў VI әсирлерде түрклерге тән болған. Берунийдин айтыўына қарағанда бундай дәстүр Согдианада хәм Хорезмилерде ушырасқан. Өзиниң жақын адамлары қазаланғанда жылап узатыў қарақалпақларға тән. Демек, VII-XIII әсирлердеги кердерлилер менен қарақалпақлардың үрип-әдет хәм дәстүрлериниң укаслығы олардың арасында өз-ара этникалық мәдений байланыстың сақланғанын дәлиллейди.

Кердерлилердин қарақалпақларға жақынлығы олардың қол өнериндеги нағыслардың жүдә уқсаслығында да көринеди. Мәселен, Кердерлилердин пайдаланған хожалық ыдыс-буйымларында: мүйиз, қус тырнақ, баўырсақ (ромба), қумырысқа бел, үш мүйеш, атанақ нағыслары қарақалпақлардың қол өнерлери болған текимет, алаша, үй бас қуралларына хәм ағаш қуралларына көп ушырасады. Қарақалпақлардың этногенезине Кердерлилердин қатнасының бар екенин антропологиялық материалларда тастыйықлайды. VII-XI әсирлердеги Кердер қалалары болған Күйик қала хәм Төк қалаларда жасаған халықлар этникалық жақтан бир қыйлы болмаған. Антрополог Т.К.Ходжайовтың анықлаўына қарағанда, Кердерлилердин үлкен бөлеги кишибетли жүзи узын европoid типиндеги турған халықлар болса, екінши бөлеги

жалпақ бетли, бир қанша монголоидласқан түр болып, булар кубла Арал бойына кейин келип араласқан. Солай етип Кердерлилер қоспалы этникалық бөлімлерден тұрған, қарақалпақтардың келип шығыуында да тийкарығы еки рассалық сыпатлылық бар. Биринши- европоид типі. Буның тийкарығы бронза хэм ертедеги темир дәуірінде жасаған кубла Арал бойындағы тұрғын халық.. Екинши, буннан 3000 ыншы жылдан баслап, монголоид типі басым болған көшпели шаруа қәуімлердің араласыуынан пайда болған түрлер. Қарақалпақтар тийкарынан Әмиўдәрья хэм Сырдәрья аралығында жасаушы көбирек монголоидласқан қазақтар менен кем монголоидласқан европоид типі басым болған Хорезм өзбеклеріне салыстырғанда орталықта турады. Солай етип, VII-XI әсирлерде Кердер халқына тән болған қоспалы қарақалпақтардың физикалық түр келбетіне сақланып келгенин көреміз.

VII-VIII әсирлерде Дарсанда жасаған кердерлилердің физикалық келбеті, азырақ монголоид түрінің қосымтасы бар европоидлық түрде болған. Бул физикалық түрлер қарақалпақтарда хәзірдің өзінде де сақланған. VI-IX әсирлерде Кердерлилер этникалық жактан огузлерге жақын болады. Себеби VI-VIII әсирлерде-ақ түрк қәуімлері Хорезмге қонысласып отырықшы болып хэм усы дәуірде Арал әтирапы халықтары түркий тилде көбирек сөйлей баслайды. VI әсирде Арал бойында түркше жазу пайда болады. Қарақалпақтардың келип шығыуының үшінши қатламында түрк тиллес жетиасарлалырдың, әсиресе, кердерлилердің орны көбирек сезиледи.

§39. Төртінши дәуір: VIII-XIII әсирдің басы

VIII-X әсирлерде аййемги сак-массагет, савромат- сармат, кангюй, хунн-гунн, асс-алан, кердер хэм кангар қәуімлерінің аулат атлары узақ уақыт дауаында өз-ара араласып хэм биригиуінен Арал әтирапында огуз деген ат пенен үлкен сиясий бирикпе дүзиледи. Огуз қәуімлерінің сиясий аўқамының бир топары кердерлилерден турады. Оларды Ябгу деп аталған хәким басқарады. Сырдәрьяның төменги ағыс бойында жайласқан Жаңакент

огузлардың бас қаласы болады. А.Н.Кононовтың пикиринше огуз сөзі, қәўим хәм қәўимлер бирикпесин аңлатқан. О.Мадрахимовтың жазыўынша, огуз атамасы дәслеп, түрк қәўимлериниң диний түсинигинше огуз-тотеми атынан пайда болып, кейин окс-огуз гидроним түринде қолланылып хәм соң түрк қәўимлер сәрдары Угуз ханның аты менен алмасып айтылған.

М.Қашғарий огуздың 22 урыўдан турғанын жазып хәм урыў атларын атап өтеди. Мине сол огуз урыўларының атлары баят, оннар, биджаник, йуиры (жумры) жувендыр хәм басқалар. Хорезм ўәлаятында сақланған. Огузлар аўқамының этникалық қурамы 24 тен артық қәўимнен турған. Олардың көпшилиги түрклер болып, қалғанлары қайы, баяндер- монғол руўлары, ал дюкер-тохар хәм языр-ясар индоевропа бөлимине киретуғын қәўимлер еди. Демек огузлар жергиликли Арал бойында жасап келген түрк тиллес қәўимлердиң урпақлары менен араласқан әййемги индоевропалық қәўимлер менен биригиўинен пайда болған.

IX-XI әсирлерде Сырдәрья бойындағы ислам динин қабыл еткен огузлар өзлери түркменлермиз деп атаған хәм олар Орта Азияның мусылманларына араласқан. X әсирдеги рус жылнамаларында огузлер «торклер» деп аталған. Қарақалпақлардың шежирелеринде, түркменлердиң салар руўының арасында қарақалпақлар менен түркменлердиң Сырдәрья бойларында хәм Түркстан қаласы этирапында бурын бирге жасағаны сөз етиледі. Булар, қарақалпақ пенен түркменлердиң этногенезине қатнасқан огузлердиң, IX-XI әсирлерде Сырдәрья бойлары сыртқы душпанлардың топылысының себебинен таслап кеткени ҳаққындағы болған ўақыяларды елеслетеди. X-XI әсирлердеги түркий қәўимлердиң мәдений излери Үстириттиң шығыс етеклеринде жайласқан Қыяжол, Пулжай, Бограхан, Куланлы, Топырақ қала хәм Хожелиниң жанындағы Гяўир қалаларда сезиледи.

Қарақалпақлардың этникалық жақтан қәлиплесиўине огузлардың қатнасын төмендеги мысаллар дәлиллейди. Мәселен: огузлардың ҳәкиминиң лақабы Ябгу деп аталған. Бул атақ I әсирде усындарды хәм IX-XI әсирлерде карлук қәўимлеринде де болған. Қарақалпақлардың қыпшақ руўларындағы

Ябы- жабы деген тийресиниң аты менен бизге жеткен. Қоңырат районының территориясында Огуз аўыл деген ат еlege шекем сақланған. Мүйтенлердиң кентанаў руўының атамасын, Т.А.Жданко, Сырдарьяның төменги алабындағы огузлардың пайтахты Жаңакент қаласының аты менен байланыстырады. Түркмен, өзбек хәм қазақлардың келип шығыўына огузлардың қатнасканы сөзсиз.

VIII-IX әсирлерде огузлар менен бир қатарда Аралдың арқа әтирапында печенег қәўимлери жасайды. Олардың бир бөлеги хорезмилер менен араласып, отырықшы болып қалады. Үлкен топары VII әсирде Арал бойындағы кангар- кенгерес қәўимлери печенеглердиң ата-бабалары деп аталған. VIII-IX әсирде Қуўан дарья, Инкар дарья бойларындағы түркий қәўимлерге, Жетисуў тәрeпинен келген көшпелилердиң араласыўынан печенег, кангарлардың сиясий бирлиги дүзилип, бул уйымға кубла Арал бойында жасаған наукарде, мадьяр хәм башкурт қәўимлери де киреди.

IX әсирдиң 80-жыллары хазарлар менен огузлар биригип хәм печенеглерге топылады. Печенег-кангарлар Арал-Каспий аралығын таслап кетиўге мәжбүр болады. Олардың топары Балқан ярым атаўы Византияға шекем аралықта қоныс басады. Печенеглердиң қурамындағы беджана, наукарда хәм баджгард қәўимлери башкуртларға қосылады. 922- жылы ибн Фадлан Хорезмнен Балгарларға барар жолында печенеглерди Жайық дарьясынан узақ болмаған Челкар дөгерегинде ушыратады. Печенеглер 8 қәўимнен хәм 40 урыўдан турған. IX әсирде печенеглер екиге бөлинген: бириншиси-батыс Хазар-печенеги хәм екіншиси шығыс- печенеглер. Арал әтирапында көшпей жасап қалған шығыс печенеглер огузлар менен араласады. Печенеглердиң бир топары Сарықамыс пенен Арал теңизи арасында қоныс баса хәм екінши бөлеги Хорезм елине араласып отырықшы халыққа айланады. Үшинши бөлеги Сырдарьяның төменги алабында огузлар менен араласып жасайды. X әсирде батысқа қарап кеткен печенеглердиң үлкен бир топары Русьтың кубла шегараларына қоныс басады. Печенеглердиң және бир бөлеги Дунай бойлап, Болгарияға хәм мадьярлар (венгерлер) жерине барып қонысласады. Русь

шегарасына жақын қонысласқан печенеглер, руслар менен әскерий аўқам дүзип хәм олардың сиясий турмысына жеделли араласады. Буннан печенеглердің барлығы хәм бурынғы өзлери жасаған жерлерин таслап кетти деген жуўмақ шығарыўға болмайды.

Печенеглердің Едил, Жайық хәм Арал этирапында Х-ХІ әсирлерде огузлар менен сиясий аўқам дүзип бирликте болған бөлеги үлкен әхмийетли орын ийелейди. Огузлар қурамында бир бөлек печенеглер «беченег» деп аталған. Мәселен, огуз аўқамы басқарыўшылардың шеп қанатындағы еки беттиң биреўи абыройлы хәм басшы «биджне» қәўиминен сайланған. Көпшилик илимпазлардың пикиринше усы огузлар менен тығыз байланыста болған печенеглердің усы шығыс топарларының хәм ІХ-ХІІ әсирлердеги қарақалпақ халқының қәлиплесиўинде айтарлықтай орны болған. Печенеглер менен қарақалпақлардың гейбир урыўларының атының уқсаслығы буны дәлиллейди. Мысалы: қабасан, кабуksi, абас хәм абаз-печенегше. Хорезмнің Багат хәм Янгиарық районларында печенег аты биджанак деп этноойконим¹ түринде сақланған. Демек печенеглердің бир бөлими Хорезм оазисинде жасап қалған.

ХІ-ХІІІ әсирлердің басларында батыс хәм орайлық Қазақстан далаларында көшпели қыпшақ қәўимлери жасайды. Қыпшақлар киймақлардан бөлинеди. 1064- жылы қыпшақлар өз нәўбетинде Арал бойы хәм Сырдарья алабындағы огузларды қуўып хәм олардың жайлаў жерлерин басып алады. Днепрден Аралға шекем хәм оннан батыс Сибирь аралығындағы қыпшақлар жасаған кең сахра далалық тарийхта Дешти қыпшақ ямаса қыпшақлар даласы деп аталады. Қыпшақлар Қытай жылнамаларында «кюеше» деген ат пенен белгили. Қыпшақлар тийкарынан бурын Алтайда жасаған. Батыс динлериниң бир бөлеги болып есапланады. Қыпшақлар аўқамында Дешти қыпшақтың кең сахра даласындағы бурыннан жасап атырған көп ғана көшпели түрк қәўимлери киймек, куман, печенег, башқурт, огуз, бурын Иран тилинде сөйлеп хәм кейин түрклескен қәўимлер болған. Нәтийжеде қыпшақлардың жергиликли Арал

бойы қәуімлері менен араласыуы басланған. Қыпшақтар Европада куман, Киев хәм Византия елдерінде половец деп аталған.

X-XIII әсирлерде Хорезм оазисінде жайласқан ең ири қәуімлердің қатарына қаңлы- қанжығалы, шонқоралы- түекли, үйшун-обрат, тама- балғалы кирип хәм этнографиялық мағлыұматларға қарағанда «сегіз урыұ қыпшақ» деп аталған (К.Л.Задыхина). Илимпазлар арасында қыпшақ этник атының пайда болыуы хаққында хәр түрли пикирлер бар. Н.Аристовтың пикиринше рус жылнамаларында «куман» атын «куба (н)»- этнонимии түрінде қарап, оны ертедеги түркий қәуімлердің бири- қуұ яғный «ақ қус» қәуімінің қалдықтары деп «курбанды» ямаса «куманды» хәм «қуұ-адам» атлары менен байланыстырады.

А.Абдрахманов бул сөзди еки бөлекке ажыратып қып-куб бөлімін «сары» мәнисіндеги кубан (куман) хәм куба сөзлері менен байланыстырады. Ал шақ (чақ) сөзин киширейтиұ аффикси деп түсинеди. Демек, олай болса: кубан-куман-куба(н) шақ- куб(а) шақ кубашак-купшак- қыпшақ дегенге туұра келеди. Куман сөзинің мәнисин төмендегише бөлип қараұға болады. Кум-ман «қумлы» хәм «сары». Усы пикирди Д.Е.Еремеев қуұатлайды.

1. Этноойконим- грекше- сәйкес- үй, яғный турак жай сөхинен алынған болып, бұған аұыл хәм поселкалардың аты киреди.

К.Ш.Шаниязовтың пикиринше қыпшақтар батыс Европа еллери арасында хәр қыйлы ат пенен белгили болған: греклерде «певияни», поляк, чехлада- «плавцы», немецлерде «флеви» хәм «палон» деп аталған. Бул атамалардың бәри рус тилиндеги айтылып келген половец сөзине барып тақалады. Половец атамасы рус тили арқалы батыс Европа еллерине таралып, ол еллерде половецлерди «куманы» ямаса «комони» хәм венгерлер «куманы» деп аталған. Демек половец атамасы «кубан» ның аұдармасы болады. А.Пономаревтің пикиринше, русша «половы» хәм түркше «куба(н)» сөзлерінің мәниси бирдей. Кейинги сөз қатары түркий халықлар тилинде

«ақшыл», «ақ-сары» деген ренди ямаса түрди аңлатады. Қыпшақ этноними, тийкарынан куб (қып) тамырының мәниси «сары» болып ша (ча) киширейтилген аффикси, ал «к» болса көплик қосымтасы болады. Олай болса қыпшақ сөзинің мәниси «сары шашлылар» ямаса «сары баслылар» деген мәнисти аңлатады. Бул пикирди К.И.Петров, С.Атаниязов хәм А.Отажановлар қуўатлайды.

XI әсирде қыпшақлар топылысына ушыраған огуз хәм печенеглердиң бир топары Арал, Сырдәрья бойларын таслап хәм Едилдиң батыс жағаларына қарап кетиўге мәжбүр болады. XI-XII әсирлерде Сырдәрья бойларындағы қыпшақлардың хәкимлери Сығнақ хәм Жент қалаларында турады. Печенеглердиң бир бөлеги қаңлы деп аталып хәм қыпшақлар аўқамына киреди. Қыпшақлар Хоезм мәмлекети менен келисип жасап көбинше хәм оган сиясий жақтан ғәрезли болып турған. Қыпшақ хәм қаңлы урыўынан шыққан ақ сүйеклердиң Хорезм патша сарайларында тәсири күшли болған. Олар көбинше әскердеги басшы орынларды ийелеген. Олардың әскерлери тийкарынан қыпшақ-түрк гвардиясынан турған. Қыпшақ, басқа түрклерден турған әскер басшылар тек өзиниң семья хәм қәўимлери менен келип хызмет еткен. Шах Мухәммедтиң анасы Теркен хатунның түрк гвардиясынан турған он мың әскер хызметинде болған. Теркен хатун болса қыпшақлардың уран ямаса баяут урыў аристократия семьясынан шыққан.

Арал бойы халықлары қыпшақлар менен араласыў нәтийжесинде қыпшақ тилиниң тәсирине өткен. Түрк тилиниң қыпшақ шақапшасы Дешти қыпшақ территориясында халықлар арасында кең таралған. Бул қыпшақ шақапшасына қарақалпақлардың, қазақлардың, қырғызлардың тиллери хәм өзбек тилиниң бир қатар диалектлери (Хорезм өзбеклери) киреди. Ал қыпшақ тил бөлимине Орта Азиядан тысқардағы ноғай, башқурт, татар, кумық, қарачай, балкар хәм басқада тиллер киреди. Усы аты аталған халықлардың көпшилигинде XIX-XX әсирдиң басында қыпшақ деп аталатуғын урыўлар сақланған. Бул мысал, усы халықлардың келип шығыўына қыпшақлардың қатнасының бар екенин дәлиллейди.

XI-XIII әсирлерде қыпшақтардың ураны тоқсоба, яғни тоғыз урыу деп аталады. Рус жылнамаларында бұл урыу тоқсобичи деген ат пенен белгиленген болған. Тоқсоба қарақалпақтардың қыпшақ урыуының ураны. Башқұрттардың усерген урыуының ураны да тоқсоба. Усергенлер қыпшақтардың қурамында болып хәм сол уранды алған болыуы керек. Демек, бұл уранның қарақалпақтардың қыпшақ урыуында хәзирги күнге шекем сақланыуы хәм қыпшақтардың қарақалпақ халқының қалиплесийинде орта әсирлердеги тийкарғы уйтқысы болады.

IX әсирдин ортасында қыпшақ тәрәпинен жәбир көрген огуз хәм печенег қәуимлериниң бир топары Киев Русының кубла шегарасындағы Днепр дәрәясының саласы болған Порось дәрәясының алабында келип мәкан басады. Орта әсирде Дешти қыпшақ, Арал бойларынан көшип барған түрк қәуимлери болған печенег, төрк, берендей, каепчи, коуи, түрпе хәм тағы басқалар сиясий-әскерий аўқам дүзеди. Бұл аўқам рус жылнамаларында қара бөриклилер (черные клобуки) деп аталады. Бұл түрк қәуимлери рус князьликлерине сиясий жактан ғәрезли болған. Қара бөриклилердин қарақалпақ этнонимине еситилиуи жағынан уқсас болыуына қарап хәм олардан қарақалпақ аты келип шықты деўге болмайды. Олардың қарақалпақтарға байланыслы материаллық хәм мәдений жактан тастыйықлайтуғын дереклер еле жеткиликсиз. Қара бөриклилердин өли көмиў дәстүрлерине сер салсақ, орта әсирлерде, олар өз мархұмларының қәбирлерине қуўыршақ салып көмсе хәм XII әсирде қуўыршақтардың орнына қазаланған адамды ат пенен бирге жерлейтуғын болған.

XIII әсирдин 30-40 жыллары Қара теңиз хәм Едилдин төменги алабындағы еллерди монғоллар жаўлап алғаннан кейин, қара бөриклилердин аты рус жылнамаларында сөз етилмейди. Қара бөриклилер қайда кеткен. Олардың бир бөлеги Едил бойларына көшип келип, монғолларға хызмет етсе, екинши бөлеги бурынғыдай Киев Русының кубла шегараларында жасап, славянларға араласады хәм бир бөлеги гагаузлердин келип шығыуына қатнасады. Демек, қара бөриклилердин сиясий бирлигине кирген түрк

қәўимлери руслардың, гагузлардың хәм басқа этнослардың этикалық қурамына киреди.

99-176 жыллары жасаған, араб тарийхшысы Абул Фазил Бейхакидин мағлыўматларына карағанда XI әсирдин биринши ярымында Хорезмшахтың түрклерден турған гвардиясының әскер басшысының биреўиниң аты- Қалпақ. Илимпаз П.П.Иванов бул пикирге түсиник берип хәм бул жерде гәп әскер басшының аты ҳәққында емес, ал сол әскер басшы басқарған атлы әскерлер топары яғный түрк қәўимлерден «қарақалпақ лардан» куралған әскерлер отряды ҳәққында болыўы керек деген пикир айтты. Абул Фазил Бейхаки ғазнавийлер мәмлекети мәкемесинде 25 жыл ислеп, Хорезм шахлардың топарының, әскерлердин жағдайын хәм басқарған ҳәкимлердин атларын жақсы билген. Бизиңше, қалпақ ләшкерлер басшысының лақабы болыўы керек. XI-XIII әсирлерде қарақалпақлар деген этникалық бирлик болмаған. Орта әсирде феодаллық мәмлекетте ләшкер басшылардың сиясий жақтан тәсири күшли болған. Хорезм шахлар әскерлерге сүйенип сиясат алып барған. Ләшкер басшы «қалпақ» қыпшақ хәм басқа түрк урыўларынан бирлескен әскерлер топарын басқарған болыўы керек. Себеби, хорезмшахлардың гвардиясы түрк қәўимлеринен хәм көбинше қыпшақлардан турған. Ҳәқыйқатында да көпшилик жағдайларда белгили адамлардың атын, оның шыққан этникалық топары ямаса туўылған жериниң аты хәм лақабы менен атаў шығыс авторларға тән болған.

П.П. Ивановтң пикиринше XI әсирде Арал этирапында «қарақалпақ» этнонимии белгили болған. Қарақалпақ терминин қысқартып хәм қалпақ деп қолланыў тарийхый фольклордан белгили. Мәселен, Бердақтың шежиресинде:

«Мәликтиң уғлы Разыхақ,
Яшлығында қойды ғулпақ,
Кийген екен қарақалпақ,
Шундан қалпақ болған екен».

Шежиреде қарақалпақ халқының келип шығыўын хәм оларды бириктирип, елге басшылық еткен хәм Маликтиң улы деп айтылған. Арабларда ел басқарыўшыларға патша, Персияда шах хәм ҳәкимге Мәлик деген атақ бериў

дәстүр болған. XI-XIII әсирде Хорезмде 10 мың атлы ләшкерлердің басшысы Мәлик деп аталған. 954-жылы саманийлер мәмлекетинің басында ал-Амир ал-Муaid ал-Малик турған. XII әсирде Хорезмшах Атсыздың Малик деген атағы болған. 1041- жылы Хорезм мәмлекети хәм Сырдәрья бойындағы огузлар басшысы Шах Маликтің қолына өтеди. Огузлардың қарақалпақ халқының келип шығыуына қатнасканы сөзсиз. Сонлықтанда қарақалпақ халқының қәлиплесиў уйтқысына қатнаскан түрк қәўимлеринен белгили ел басшыларының аты, атақлары, лакабы хәм халық аңызларында шежиреде айтылыўы тәбийғый нәрсе. Шежиреде Малик улыўмаластырылып алынған ат, орта әсирде Малик патшалардың атағы болып, ол қудай тәрeпинен, патша туқымларына берилген бахыт хәм дәўлет деп есапланады.

Бейхакейдің айтыуына қарағанда қалпақ атамасы X-XI әсирлерде пайда болған. Бирақ ол еле этникалық мәниске ийе болмаған. Қарақалпақ этнонимии ҳаққында илимпазлар арасында белгили пикир жоқ. Бир бөлек илимпазлар қарақалпақ атамасы олардың бас кийиминиң түрине қарап айтылған десе (С.П.Толстов), екинши топар илимпазлар қарақалпақларда жас балаларға бир тутам айдаршаш хәм тулымшах- қулпақ қойыў дәстүр болған. Қара шашлы қара қулпақлыдан қарақалпақ деп аталған (Д.Айтмуратов) дейди. Бул пикирлер қарақалпақ атамасының келип шығыў мәнисин жүдә әпиўайы, аңсат шешиўден басқа ҳеш нәрсе емес. Сонлықтан бундай үстиртин хәм бул жуўаплар көпшилик илимпазлар тәрeпинен мақулланбады. Ҳақыйқатында да тарийхта бас кийимлердің түрине қарап аталған урыў хәм халықлар болған. Мәселен, XVI-XVII әсирлерде персянлылар бурын қызыл басы, қазақлардың бир урыўлары қызыл бөрикли хәм қоңыр бөрикли деп атаған. Бирақ бул атамалар кейин миллет атына айланбаған.

Қарақалпақларды, олардың бас кийиминиң түрине қарап аталды деп айтыў бизиңше дурысқа келмейди. Олар қой-ешки, баспақ, түлки терилеринен бөрик малақай, кийизден тигилген қалпақлар кийген хәм басларына орамал тартып жүрген. Олардың бас кийимлери хәр қыйлы реңде хәм хәр қыйлы формада болған. Орта әсирлерде түркий қәўимлерден дүзилген ләшкерлер,

әсиресе, олардың басшылары хәм батырлары сауашларға темир қалпақ кийип урысқа шыққан. Егер биз қарақалпақ халқының тийкарын қурайтуғын урыўларды еске алсақ, олардың хеш қайсысы бас кийимлериниң түрлери менен, формасы менен айырылмаған, ямаса удайына қара малақай хәм қоңыр қалпақ кийип жүрмеген. Улыўма қарақалпақ халқының бас хәм үст кийимлери қоңсы өмиринше бирге иргелиес жасап келген Арал бойы халықларының кийимине жүдә уқсас болған. Ал ғулпақ қойыў болса, бурыннан Орта Азия халықларына тән болған ырым. Әсиресе жас балалары турмаған шаңарақлар баласына узақ өмир күш-қуўат тилеп, көз тиймесин деген нийет пенен айдаршаш хәм тулымшақ-ғулпақ қойған. Бала 6-7 жасқа жеткеннен кейин той берип, айдарды хәм ғулпақты алдыратуғын болған. Сонлықтан қарақалпақ атамасын қулпақ сөзи менен алмастырыўға болмайды.

Қарақалпақ атамасы жуп сөзден турады. Биринши қара сөзи түрк тилинде көп ушырасады. Бул сөз унамлы хәм унамсыз мәнисте қолланылады. Теңиз, суў, жер атлары менен бир қатарда, қара сүйек, пуқара халық, қара басы, жеке адам деген мәнисте айтылса, орта әсирлерде қара сөзи түрк қәўимлериниң, хәкимлериниң лақабы, атағы ретинде хәм гейде олардың атларына қосып айтылған. Мәселен, X әсирде қараханийлер династиясының басшысы Қарахан, киши Азия сельджуклер басшысы Қараарыслан деп аталған. Түрк қәўимлери бүркитти қара қус деп атаған. Қара қус деп Юпитер планетасын да атаған. Бул жерде қара қус деп оның түриниң қоңыр ямаса қара болғанлығына емес, ал сол қустың қырағы, алғыр, ушқыр, ғайратлы хәм қуўатлығы ушын айтылған. Олай болса Қарахан, Қушлихан, Қараарыслан, құдиретли мәрт арысландай қуўатлы хәм құдиретли басшы деген мәнисте болады. Сонлықтан, орта әсирлерде түрк қәўимлери қара сөзин қуўатлы, құдиретли, күшли басшы, көпшилик хәм көп санлы халық мәнисинде түсинген. Демек XI-XII әсирдеги «черные клобукилер» -«қара бөрикли» атамаларын көп санлы күшли- құдиретли түрк қәўимлериниң сиясий бирикпеси деп түсиниў керек.

VII әсирдегі түркілердің тарихына сер салсақ, олардың сары хәм қара болып екіге бөлінгенін көреміз. Сарыдан түркілердің ел басқарушысы аристократтары шықса хәм қара түркілер тийкарығы көпшилик пуқара халық деп есапланған. Буннан басқа биз тарихта қара огуз, қара хазар, қара уйғыр, қара қытай, қара татар, қара қаңлы хәм қара қыпшақ деген қәуім атларын урулардың бир бөлеклери болғанша көреміз. Әлбетте, булардың бәри бас кийиминің қара ямаса қоңыр түрінде болғаны ушын айтылмаған. Бул қәуімлердің басқаға қарағанда көпшиликти қурағаны ушын ямаса социаллық жағдайына қарап айтылған.

Лингвистлердің пикиринше, көп ғана этнонимлер реңін, түрін билдириуші сөзлер тийкарында пайда болған. Мәселен, кубла Арал бойларында усындай тийкарда келип шыққан этнонимлерге ақмаңғыт, ақ ноғай, көк ғарға, қызыл аяқ, сары тон, қара қаңлы, қара қыпшақ, қара қулан хәм басқада атлар киреди. Бул атамалар реңлерине қарап пайда болса да олардың өз-ара мәнислери арасында парқы бар.

Н.А.Аристовтың пикиринше этнонимди аңлататуғын сары рең шығыс еллеринің патшаларының ақ сүйек хәм жоқары дәрежедегі социаллық топарларға қолланылған. Н.А.Баскаков қырғыз этнонимнің мәнисін (этимоны) дичуи оиу –«қызыл угузлар» яғный кубладағы огузлар деп түсіндиреди. Бирақ айырым рең түрлерди билдиретуғын сөзлердің биреулері өз мәнисінде пайдаланады. Мысалы: қараман-«брюнет» ямаса «қарапәрең» адам. Сары сөзи болса половец ямаса қыпшақ этнониминің көриниси болады. Себеби, қыпшақлар сары шашлы болғаны ушын айтылған. «Көк» сөзи «орманлар», «тоғайлар» мәнисінде аңлатып, яғный көк түрк «тоғайлы түркілер» деп аталған.

К.Ш.Шаниязов болса қара, қызыл, көк, сары хәм ақ этник атларының тийкарынан пайда болғанын айтып, былай жазады. Әйемгі дәуірлерде Алтай хәм кубла Сибирьде жасаған түрк қәуімлері арқа, кубла, шығыс хәм батысы реңлердің түрлері менен атаған. Қара рең арқаны, қызыл рең кубланы, көк рең шығысты, ақ рең батысты хәм сары рең орайды аңлатқан. Белгили бир бирикпеде болған қәуімлердің сол тәреплерге қарай жайласуы хәм үәқыттың

өтиуі менен рең- түр атлары урыўлардың этноними болып қалған. Демек, хәзирги ўақытта реңди аңлататуғын сөзлердің урыў- қәўим алдында келиўи хәм ол реңлер бурын тәреплерди аңлатыў ушын қолланылған.

Қубла Арал бойында көп ғана этнонимлер «қара» сөзин қосыў арқалы жасалады: қара қытай, қара маңғыт хәм қара қыпшақ. З.Дусимов бул атларға қара компоненти көпшилиқ мәнисте қолланылатуғынын айтады. Мәселен қарашыбындай басты, қара қумырысқа қандай басса, сондай, қара тер басты, қара мийнет етеди хәм басқа дегенде қара сөзиниң көпликті ямаса асыра мәнисте қолланылатуғыны мәлим. Егер мәселени усы мәнисте қарасақ, қарақалпақ атамасының биринши бөлеги, көп санлы, көпшилиқ, ерикли, күшли, дүркин-дүркин, түрк-қәўимлериниң бирлигин аңлатса, екінши қалпақ сөзи адам атына уқсайды, ямаса қәўимлердің сиясий бирлигин басқарған ел басшысының лақабы. Демек, қарақалпақ көп санлы, дүркин-дүркин, күшли, қуўатлы бирликтеги «қалпақ- хәким» басқарған улыс. Сонлықтан да ХІ әсирдеги тарийхшы Абул Фазил Бейхакий Хорезмшахтың ләшкер басшыларының бири «қалпақ» болды деп бийкар айтпаған.

ХІ-ХІІ әсирлерде Хорезмшах ләшкерлери бөлек-бөлек урыўлардан турғанын есапқа алсақ, қалпақ басқарған ләшкерлер көплеген қыпшақ, огуз, қаңлы, пчегенег хәм басқа келешектеги қарақалпақлардың тийкарын қураған урыўлардан турған болыўы мүмкин. Өзлериниң басшыларының аты менен урыўларды атаў, печенеглерге тән болған. Х-ХІ әсирлерде хәр бир қәўим өзиниң аты менен белгили болған. Сонлықтан да қарақалпақлардың этникалық бирлиги еле дүзилмеген. Бирақ усы дәўирде қарақалпақлардың этникалық жақтан биригиўге умтылыўлары сезиледи. Х-ХІІ әсирлерде Арал этирапында қарақалпақлардың этникалық бирлиги огуз, печенег, кердер, қыят, ашамайлы, қоңырат, қаңлы, кенегес, ханжығалы хәм қыпшақлар арасында салына баслады. Бул бирликте қыпшақлардың роли басымырақ сезиледи. Сонлықтан да илимпаз Н.А.Баскаков «түрк тиллеринде қыпшақ тилине ең жақыны қарақалпақ тили»- деп бийкарға айтпаған. Орта әсирдеги қыпшақлардың адам атлары Алтунапа, Арыслан, Асен, Тоқсабоши қарақалпақ хәм басқа да түрки тиллес халықларда

да ушырасады. Қыпшақ урыўы қазақ, өзбек, башқұрт халықтарында да гезлеседи. IX-XI әсирлерде кубла Арал бойларына түркеш, карлук (үш огуз) жаңа урыўлары араласады. Огуз, печенег қәўимлери тил жағынан қыпшақласып хәм отырықшы Хорезм елатлары менен араласады. Хорезм елатына да қыпшақ тили тарала баслайды.

Қарақалпақлардың этникалық жақтан биригиўиниң төртинши дәўиринде огуз, печенег, кангар (кенегес), қыпшақ, қоңырат қәўимлериниң хәм отырықшы хорезмилердиң роли күшли болады. Олардағы ең үлкен урыўлардың бири қоңырат (қоңрат) болады. Бул атама Хорезм ўәлаятының Жаңа базар районында шийрин қоңырат хәм Хазараспта қоңыратлы түринде сақланған. Түрк филологиясында бул этнонимниң этимологиясы хаққында түрли пикирлер бар. Қоңыратлар IX-XII әсирлерде кубла Арал бойында қоныс басқан ески қәўимлердиң бири. Қоңырат атамасы XI-XII әсирлердеги қытай жазба дереклеринде ушарасады. З.Ш.Навширванов қоңырат сөзин екиге бөлип қоңырат- қызғышлаў рең мәнисинде хәм ат монғолша көплик эффикс деп қарайды. С.Абрамзон хәм А.Абдирахмановлар қоңырат сөзин сол қәўимниң қоңыратларға минип урысқаны менен байланыстырады. А.Абдирахмановтың пикиринше, өтмиште хәр бир қәўим басқа қәўимлерден ажыралып турыў ушын хәр қыйлы атларға минип урысқан. Түркий халықлар шежиресинде ала ат хәм қоңыр ат урыўлардың аты. Бул атамалар олардың минген атларының реңине ямаса түрине қарай аталған.

С.Аманжолов болса қоңырат сөзи ертедеги түрк этник атамасы болып хәм тотемлик мәниске ийе деди. Т.Нафасов, қоңырат сөзин халық этимологиясы деп қарап, ол ертедеги түрк сөзи болып хәм оның этимоними ғарға мәнисин аңлататуғын монғолша керек сөзи менен байланыстырады. Демек, оның пикиринше қоңырат этнотопониминиң рең билдириўши қоңыр сөзине байланысы жоқ. Ол қоңырат сөзи монғолша күн керей қара ғарға, қара адам сөзлериниң бирикпеси, яғный күн+керей + т- хункерейт -хункират- кунгират –қоңырат деп түсиндиреди. Сөздиң ақырындағы «т» аффикс болса кисилер (адамлар) топарының бирикпесин билдиреди. Тарийхшы О.Юсупов та

қоңырат атамасын күн- күнгрит (құрт)- қасқыр -бөрі мәністе яғнай тотем атларынан келип шықты деп дәлиллейге урынады. Бизіңше, қоңырат этнонимии ренди билдириўши сөз бенен байланыслы болыўы керек. Қоңырат қәўимлери түркий халықларының этникалық курамында, соның ишинде өзбек, казак, кыргыз, ноғай, башқұрт хәм қарақалпақ халықларының курамына кирген.

Төртинши дәўирде көшпели хәм отырықшы түрклескен қәўимлерге жаңадан тюргеш, карлук урыўлары қосылып хәм қарақалпақлардың этникалық жақтан биригиўирне тийкар салынады.

§40. Бесинши дәўир: XIII-XVI әсирлер

Монғоллар Орта Азияны жәўлап алғаннан кейин (1219-1221 жыллары) Дешти-қыпшақ далаларындағы урыўлардың жайласыўында үлкен өзгерислерге ушырайды. Қыпшақ, огуз қәўимлери өзлериниң көшпели турмыс қалпин сақлап қалса да қыпшақлар бурынғы ата-бабаларының хұрмети ушын салып келген тас бабаларды қойыўды тоқтатады. Монғоллар менен бирге келген қара қытай, карлук, тангут хәм басқа этникалық бөлеклер Орта Азия халықларына кеңнен араласа баслайды. Монғоллардың мәмлекетлик ислерине уйғырлардың араласыўы нәтийжесинде XIII-XIV әсирлерде Орта Азияда уйғыр этносы кең таралады. Усы дәўирде Орта Азияда карлук, тюргеш, уйғыр, қыпшақ, маңғытлар хәм қоңыратлар ири қәўимлерге айланады. Монғоллар басып алған жерлердеги қәўимлерди хәр жерге көширип апарыў сиясатын алып барған. XIII-XIV әсирлерде бир бөлек көшпели қәўимлер Қырымға, бир топары Қара теңиздиң арқа жағаларына, Азов бойларына, қалған бөлеклери Сибирь, арқа Кавказ хәм Молдавия жерлерине шекем жылысып жасап қалады.

Усы дәўирде Арал-Каспий аралығында кубла Арал бойларында қыпшақлар менен бир қатарда маңғыт, қыят, қоңырат, найман хәм қаттаған урыўлары көбирек көзге түседи. XV әсирде қыпшақ даласында бурынғы көшпелилер өз-ара араласып жаңадан көшпели мәмлекетлерди пайда етеди. Бул жаңа пайда болған мәмлекетлердиң шегаралары XIII-XIV әсирдиң I ярымында Алтын орда дәўириндеги улыслардың шегараларына туўра келмейди.

XV әсирдің II-ярымында Дешти-қыпшақ далаларындағы көшпели түрк-монғол қәуімлері улыўма ат пенен өзбеклер деп аталған. XV әсирдің ортасында бул территориясындағы бирлеспелер майда бөлеклерге бөлінген. Олардың конфедерациясынан қазақлар, қарақалпақлар хәм маңғытлар ажыралады. Маңғытлар кейин ала көшпели Ноғай ордасын дүзеди. Арқашығыстан Ноғай ордасы Сибирь ханлығы менен шегараласады.

Маңғытлар да ертеден бери Монғолия хәм Дешти-қыпшақ далаларында жасап келген түрк-монғол қәуімлериниң бири. Олар бир қанша ири хәм майда урыўларға бөлінген. Маңғытлардың урыў атлары Хорезм ўәлаятыныда да сақланған. Мәселен: ақ маңғыт, тамғалы маңғыт, ашмаңғыт, шала маңғыт хәм басқалар.

А.Ишаевтиң пикиринше маңғыт сөзи еки бөлимнен турады. Биринши маң, мәң созлери қытайша халық, қыт сөзи түркий тилинде аз санлы, кишкене мәнисте, демек мәңқыт аз санлы халық мәнисинде деп түсіндиреди.

Д.Базаров мингот-монғол қәуими оның аты минген сөзи менен келип шыққан, сонлықтан хәм ол мың (минг) мәнисте деп жазады. Хәқыйқатында айырым түрк қәуімлериниң атлары сан бирлигинде айтылады: жүз,қырық, мың (минг), дўрман (төрт), найман (сегиз) хәм басқалар. А.Ишанвтың пикиринше маңғыт сөзиниң мәниси бурят-монғолша: мангаад-мыңлық (минглар) болып, мың (минг)-1000 хәм ат-көплик аффикслери деген жуўмаққа келди. Бизлерде А.Ишаевтиң маңғыт атамасына берген пикири бир қанша хәқыйқатлыққа жақын деп есаплаймыз.

XIV әсирдің ақырында ноғай ордадан хәм маңғыт журты бөлинеди, оның басында түрклескен монғол қәуими маңғытлардан шыққан Едиге турады. Ноғай Орданың қурамына кенегес, арғын, керейт, (қарайит), қоңырат, найман хәм қыпшақ қәуімлері кирген. XVI әсирдің ортасында Ноғайлылардың бир бөлеги Едилден Иртыш хәм Каспийден-Арал аралығындағы жерлерде жасаған. Сол әсирде өз-ара сийасий-феодаллық урыслар нәтийжесинде ноғайлар үлкен хәм киши болып екиге бөлінген. Усы дәўирде бир бөлеги қазақларға, бир

бөлеги өзбеклерге, және басқа бөлими қарақалпақтарға хәм башқуртларға араласады.

XVI әсирдің екінши ярымында үлкен ноғайдан бир бөлек урыўлар бөлинип, Каспийдің арқә-батыс бойларында жайласып хәм олар қара ноғайлар деп аталады. Киши ногай ордасы қара теңиз, Қырым хәм Кавказ далаларында көшип жүреди. XVII әсирдің басында Едил алаптарын қалмақтардың жаўлап алыўы менен бир бөлек арқа-батыс Каспий бойы ноғайлары Кавказ жерлерине көшип қонысласады, хәзирги Ставропольдағы хәм Дағыстандағы ноғайлардың тийкарын салады. Қарақалпақтарды ноғайлардан ямаса маңғытлардан шығарыўға болмайды. Пүтин халық бир урыўдан келип шықпаған. Ал «ноғай»-ийт мәнисин билдиретуғын хәм монғолдың тохас сөзинен алынған. Бул этноним Хорезм оазисинде кубла Арал бойларында хәм төмендеги жерлерде ушырасады. Хожели хәм Әмиўдәрья районларында ноғай аўыл, Хожелиде ақ ноғай, Қоңырат районларында Қобланды ноғай, Шағанақлы ноғай хәм басқа жерлерде белгили. Демек, булар ногайлардың кубла Арал бойы халықларынын этногенезине қатнасы бар деген сөз.

XIV-XV әсирлерде Дешти-қыпшақ даласында, Арал әтирапында көшпели, ярым көшпели түрк қәўимлериниң жаңадан сиясий хәм этникалық аўқамы дүзиле баслайды. XIII-XIV әсирлерде Орайлық Азиядағы қәўимлердің майдаланып өз-ара қосылыўы, бурынғы жергиликли отырған қәўимлерге жаңа этникалық қәўимлердің араласыўы тийкарында, XV әсирден баслап, Алтын орданың батысында татарлар, шығысында өзбек, қарақалпақ, қазақ хәм ноғай халықларының сиясий этникалық бирлиги қайта қәлиплеседи. Жаңа пайда болған көшпели, ярым көшпелилердің сиясий, этникалық аўқамы бурынғы майда бөлекшеленген урыўлардан турса да хәм көпшилик түрк қәўимлери өз урыўларының атларын жаңа бирикпелер арасында сақлап қалған. Соның ушын да қарақалпақ урыўларының атлары қазақ, башқурт, ноғай хәм өзбеклер арасында көп ушырасады.

XIV әсирдің екінши ярымында Дешти- қыпшақ даласының үлкен бир бөлиминдеги Ақ орда хәм Шейбани улысы аймағында көшип-қонып жүрген

түрк- монғол қәўимлери қоңсы еллерге «өзбеклер» деген ат пенен белгили болады. XV әсирде «өзбеклер» деп аталған қәўимлер арасында бүрkit, қыят, қоңырат, танғут, найман, шымбай, қарлук, кенегес, дурман, маңғыт, нөкуз, уйғыр, қытай хәм басқада урыўлар болған.

XVI әсирдиң басында Дешти-қыпшақ даласындағы көшпели өзбек қәўимлериниң 1,5 миллиондай, бир бөлеги экологиялық жағдайлардың кескинлесиўинен Мухәммед Шейбани хан басшылығында Орта Азияға басып кирип хәм Маверауннахр-Өзбекстан территориясына орналасды. XVI әсирден баслап «өзбек» атамасы халық атын билдиретуғын этникалық атамаға айланады.

Буннан өзбек халқының келип шығыўы XVI әсирдиң басланады деген жуўмақ шықпайды. Бул жерде өзбек деген сөздиң бир этноним сыпатында пайда болып таралыўы хаққында сөз болып отыр. Ал, өзбекстан территориясында, хәттеки бронза дәўиринен баслап көп ғана түрк тилиниң хәр түрли диалектинде сөйлейтуғын қәўимлер жасаған, олар дийханшылық оазислеринде, қала хәм өнертментшилик мәдениятын дореткен. Бирақ, Өзбекстан ўәлаятын XVI әсирдиң басында басып алған көшпели өзбек аты менен белгили болған түрклер тийкарынан Маверауннахрдың бурынғы отырықшы түрк тилинде сөйлейтуғын халқы менен араласып хәм оларға тек өзлериниң «өзбек» деген атын берген. Солай етип, көшпели Дешти-қыпшақ өзбеклер, өзбек халқының сиясий, этникалық бирлигин қурыўға хәм халық болып бирлесиўиниң соңғы дәўиринде қатнасқан.

XIV әсирдиң ақыры - XV әсирде Дешти-қыпшақ кеңислигинде қыпшақлардың сиясий бирлиги көзге түседи. Тарийхый дереклерде, бул сиясий уйымға кирген түрк тиллес қәўимлер 92 баўлы қыпшақлар хәм кейин ала 92 баўлы өзбеклер ямаса 92 баўлы елетлар деген ат пенен болады. 92 баўлы өзбеклердиң қурамында көплеген түрк руў- қәўимлери болған. Бул, 92 баўлы өзбек-түрк қәўимлердиң Орта Азиядағы халықлардың келип шығыў мәселесине бизиң тарийхшыларымыз айтарлықтай кеўил әўдармай атыр. Сонлықтан да

қарақалпақтардың келип шығуын, ноғайлар- маңғыттардан бөлінді деп әпсана гәптерге тийкарланып ески пикирди қайталамақта.

XVI әсирде мола Сайфуддин Ахсикенди жазған «маджму-ат-таварих» хәм «тарийхтың жыйнағы» -деген қол жазбада 92 баўлы өзбек қурамында қарақалпақтардың аты келтириледі. Демек, 92 баўлы көшпели хәм ярым көшпели өзбеклердің бирлигинде қарақалпақтарда өз аты менен белгили болған. Тарийхшы О.Юсупов Россия илимлер академиясы Санкт-Петербургтағы тарийх институты архивинен белгисиз автордың 92 баўлы өзбеклер атлы қол жазбасында, қарақалпақтар 23- қатарда жазылғанын анықлады. Т.И.Султановтың мийнетинде, XVI әсирде, Арал бойында жасаған қарақалпақтар 92 баўлы өзбеклер қурамында 70-қатарда турғанлығын айтады. Бунда биз Арал бойында, Әмиўдәрья хәм Сырдәрья алабында жасаған 92 баўлы өзбек қәўимлеринен XV әсирдің 40-50 -жыллары қарақалпақтардың бөлинип шыққанын байқаймыз.

XV әсирдің биринши шерегинде көшпели өзбеклердің бир бөлеги хәзирги Қазақстанның батысында, қубла хәм батыс Сибирьде қазақ ханлығын пайда етеди. XV әсирдің ақыры -XVI әсирде қазақ ханлығы, өзбек хәм ноғай – маңғыттар менен бир қатарда қарақалпақтар да өз аты менен өз улусын пайда етеди. Сонлықтанда, Бердақ «Шежиресинде», бәри алты урыў қарақалпақ өзбекстан айырылған екен деп бийкар айтпаған. Демек, Бердақ атамыз өзиниң шежиресин жазғанда 92 баўлы өзбек деген қол жазба менен таныс болған. Бердақтың шежиресинде:

«Қарақалпақ халқының,

Өзбек пенен Ноғайдың,

Түп атасы Майқы бий» деп аталыўы, булардың келип шығуында бир- бирине жақынлығы олардың, этникалық биригиўинде хәммеге бирдей болған қәўим хәм урыўлардың ушырасыўы болады. XV әсирде қарақалпақ улысы қазақ, ноғай, маңғыт, өзбек ханлықтары менен тығыз сиясий-экономикалық хәм мәдений байланыста болған. Усы дәўирлерде көшпели түркий қәўимлердің кең территорияда емин-еркин көшип-қонып жүриўи, урыўлардың өз-ара араласыўы

х хәм әттеки биригип қосылыуы олардың хожалық турмысының улыўма уқсаслығын пайда етеди. Бул улыўма уқсаслықлар олардың дәстан, әпсаналарында, аңызларында, қосық хәм жылнамаларында айтылады.

Қарақалпақлардың дәстанларында, шежиресинде, олардың Жайық, Едил, Арал хәм Қара теңиз бойларында жасағаны сөз етиледі. Бул әпсаналарда толғауларда: Жәнибек, Орыс бий, Орманбет бий, Майхы бий қусаған адамлардың атлары жийи-жийи гезлеседі. Бул тарийхта болған басшылар басқарған елде, қарақалпақлардың белгили бир урыўлары кирип хәм оларды өз адамлары етип қабыл етип туўысқан қәўимлерине таратады. Арал-Каспий этирапындағы, Жейхун хәм Сейхун дәрьялары алабындағы түрк қәўимлериниң турмыс қәлпиниң улыўма уқсаслығынан бир қәўимге тийисли дәстанлар екиншисине тез таралған. Бул дәстанлар қарақалпақлардың пүткиллей ноғай, қазақ, өзбек ханлықларының қараўында болғанлығынан емес, ал бул халықлардың бир-бири менен иргелес жасағаны, олардың тили бир, мәденияты жүдә жақын болғанлықтан әпсана, дәстанлар улыўмалық болған хәм миллетлер арасына тез таралған. Бул мәдений жақынлықлар усы халықлардың аталаслығының хәм орта әсирдеги тарийхый турмыс орталығының уқаслығының көринислери болады.

Солай етип, XV әсирдиң ақырында Дешти-қыпшақ саҳра даласында қазақ ханлығы дүзилсе хәм XV әсирдиң ақырында XVI әсирдин басында Сырдәрья менен Әмиўдәрьяның орта ағысы бойларында Шейбани басқарған өзбек ханлығы дүзиледи. XV-XVI әсирде қарақалпақ улысы дүзилди. Усы дәўирде қарақалпақ халқы қәлиплеседи. Олар Арал этирапында Жайхун хәм Сейхун дәрья алабларында Туран ойпатында, Хорезм оазисинде кең территорияда халық болып биригип, өз территориясына, тилине хәм мәдениятына ийе болады. Хорезм оазисинде Жейхун хәм Сейхун алапларында антропология илими де қарақалпақлардың қәлиплескенин тастыйықлайды. Антрополог А.И.Ярхоның мағлыўматларында қарақалпақлар Орта Азиядан узақ территорияда емес, ал оған жақын жерде Орта Азияның басқа халықлары

қалиплескен сол этникалық хәм расалық орталықта пайда болғанлығын көреміз.

Антропологлардың анықлауына қарағанда, қарақалпақтардың физикалық келбеті екі этникалық қатламды қамтыйды. Бірінші европеоидтық түр, өзінің келип шығуы бойынша бронза хәм әйемгі дәуірді Орта Азия халықтары менен байланыста болған. Тийкарынан шығыс Жер орта теңизи түрине жататуғын жүдә ертедегі тип. Екінші монғолоид түр, бул Орайлық Азия (Алтай, Монғолия, Жетисуу, Сибирь) ўәлаятыларынан орта әсирлерде хәм соң келип қосылған көшпели қәуімлердің араласпасынан келип шыққан. Хәзиргі қарақалпақтар европоид элементлери менен қубла Сибирь антропологиялық типінде жатады хәм өзінің антропологиялық пишими бойынша өзбеклер менен қырғызларға уқсас келеди. Бесінші дәуірде қарақалпақтардың тийкарын қурайтуғын қәуімлер монғоллар жаўлап алғаннан кейин Алтын орда қурамында болып кейин Дешти- қыпшақтағы көшпели өзбеклерден бөлинип хәм қарақалпақтар өз улысын дүзеди. Усы қатламда өз этникалық мәнисине ийе болған қарақалпақ халқы бөлинип шығады. Солай етип қарақалпақ халқы Орта Азиядағы басқа түркий халықтар сыяқлы, өзінің халық болып қәлиплесиў дәуірінде узақ даўам еткен, этникалық процесслерди өз басынан кеширип, Арал бойларында хәм Хорезм оазисинде қәлиплескен халық. Бирақ, сыртқы қолайсыз сиясий жағдайлардың тәсиринен ғана хәм экологиялық жағдайдың төменлеуинен қарақалпақтардың айырым майда бөлеклери Арал бойларын таслап кетиўге мәжбүр болған. Бул топарлардың гейбир бөлеклери Хорезм оазисине қайтып келип те турған.

1678-жылы бир топар қарақалпақтар Бухара ханлығының қараўына өтип, Сыгнақ, Түркстан қалаларының дөгерегинде жасаса, екінші бөлеги Ферғанатау, Зарафшан ойпатлықларында жасайды. Ферғана оазисинде хәзирге шекем қарақалпақ даласы деген жер аты сақланған. 1613- жылғы дереклерде қарақалпақтардың түркмен, қазақ, башқұрт, ноғайлар менен бирге араласып Бухара, Самара, Жайық хәм Эмба бойларында жасағанлығы айтылады. Кейингі дәуірлерде бул аз сандағы көшип кеткен қарақалпақтар барған жерлеринде

түркий тиллес халықлар арасында сиңип хәм олар менен қосылып кетиўге мәжбүр болады. Көпшилик ўақытларда сиясий ўақыялардың қолайсыз болыўынан, әсиресе 1743- жылғы жунгарлардың топылысынан кейин, қарақалпақлардың бир топары Арал бойларын таслап хәм басқа халықлар менен араласып күн кешириўге мәжбүр етти. Соған қарамастан қубла Арал бойында хәм Әмиўдәрья алабында жасаған қарақалпақлар өзлериниң этникалық бирлигин сақлап қалды. 1578-жылы Бухараға хан етип, қарақалпақлардан Шейхим султанды, 1582-жылы Барақты хәм 1604- жылы Абзал Гаппарды таярлайды.

«Тарийхый Шайбани нама» қол жазбада қарақалпақлардың Бухара әмирлигине өз ўәқиллерин отырғызыўға хәрекет еткени сөз етиледі. XVI хәм XVII әсирлерде Бухара әмириниң сиясий ислерине жигерли қатнасқанын, олардың шоқ-шоқ қәўимлер болып хәм аўыз бирликли жасағаны сөз етиледі. XVII-XVIII әсирлердеги тарийхый дереклерде, Түркстаннан Үргенишке шекем аралықтағы жерлер қарақалпақ Ядгарханның бийлигинде болғаны хәм қарақалпақлардың бирлигин қоңсы еллердиң сөзсиз мойынлап турғаны айтылаы. Ядгархан Хийўа ханлығын Әбулғазы төртинши деген лақап пенен басқарған. Хийўа тарийхшылары Мунис хәм Ағахий жазған Фирдаус-уль-икбал деп аталған тарийхый мийнетте Хийўа тахтына хиджирийдиң 1217- жылы Абулғазы бесинши деген лақап пенен Ядгорхан уллы хан болып көтерилгенлиги белгили. XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақ жерлери ушын қазақ ханлығы менен Хийўа ханлығы арасында өз-ара гүреслер барады. Қарақалпақлар өз ғәрезсизлиги ушын хәм өз жерлери ушын сыртқы душпанларға қарсы гүрес алып барады.

XIX әсирдиң екинши ярымында қарақалпақлар Хийўа ханлығының пуқаралығына өткен. 1873- жылы Әмиўдәрьяның оң жағасындағы қарақалпақлар рус патшалығына қараған. Ал Әмиўдәртяның сол тәрепиндеги қарақалпақлар әдеттегидей Хийўа ханлығының қурамында 1920-жылға шекем қалған. 1924-жылы Орта Азияда миллий шегара өткергеннен кейин, 1925- жылы 16-февральда Қарақалпақ автономия область болып Қазақстан қурамына

өткен. 1930-жылы РСФСР курамына кирип, 1932-жылы 20-мартта Қарақалпақстан автономиялы Кеңес социалисттик республикаға айланады. 1936-жылдың 5-декабринен баслап Қарақалпақстан Өзбекистан республикасы курамына киреди. 1991-жылы 14-декабрьден Өзбекистан курамында Қарақалпақстан суверенли республика деп жәрияланды.

§1. Қарақалпақстан XVI-XVIII әсирлерде

Сиясий жағдайлар

XIV әсир ақыры- XV әсир басында Алтын орда ханлығы қулаған соң хәм оның орнында бир- неше майда мәмлекетлер пайда болады. 1391-жылы Әмир Темур Алтын орда ханын урыста жеңгеннен кейин Евразия кеңислигинде хәм Едигениң басшылығында Ноғай ханлығы дүзиледи. Ноғай ханлығына Волга (Едил)- Кама дәрья аралығы, Орал (Жайық) бойлары, Орал таў етеклери хәм Хорезм оазисине шекем жерлер қарайды. XIV әсир ақырынан XVI әсирдиң екінши ярымына дейин-қарақалпақлар Ноғай ханлығының курамында болады, ханлығының сиясий ислерине қатнасып хәм өз хәкимликлерине ийе болған. Қарақалпақ фольклорында Едил (Волга), Жайық (Орал) Ноғай ханы Едиге хәм Ноғай мырзалары: Орысбий, Ормамбет бийлерге байланыслы толғаў-қосықлар хәм ертеклер көп ушырасады.

XV-XVI әсирлерде, қарақалпақлардың тили хәм мәдениятының тийкарғы белгилери қалиплеседи. XV әсирде Едил хәм Орал дәрья аралығында Астрахан хәм Қазан ханлықлары пайда болады. Қазан ханлығының батысында Қырым ханлығы өмир сүреди. Алтын орда қулаған соң Хорезм мәмлекети Темурийлер мәмлекетине қосылады. Ноғай ханлығының шығысында, XV- әсирдиң биринши ярымында Шыңғыс ханның баласы Жошының киши баласы Султан Шейбанийдиң әўлады Абулқайырдың (1428-1468 жыллары) басшылығында Қыпшақ даласында өзбек ханлығы пайда болады. Өзбек ханлығының аймағына, Сырдәрьяның орта бөлиминен, Арал теңизиниң арқа жағына дейинги жерлерди, батыс тәрәпи Оралдан Тобольға шекем, арқа-шығыста Иртыш дәрьясынан

Сузақ хәм Алатаўға дейинги жерлер кирген. Бир топар қарақалпақлар, өзбек ханлығының қурамында жасаған, олар шоқ-шоқ болып белгили аймақта жасап хәм өзлерин-өзлери басқарыў тәртибине ийе ел болып жасаған. Өзбек ханлығының қурамына кирген халықлар, Н.А.Баскаков, С.К.Камаловлардың пикиринше түрк тилинің шығыс, батыс шақапшасында сөйлеп, олар яғный өзбеклер, қарақалпақлар, қазақлар хәм ноғайлар бир-бириниң сөзлерине жақсы түсинген. 1468-жылы Абулқайыр хан қайтыс болғаннан соң, ол басқарған өзбек ханлығы бөлшекленип, XV әсирдиң ақырында Чу хәм Талас алабында, Жәнибек пенен Кереў басшылығында қазақ ханлығы пайда болады. Қазақ ханлығы кем-кемнен өсип хәм өз жерлерин Сырдәрья бойларынан Аралдың арқа тәреплери есабынан кеңейиткен. Тәўке хан тусында (1680-1718 жыллары) қазақ ханы күшейип, қырғыз хәм қарақалпақлар менен ауқамда болады. XVI-XVIII әсирдиң басларына шекем қазақ мәмлекети үш ордаға бөлинип (киши, орта хәм уллы жүз) жасады. XV әсирде Қыпшақ даласындағы өзбек ханлығының ыдыраўына байланыслы оның қурамындағы қарақалпақларда өзбек ханлығынан бөлинип шығады. Бул ҳаққында Бердақ шайырдың шеширесинде:- «Бәри алты урыў-қарақалпақ Өзбектен айрылған екен» деген қатарлары. Өзбек ханлығынан бөлинип шыққанын тастыйықлайды.

XVI әсирдиң орталарында Россияның Астрахан хәм Қазан ханлықларын жаўлап алыўы, сондай-ақ ноғай мырзаларының арасындағы өз-ара тартыслар ханлықтың сийсий хәм экономикалық жақтан төменлеп кетиўине алып келди. Нәтийжеде ханлықтағы көпшилиқ халықлар соның ишинде қарақалпақлар XVI әсирде Сырдәрья бойларына қарай жылысады. XVI әсирдиң екнши ярымында Едил бойларындағы, ноғай ханлығы қурамындағы қарақалпақлардың тийкарғы бөлеги өзлериниң бурынғы ата-журты кубла Арал бойына хәм Әмиўдәрья дельта жағаларына қайтып келе алмайды. Себеби XIV-XVI әсирлерде Әмиўдәрья өз бахытын батысқа қарап өзгертип, Узбой арқалы Қарақамыс көлине ағып турады. Бундай суўсызлық жағдай XVII әсирдиң басларына дейин даўам етеди.

Сырдарья бойларындағы қарақалпақтар XVI ғасырдың екінші жартысынан-XVIII ғасырдың екінші жартысына дейін Аралдың күн шығыс жағаларынан Сырдарьяны бойлап Түркстан қаласына дейінгі аралықта жайласқан. Бұлар Түркстан қарақалпақтары деп аталады. Тайриыхшы илимпаз, Б.А.Ахмедовтың пікірінше, қарақалпақтар 1578-1582 жылдары Бұхара хандығындағы саяси күреслерге белсене қатысқан. Академик С.К.Камалов бұл жыл сәнесіне, яғни 1578- жылдың үлкен әхмийетке ие екенлігін көрсетеді. Ол бірінші жағынан қарақалпақтардың Ноғай хандығынан, ондағы 1557-1558 жылдардағы ұақыялардан соң хәм кешікпей Сырдарья бойларында жасағанын көрсетеді. Екінші жағынан, ол П.П.Ивановтың қарақалпақтар аты менен шығыс дереклерінде 1598- жылдан бұрын ұшыраспайды деген, 60 жылдай дауам еткен пікіріне өзгеріс киргизеді. Бұл қарақалпақ тарих илиминдегі үлкен жаңалық бәлкім келешекте қарақалпақтар аты 1579 -жылғы бұрынғы жылдарға тийісли шығыс дереклерінде де ұшырасып қалыуы мүмкін. Үшіншіден, бұл дерек Сырдарья бойындағы айырым қарақалпақтардың Бұхара хандығының қол астында болғандығын көрсетеді.

Қарақалпақтар XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтардың киші жүз хәм орта жүзинің хандарына саяси жақтан ғәрезли болған. Оларға салық төлеп тұрған. Ұсы дәуірде де қарақалпақтар өзлерінің мәмлекетіне ие болған. Тарихый деректер бойынша 1694-жылы Тәуке ханның балаларының бири Табарчук Султан қарақалпақ ханы болған. Сондай-ақ ұсы дәуірде хан кеңесін басқарған қарақалпақ Сасақ бий белгилі адам болған. Ол туран халқын басқарыуда ислам дінінің қағыйдаларын тийкар етип алған. «Жети жарғына» (ата заңын) жазыуға қатысқан. 1684-жылы хан кеңесінде бекиттиріп ресми түрде Туран еліне ұсынған адам.

1709 -жылы Табарчук Султанның баласы Ғайып султан қарақалпақтарға хан болған. 1720- жылдары қарақалпақтардың ханы Ишмухамед болған. Олардың орайлық қаласы Сырдарья бойында жайласқан Жанкент қаласы еді. XVIII ғасырда қубла Арал бойларындағы қарақалпақтарда өз хандарына ие болған. Бұл хандардың біразы өзлерін араллы-қоңырат ханы деп атаған.

Мәселен, 1700-1703- жыллары Арал ханы болып аталған Шәнияз хәм ал буннан кейинги Муўса хан (1703-1712) тарийхта қарақалпақ ханы сыпатында мәлим. Бирақ усы жылы Даўқара бойына көшип келген. Ешим Мухәммед Султан қарақалпақлардың ханы болып хәм 1724-жылға шекем бийғәрез хан сыпатында хәрекет еткен. Бул дәўирде қарақалпақ ханлығы екеў болған деген шешимге келемиз. Бири, Түркстан қарақалпақлары ханлығы болса хәм екиншиси Әмиўдәрәя дельтасы төмениндеги жайласқан қарақалпақ ханлығы болып есапланады.

XVII әсирде қарақалпақлар, Хорезм оазисине келген көшпели өзбеклер менен араласып хәм бирге Хийўа ханлығының арқа жағында Арал мәмлекетин дүзеди. Оның орайы дәслепп Қоңырат қаласы болған. Оннан соң Шымбай (Шахтемир) қаласы болады. Арал бойы қарақалпақлар хәм Араллы өзбеклер XIX әсирдин басларына дейин өзлери -өзлерин басқарып Хийўа ханларынан ғәрезсиз жасайды. XVIII әсирде қарақалпақлардың Ғайып ханнан басқа Маман батыр, Оразақ батыр хәм Мурат шейх деген үлкен белгили ел басшылары болған.

1747-1810-жыллар Жаңадәрәя бойы қарақалпақлары менен араллы өзбеклер, Әмиўдәрәя бойы қарақалпақлар арасында оғада тығыз сиясий хәм экономикалық мәдений байланыс орнайды. Хәтте, олар биригип кетип Әмиўдәрәяның төменги жағы менен Жаңадәрәяның арасы қарақалпақ ели деп аталады. Бул еки топар қарақалпақлар Арал мәмлекети деп аталған бир ханлыққа биригеди. Олар биригип 1750-1770- жыллары қазақ, Бухара хәм Хийўа ханларының атланысларын табыслы түрде қайтарып турады. Бул дәўирлерде қарақалпақлардың арасында да Шахтемир ханнан басқа, Маман бий, Орын бий, Бегис, Мыржық, Есенгелди, Айдос бий хәм Араллы өзбеклерде Төре бий деген атақлы басшылары болған.

Қарақалпақлар өз алдына қоңсы еллер менен саўда- сатық жумысларын жүргизген. 1700-жылы Арал ханы Шахнияздың елшиси Достек Баҳадыр Россия менен байланыс жасаўға хәрекет еткен. 1721-жылы Ишмухәмед хан Россияға мың түйеден ибарат кәрўан жибереди. Қарақалпақлар әсиресе башқұртлар

менен тығыз байланыста болған. Қарақалпақтардың орыстар хәм қоңсы халықлар менен саўда-салық, мәдений байланыслары хаққында белгили илимпазлар С.К.Камалов, М.К.Нурмухамедов хәм тағы басқалардың мийнетлеринде жазылған.

Қарақалпақтардың XIX- XX әсирдеги тарийхый жағдайлары әдеўир изертленген. Ал XVII-XVIII әсирдеги қарақалпақтар тарийхы Түркстан, Бухара, Хорезм тарийхы менен байланыслы хәм бул дәўирлер толық изертленип жазылған емес.

XVII әсирден -XVIII әсирдің ортасына дейинги қарақалпақтар Сырдарьяның орта хәм төменги ағысына тийисли жерлерди жайлаған. Олар киши жүз қазақлары менен жақын қоңсы болып турған хәм экономикалық және сиясий жактан олардың ханларынан ғәрезли болған. Қарақалпақтарды қазақ ханы Тәўкениң (1680-1718) тусында оның балаларының биреўи басқарған. 1694- жылға тийисли орыс хұжжетлериниң биринде қарақалпақтарға Табарчук султан басшылық еткенлиги жазылған. 1709-жылға тийисли хұжжетте оның баласы Қайып султан қарақалпақтарға хан болған. 1722-жылы қарақалпақтардың Ешмухаммед хан болады. Ал 1730-1740–жылларда қарақалпақтар киши жүз қазақ ханы Абылхайырдың қарамағында жасайды.

Қарақалпақтар қазақ ханларына жылма-жыл дәнлей салық төлеп турыўға, атлы әскер жыйнап бериўге хәм өзлериниң жеринен өтетуғын кәрўанлардан бажы пул жыйнап берип турыўға мәжбүр болған. Қарақалпақ–орыс байланыслары саўданың раўажланыўының нәтийжесинде XVIII әсирдің биринши шерегинде қарақалпақтардың Бухара хәм Хийўа мәмлекетлери менен байланысы күшейе баслайды. Қарақалпақтар Башқуртлар менен тығыз саўда-мәдений байланыста болған. Бул байланысты орнатыўға себеп: бириншиден, экономикалық раўажланыўы Россия менен қатнасықты жақсылаўды талап еткен. Екиншиден, бул ўақытлары қарақалпақтар өзлериниң қоңсылары қазақлардай жонғарлардың топылысының кәўпи астында тур еди. Сонлықтан қарақалпақтар Россиядан жәрдем күткен. Россия империясында қарақалпақтар менен қатнасық орнатыўға талапланған. Себеби: 1715-1716-жыллары Петр I

Сырдарьяға экспедиция жиберіп хәм онда (бронза) алтын өндирилип атырғанлығы менен қызыққан. Буннан тысқары орыслардың Орта Азияға баратуғын кәрұан жоллары қарақалпақлардың жасап атырған жерлеринен өтетуғын еди. Сонлықтан орыс кәрұанларының қәуіпсизлигин сақлаў ушын орыс хұкимети қарақалпақлар менен байланыста болыўға қызыққан.

1721-жылы қарақалпақларға Уфа дворяны Д.Т.Вершинин жибериледи. 1722- жылы қарақалпақлардың ханы Ешмухәммед Петр I ге жарлық жибереди. Бунда өз-ара қарым-қатнасты жақсылаўды мақсет етип қояды. Қарақалпақлардың орыслар менен беккемленип киятырған бул байланысына 1723- жылғы жонғарлардың топылысы үлкен зыян тийгизеди.

Қарақалпақлардың бир бөлеги қазақлар менен бирге Сырдарьяның жоқары тәрәпине хәм ал олардың тийкарғы бөлеги Сырдарьяның төменги етегине Арал теңизине қарай жылысады. Усылайынша қарақалпақлар «жоқарғы» хәм «төменги» болып екиге бөлинеди. «Жоқарғы» қарақалпақлар жонғарлардың қол астына түседи. «Төменгилер» 1743-жылға дейин хәм бир бөлеги 1762- жылға дейин Киши жүз қазақларына ғәрезли болады.

Жонғарлардың 1723- жылғы топылысы қазақ хәм қарақалпақлардың экономикалық хәм сиясий жағдайына жаман тәсийрин тийгизеди. Соның менен бирге, ол қарақалпақлардың XVIII әсирдин басында пайда болып киятырған миллий биригиўшиликке умтылыўын босаңластырып жиберди. Бул қыйыншылықлардан шығыў ушын қарақалпақ хәм қазақлар Россия менен байланысты қайтадан тиклеўге хәрекет етеди. Нәтийжеде 1724, 1726-жыллары қарақалпақлар хәм қазақлар Россия менен байланысты орнатыў ушын сөйлесиўлер жүргизеди.

Усыған байланыслы 1731-жылы патша хұкимети Абулхайырға өзиниң елшиси Мамбет –мырза Тавкелевты жибереди. Нәтийжеде қазақ хәм қарақалпақлар Россия пуқаралығына өтеди. Сондай-ақ 1732- жылы Оразак батырдың хәрекеті менен, Арал ўәлаятының ханы Шахтемир хәм оның халқыда рус пуқарашылығын қабыл етеди.

1734-жылдың басында қазақ хәм қарақалпақ елшилери Петербургтағы император сарайында қабыл етиледі. Пухаралыққа қабыл етилгенлиги хаққындағы жарлықлар қазақлардың ханы Абылхайырға хәм қарақалпақлардың сол ўақыттағы ханы Қайып ханға жибериледи. Қарақалпақлардың хәм қазақлардың Россия қарамағына өтиўи олардың жерине Иран шахы Нәдирдин топылыўынан қутқарды.

1741-жылы Елизавета Петровнаың патша болыўына байланыслы қарақалпақлардан қайтадан ант алыўды шөлкемлестириў мәселеси турады. Усыған байланыслы 1742- жылдың сентябрьде Гладышев қарақалпақларға келип сөйлесиўлер жүргизеди. Нәтийжеде 1743- жылдың августында Маман бий басшылығындағы елшилер император тәрөпинен қабыл етилип хәм онда орыс пухарашылығына өткенлиги айтылады. Усыған байланыслы қарақалпақлар салықты патша хўкиметине төлеў керек еди. Бирақ буған қазақ ханы көнбегенликтен қарақалпақларға шабыўыл жасайды. Патша хўкимети қарақалпақларды қорғайман деген өз ўәдесин орынламады. Ол хәтте қарақалпақ хәм қазақ басшыларын жарастырыўғада талапланбайды.

§2. Хожалығы

Қарақалпақлар Сырдәрьяның бойларында жайласып, дийханшылық, мал шарўашылығы, балықшылық, өнерментшилиқ хәм саўда менен шуғылланған. Қарақалпақлардың дийханшылықты жақсы билетуғыны хаққында 1740-жылы усы жерде болған Гладышевта 1950-1960-жылларда изертлеў жүргизген С.П.Толстовта баҳалы мағлыўматлар бөреди. Олардың дийханшылық районлары Сырдәрьяның төменги бөлегин, оның теңизге куяр жерине, Куўандәрья хәм Жаңа дәрьялардың алапларын өз ишине алған. Дийханшылықта бийдай, тары, жүўери, мәш хәм гүриш еккен. Қарақалпақлар қыста қыслаўда отырып хәм бәхәр келиўи менен жазлаўға егислик жерлердин ямаса малға қолайлы қамыслы көллердин басына көшип барып отырған. Жазы менен дийханшылық пенен шуғылланып, гүзде ғәллелерди хәм малларға от жыйнап алғаннан соң қыслаўға көлкен. Қыслаўда көп үйлер топланып, шабыўылдан қорғаныў ушын топланған үйлердин сыртынан топырақтан қайшы

қойып хәм қорған етип шыққан. Буны қарақалпақлар қала ямаса қорғанша деп атаған.

Қарақалпақлардың хожалығында өнерментшилик, аңшылық хәм саўда баслы орын тутқан. Олар бириши гезекте қазақлар менен саўда етип турған. Олар Бухараның қазақлар менен саўда ислениўинде дәлдәлши ролин атқарды. Олардың өзлери Бухара, Хийўа хәм Араллы өзбеклер менен тиккелей саўда жүргизди. Қарақалпақ саўдагерлери рус қалаларына барып саўда ислеген. Абулхайыр ханның Сырдәрья бойы қарақалпақларға топылысы хәм олардың жаңадәрья бойларына өтиўин тезлеткен. 1746-1747- жыллардың қысында қарақалпақлар тағыда Орта жүздің султаны Абылайдың топылысына ушырайды.

XVIII әсирдің 60-жылларында Султан Ералының қараўындағы қазақ феодаллары қарақалпақларға жийи-жийи топылыс жасап турды. Усы топылыслардың салдарынан қарақалпақлар биротала Сырдәрьяның бойларын таслап, жаңадәрья хәм куўандәрья бойларына өтиўге мәжбүр болды. Қарақалпақлардың Жаңадәрьядағы жерлерди өзлестириўи оғада қыйын шараятларда өтти. Бир жағынан тынымсыз жаўгершилик хәм екинши жағынан бурын өзлестирилмеген тың жерлер дийханшылықты алып барыў ушын үлкен қыйыншылық туўдырды. Қарақалпақлардың Жаңадәрья бойындағы суўғарыў қурылысларының қалдықларын С.П.Толстов «қарақалпақлардың ата-бабаларының мийнетте қахарманлықларының оғада уллы гүўасы» деп атады. Қарақалпақлардың Жаңадәрья бойында жасаған дәўиринде, олар өз алдына экономикалық хәм сиясий жақтан ҳеш кимнен ғәрезсиз жасады.

Жаңадәрьяда қарақалпақлар биринши гезекте өзлериниң XVIII әсирдің басларынан берли байланыслы болған араллы өзбеклер менен қатнаста болды. 1740-жылға келип көп ғана қарақалпақлар олар менен бузылмастай болып биригип кеткен еди. Қарақалпақлар Араллылар менен аўқамласып, қазақ ханларынада, Хийўа ханларынада өз азатлығы ушын қарсы гүрес жүргизди хәм XIX әсир басларына дейин өз ғәрезсизликлерин сақлап келди.

XVIII әсирдің екінші ярымынан -XIX әсирдің басларына дейін қарақалпақтардың жерлері барлық Қуәндәрья хәм Жаңадәрья бассейнін өзіне алды. Сырдәрья бойларындағыдай Жаңадәрьяда қарақалпақтардың хожалығында дийханшылық жетекші ролді атқарған. Соның менен бірге мал шаруашылығы да үлкен ролге ийе болған. Хожалықта ири шақлы қара маллар, қой-ешкі, жылқы хәм түйе асырайды. Усы заманларда да қарақалпақтардың қазақтар, өзбектер менен мәдениет хәм рухый байланыстары үзілмеген.

§3. Қарақалпақтар хәм Хийуа ханлығы

Қарақалпақтар XVIII әсир дәуамында Хийуа ханлығында болған саясий уақыттарға жигерлі қатнасады. Араллы өзбектер менен аўқамласа отырып хәм қарақалпақтар Хийуа ханлығының езиўшилиқ саясатына бир неше мәртебе қарсы шықты. 714- жылы Арал өзбектері Хийуа ханы Ядғар ханға қарсы көтеріліс жасап оған бағынбай хәм Аралға жәрдемге келген қарақалпақтардың ханы Ешмухаммедке ант ишип бағынған. 1728- жылы Араллы өзбектер, қарақалпақтар Хийуа ханы Шерғазы ханға (1715-1728) қарсы көтеріліс жасап хәм Шерғазыхан усы көтерілісте өлтириледі.

Сонлықтан Хийуа ханлары хәмме уақыт қарақалпақтарды бағындыру үшін биринші гезекте оның аўқамласы болған араллы өзбектерді бағындыруды нәзерде тутқан. Бир неше әсирлер дәуамында Араллы өзбектер тәғдийиринің аўыр бөлектерін қарақалпақ халқы менен бірге бөліскен. Хийуа ханларына қарсы қарақалпақ халқының қайсы бир хәрекеттері болмасын оған араллылардың қатнаспай қалған жері жоқ.

XVIII әсирдің биринші ярымының ақырында Хийуа ханлығында саясий жағдайы бир қанша өзгереді. Өзбек хәм түркмен басшылары арасындағы үзлексіз урыстар елді терең феодаллық бүлгиншиликке хәм хан хукиметинің дағдарысқа ушырауына алып келді. XVIII әсирдің 60 -жылларында Қоңырат урыуынан шыққан Мухаммед- Амин инақ көзге көринип, ханлықты өз қолына алып хәм ханлықта орайластыру саясатын жүргизеді. Мухаммед Әмин инақ, Хийуа хукиметін беккемлеу менен бірге хәм ханлыққа қандай бир себептер

менен бағынбай жүрген шегарасындағы халықтарды да Хийўа ханлығына бағындырыў ушын үлкен ҳәрекет етти. Ол ең алды менен Хорезмнің арқасында жайласқан араллы өзбеклер менен қарақалпақтарды бағындырыўды көзде туттады. Ол көп ўәде берип айырым халықты күшли ҳәм абройлы қәўим баслықтарын өз тәрәпине өткерийўге урынады.

Мухәммед Әмин инақ өлгеннен кейин, Мухәммед Рахим хан (1806-1825) ўақытында ҳәм 1806–жылдан баслап Әмиўдәрья бойларында жасаўшы қарақалпақтарды бағындырыў ушын күшли атланысларды баслайды. Бунда ол атланысты қарақалпақтарғада ҳәм араллы өзбеклерге де теңдей алып барады. Ол ўақытлары араллы өзбеклердің басында Төрәмурат суўпы турып ҳәм ол өзи өлгенге дейин Мухәммед Рахимге қарсы гүрес жүргизеди.

1810- жылы Мухәммед Рахим хан еки мәртебе Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде жасаўшы қарақалпақтарға топылыс жасады. Усы еки атланысында, Хийўа ханы Әмиўдәрья бойларында жасайтуғын барлық қарақалпақтарды биротала бағындырды. Енди ханның алдындағы ўазыйпа Жаңадәрья бойындағы қарақалпақтарды жаўлап алыўдан ибарат болды. 1810-жылы Әмиўдәрьядағы қарақалпақтарды бағындырып болғаннан соң, Мухәммед Рахим хан 1811-жылы көп нөкрлер менен Қоңыратты жаўлап алады ҳәм барлық араллы өзбеклерди бағындырады. Солай етип Хийўа ханы қарақалпақтар менен араллы өзбеклердің сиясий ғәрезсизлигин тыйым салды.

§4. Хожалық турмысы

Қарақалпақтардың XIX әсирдеги жәмийетлик дүзиминиң тийкары XVIII әсирге уқсап, феодаллық ҳәм патриатхал- феодаллық қатнасықлардан ибарат болды. Бул дәўирге келип қарақалпақтардың ишинен бир жағынан ири жер ийелери ҳәм екинши жағынан тек мийнет ҳақысынан күн көретуғын жарлылар бөлинип шықты. Қарақалпақтардың турған жеринде ханлықта сақланып келген жер ийелеўшиликтиң үш түри болды. Биринши мәмлекетлик жерлер, екинши мүликлик ҳәм үшінши ўақым жерлер.

XIX әсирдің екінші ярымында қарақалпақтарда бас хәкімлік әмел-бий, жүзбасы, мураб, қазы хәм раис болған. Усы барлық хәкімлік әмелге Хийұа ханы тәрәпинен қойылып барған. Тийкарғы хәкімлік әмелдің бири- бий бурынлары халықтың өзиниң сайлаў жолы менен белгиленетуғын еди. Хийұа ханларының дәўиринде хан тәрәпинен белгиленетуғын болды. Бийлер өзиниң қәўими ямаса руўынан хан ушын салық жыйнаў менен адамлардың арасында пайда болған жәнжеллерди шешиў менен шуғылланған. Мураблар өзек- жаплардағы суўды бөлистириў менен шуғылланған. Соның менен бирге қазыў жумысларын басқарып барған. Қазы хәм раислик жумысларға мусылман руўханийларының ўәкиллери алынған.

Қарақалпақтарды бағындырғаннан кейин Хийұа ханы олардан салық талап етип отырды. Салық Хийұа ханлығында үш түрли болды. Биринши ақшалай салық, бул жерден хәм малдан алынды. Екинши затлай салық ғәлле, мал хәм басқалар менен төленеди. Үшинши жер салығы яғный жерди ислетип алыў. Қарақалпақтар ушын ең аўыр ўазыйпалардың бири ханның 2 мың нөкерин бағыў хәм Хийұа армиясына нөкер жыйнап бериўден ибарат болды. Оның үстине халық хәр жылы қазыў ушын 6 мың белдар шығарыўы керек болды. Олардың хәммесиниң ғәрежетлери халықтың есабынан болды. Усы салық хәм ўазыйпалар менен бирге басқада майда төлемлерде көп болды.

Әмиўдәрья дельта бойларында жасаған қарақалпақтар хожалығында дийханшылық жетекши орын ийелейди. Олардың қахарманлық мийнетиниң нәтийжесинде XIX әсирдің биринши шерегинде Қәлликөл, Қусхана таў хәм Кегейли –дийханшылық оазислери пайда болады. XIX әсирдің екінші ярымында қарақалпақтар жайлаған жерлерде еки ири Шымбай хәм Қоңырат дийханшылық хожалық районы пайда болды. Кейин Таллық хәм Хожели районы бөлинип шығады. Улыўма алғанда, XIX әсирде қарақалпақтардың хожалық турмысы бес- Шымбай, Дәўқара, Таллық, Қоңырат, Хожели хәм Шорахан хожалық районларында өтеди. Сондай---ақ мал шарўашылығы, балықшылық, өнерментшилиқ, бағшылық хәм аңшылық пенен де шуғылланған.

XIX әсирдің ортасында Хийұа ханлығында саўда қатнасының раўажланыўына байланысly қарақалпақларда саўдаға белсене қатнаса баслады.

Қоңырат, Хожели, Шымбай, Шорахан саўда жағынан үлкен әҳмийетке ийе болды. Қарақалпақстан арқалы Сырдәрья бойларына, батысқа хәм Үстирт арқалы Волга бойларына кәрўанлар жүрип турды. Базарларда хәптесине еки мәртебе саўда жүргизилип турылды. Базардың халық ушын экономикалық жақтан тысқары мәдений жақтанда әҳмийети үлкен болды. Саўда ислеў менен бирге адамлар көп жаңалықларды базарда еситетуғын еди.

XIX әсирде халықта тийкарынан қарақалпақлар менен қазақлар, өзбеклер, түркменлер жасап хәм олардың өз-ара қатнасы дослық сыпатта болды. Өйткени олар биринши гезекте өз-ара экономикалық саўда жағынан тығыз байланысly еди. Хийұа ханлығы халықларының арасында мәдений байланыс күшли болды. Қоблан, Алпамыс, Гөр уғлы, Ахмед Юсип, Ғарип ашық, Қыз жипек хәм тағы басқа дәстанлар қарақалпақлардың, өзбеклердің, қазақлардың хәм түркменлердің араларында теңдей таралған.

§5. Хийұа ханы зулымлығына қарсы азатлық гүреслер.

XIX әсирдің екінши шереги көп санлы урыс хәм хийұа ханлығында ишки ала аўызлықтың күшейиўи менен сыпатланады. Ханның басып алыўшылық атланыслары Хийұаның мийнеткеш халықларын посыўға хәм бүлгиншиликке ушыратты. Бул жағдай 1827- жылы қарақалпақлардың көтерилис шығарыўына алып келди. Бул көтерилиске Хийұа ханлығынан азат болып хәм қарақалпақлар өз мәмлекетшилигине ийе болыўды мәселе етип қояды. Бул хәрекетке Айдос бий басшылық етеди. Көтерилис жеңилис пенен тамамланады. Бирақ 1827- жылғы көтерилис тарийхый әҳмийетке ийе, өйткени сол социаллық езиўшилерге қарсы шығыўға халықтың удайына таяр екенлигин билдиреди.

XIX әсирдің ортасында халықта удайына жаўгершилик көп болады. Оның ушын урысқә ғәрежетлер қатты күш пенен өндирип турылды. 1850- жылға халықтың бүлгиншилиги шегине жетеди. 1851- жылы Хийұа

ханлығында ашаршылық хәм аўырыўшылық басланып, бир неше жыл даўам еткен. Буннан тысқары салық хәм үзликсиз жаўгершилик қарақалпақ халқын шыдамсыз әхўалға алып келеди. 1855-жылдың гүзинде қарақалпақлар арасында үлкен көтерилис келип шығады. Көтерилисти Ерназар алакөз басқарып хәм қарақалпақлар өзлерине хан етип Зарлық төрени сайлайды.

Ерназар алакөздің қарақалпақлардың ғәрезсиз ханлығын тиклеўи өз тәрәпине барлық руўларды хәм бийлерди топлаўға мүмкиншилик берди. Көтерилисшилерге түркменлер, қазақлар хәм қоңыратлы өзбеклер қосылады. Бирақ сыйлық бериў, басқа түрли жоллар менен түркмен ақсақалларын өзине қаратып, оларды өз әскерлерине қосып алған Сейдмухәммед, 1856-жылдың февралының ақырында Хожелиде, қарақалпақлар, түркмен, өзбек хәм қазақлардың бирлескен күшине қатты соққы береди.

Көтерилистиң мақсети Хийўа езиўинен қутылыў хәм феодаллық миллий қарақалпақ ханлығын дүзиў болды. Ол көтерилис Хийўа ханлығы үстемлигине қарсы хәм миллий езиўшиликке қарсы бағышланған халық азатлық хәрекеті болып сыпатланады. Хийўа ханының қойған адамлары тәрәпинен, оларды хәдден тыс салық, бүлгиншилик хәм зорлық-зомбылық қоңыратлыларды шыдамаслық жағдайға алып келди. Бул жағдай 1858- жылдың гүзинде Қоңыратта көтерилис ханның қойған хәкими Қутлымуратты өлтириў менен басланады. Қоңыратлыларға дәрьяның шеп жағасындағы қарақалпақлар, қазақлар хәм түркменлер қосылды. Бирақ көп узамай Қоңыраттың ишиндегилерде ала-аўызлық туўып екиге бөлинип хәм көтерилистиң жеңилиўине мүмкиншилик туўғызды.

1858-1859 жылғы көтерилис тез сапластырылған менен оның үлкен тарийхый әҳмийети бар. Бул Хийўа ханлығындағы халықлардың дослығының аўыз-биршилигинин гүўасы, өйткени өзбеклер, қарақалпақлар, түркменлер хәм қазақлар өзлериниң алдына ханларлықтың езиўинен қутылыўды анық мақсет етип қойды.

Қарақалпақлар XVIII әсирдің барлық даўамында Хийўа ханлығында болған сиясий ўақыяларда белгили роль атқарды. Араллы өзбеклер менен

аўқамласа отырып олар орайлық ханының сиясатына бир неше мәртебе қарсы шықты. 1714- жылы Арал өзбеклери Хийўа ханы Ядгар ханға қарсы көтерілис жасап оған бағынбай хәм оларға жәрдемге келген қарақалпақлардың ханы Ешмухәммедке ант ишип бағынған.

1728- жылы Араллы өзбеклер хәм қарақалпақлар Хийўа ханы Шерғазы ханға (1715-1728) қарсы көтерілис жасап хәм Шерғазыхан усы көтерілисте өлтириледи. Сонлықтан Хийўа ханлары хәмме ўақыт қарақалпақларды бағындырыў ушын биринши гезекте оның аўқамласы араллы өзбеклерди бағындырыўды көзде тутқан. Бир неше әсирлер даўамында араллы өз-беклер тәғдийирдиң аўыр бөлеклерин қарақалпақ халқы менен бирге бөлискен. Хийўа ханларына қарсы қарақалпақ халқының қайсы бир ҳәрекетлери болмасын оған араллы өзбеклердиң қатнаспай қалған жери жоқ.

Патша Россиясының Хийўа ханлығын хәм қарақалпақларды жаўлап алыўы

Патша Россиясы империясында капиталистлик қатнасықлар менен крепостнойшылықтың сақланып киятырған қалдықлары арасындағы кескен қарама-қарсылықларды жумсартыў ушын патша ҳүкимети жаңа жерлерди басып алыўға сөзсиз түрде ҳәрекет етиўи тийис болды. Орта Азияның рус патшалығы тәрeпинен жаўлап алыныўының басланыўы Англияның наразылығын келтирип шығарды.

Әлбетте бунда оларды Орта Азия ханлықларының тәғдири емес, ал олардың базарынан айырылып қалыў тынышсызландыратуғын еди. Россияның Бухара әмирлигиниң аймақларын бағындырып алыўы, ал Хийўа ханы Сейдмухәммед Рахимди Россиядан қашып келген қазақ султанларын, Россия пухарашылығындағы Үстиртте, Эмбада хәм Сырдәрья линиясындағы жасап атырған қазақларға топылыс жасаўында пайдаланды.

Үзликсиз топылыслардың нәтийжесинде, Хийўа ханлығын Россия менен татыўластырыў мақсетинде Бухара әмири, Кауфманға еки тахты татыўластырмақшы екенлигин айтады. Бирақ буннан ҳеш қандай нәтийже

шықпағаннан кейін, әмірдің елшиси Бухараға қайтып келеді. Рус хұкимети Хийўаны жаўлап алыўға таярлық көриўди даўам еттирди хәм 1871-1872 жыллары Хийўаға алып келетуғын барлық жолларды барлап шығыў жумысларын питкерди.

Рус әскерий бөлимлериниң алға илгерилеў кәўипи барлығын сезип, Хийўа ханы патша хұкимети менен қатнасықларды баслаўға мәжбүр болады. 1872 жылы, Хийўа ханы Россияға –Кавказ бенен Петербургқа еки елшилер топарын шөлкемлестиреди. Кавказға баратуғын елшилерди Хийўаның бас ийшаны Мухәммед Әмин, ал Петербургқа жиберилген елшилерди қарақалпақ Ерназар аталық басқарады. Бирақ бул еки елшилер топарыда усынылған усыныслардың хан тәрәпинен орынланбайтуғынын билиўи алдына қойылған ўазыйпаларды толық орынламай Хийўаға қайтады.

Хийўа ханы 1872- жылы март айында Авганистан менен Ҳиндистанға елшилер жиберди. Бундағы мақсети Англияның әскерий хәм дипломатиялық жәрдемине сүйенип орыслардың жүрисин тоқтату еди. Елшилерди Қабулда Авған әмири Шер Әлий қабыл етеди хәм Хийўа ханының қоллап қуўатлайтуғынын билдиреди. 1872-жыл май айының ақырында елшилер Ҳиндистанның Пешавар қаласына барады. Онда оларды вице- корольдың Нортбурк қабыл етеди. Ол Англия хұкиметиниң атынан Россия менен жәнжеллесийўге сылтаў боларлықтай жағдайға жол қоймаўды мәсләхәт етеди.

Усы жыллары Хийўаға Россиясының тәсириниң көбирек тийип турған жери ханлықтың арқа күн-шығыс жағы яғный Даўқара аймағы еди. Россия туўралы түрли гәп сөзлер биринши гезекте усы жақтан таралып турды. Орысларға өтип кетиўшилер де дәслеп усы жерге жыйналып алатуғын еди. Сонлықтан усы жердеги бурын қурылған қорғаншаға қосымша 1872- жылы Қаракөлге Ўәйснама қорғанын салды. Орысларға өтип атырғанларды услап алыў ушын, Дәўқара аймағына жүз әскер қояды. Бирақ бул ҳәрекетлер өз-ара жәнжеллерди тоқтата алмады. Солай етип, Хийўа ханының Россия менен қатнасықларды орнатыў илажлары нәтийже бермеди. Оның үстине бул дәўирде ханлықтың ишки сиясий жағдайы жақсы емес еди.

Хийўа ханлығының қалаларды хәм аўылларын орыслардан сақлаў ушын Матмурат дийўан басы ханнан Россияға қарсы шешиўши илажлар көриўди талап етти. Буларды кенегес Ерназар аталық басшылығында бир топар қарақалпақларда қоллап қуўатлайды. Оларға қарама-қарсы топарлар Россия менен қатнасты тез жөнлеп, экономикалық, саўда байланысты раўажландырыў тәрәпинде болды. Олар көбинесе жаңа Үргениш Ханқа, Хожели, Шымбай, басқа да қалалардағы саўдагерлер хәм өнерментшилер топарлары еди.

Хийўа ханлығын жаўлап алыўдың әскерий режелери Россия хўкимети тәрәпинен 1872-жылы декабрде үзил-кесил мақулланып хәм ол патша тәрәпинен тастыйықланды. Патша хўкимети Хийўаны басып алыў ушын өз күшлерин 1873 жылы февралында таярлай баслайды. Патша әскерлериниң халыққа қарсы атланысы үш тәрәптен шөлкемлестирилип, атланысқа 13 мың әскерлер жолға шықты. Хийўа ханы Муйдмухәммед Рахим II душпанға соққы бериў илажларын көрди. Ташкенттен Чаржуй арқалы хәм Әмиўдәрьяның оң тәрәпинен Хийўаға киятырған Кауфманға қарсы генерал Версенинге соққы бериў ушын Елтезар инақ таярланды.

1873- жылы 18- майда генерал Кауфман әскерлери Әмиўдәрьядан өтип, Хазарасып қаласын басып алды хәм Хийўаға жүреди. Бул ўақытта генерал Веревкин әскерлери де Қоңырат қаласын басып алған еди. Қоңыраттағы Хабибнияз бий, Сайдбай, Тажимуратбай хәм басқалардың рус әскерлерин тоқтатыў ушын хәрәкетлери нәтийже бермеди. Генерал Веревкин әскерлери қаланы талады, соң Хожели қаласын ийелеп хәм Манғыт тәрәпке қарай жүреди. Орыс әмирлери манғыт хәм оның әтирапындағы аўылларды талайды, ол ҳаққында Мухәммед Юсуп баянатында: Маңғытта қатты урыс болды. Веревкин буйрығы менен ерлер, ҳаяллар, ғаррылар хәм балалар қырып тасланды. Бесиктеги балалар шырқырап жылаў менен қалды, қала жер менен жексен етилди хәм өртеп жиберилди, -деп жазады.

29- май күни патша әскерлери Хийўаға хўжим жасаў ушын оның әтирапындағы қолайлы орынларды ийеледи. Усыған байланыслы Сейдмухәммед Рахим II ири әмелдарлар менен ойласып Елтезер инақты

Кауфманға жиберип, оған ханлықтың тәслим болып хәм шәртнама дүзиўге қарар берди. Бирақ Кауфман ханның озиниң келиўин талап етеди, бул ўақытта қаланы қорғаў ушын күш топлаў мақсетинде, қаладан шығып кеткен Сейдмухәммед Рахим II қалаға қайтып кире алмай хәм түркменлер арасында қалып қойған еди. Атажан төре, Матмурат дийўанбеги хәм басқалар Кауфманнан Хийўа қаласын ўайранламаўды сорайды. Бирақ Хийўаны ийелеген Кауфман әскерлери, қаладағы байлықларды талан-тараж етип, хан сарайындағы барлық байлықларын, бийбаҳа китаплар, хан ғәзийнеси, тахты хәм тажын алып Петербургқа жибереди. Кауфман сөйлесиўлер жүргизиў ушын Сейдмухәммед Рахим ханды Хийўаға әкелиўди талап етеди.

Солай етип, патша Россиясы әскерлери Хийўа ханлығын жаўлап алады, оның баслы себеплери Хийўа ханының кураллы күшлери сан жағынан да хәм тәжирийбеси жағынан да Россия әскерлерине қарағанда төмен еди. Оның үстине Хийўа ханның асығыс пенен жыйнаған нөкерлериниң урыс алып барыўға тәжирийбеге ийе емес еди.

1873- жылдың 2-июнда К.П.Кауфманның талабы бойынша Сейдмухәммед Рахим II шақырып алынады хәм қайтадан тахтына отырғызылады. 1873- жылдың 6- июнинде генерал К.П.Кауфман менен Хийўа ханы арасында сөйлесиў болып, ханлықты басқарыў бойынша ўақытша режеге қол қойылады. Админисративлик, финанс жумысларын басқарыў кеңестиң қурамына Россияның үш пухарасы хәм үш Хийўалы киреди.

1873- жылы 12-августта Хийўа ханы Мухәммед Рахим менен патша хўкимети атынан сөйлесиўлер жүргизген генерал Кауфман арасында питимге қол қойылды. Ол тарийхта Гендимиан питими деп аталады. Бул келисим Хийўаның хәм ханлықтағы барлық халықлардың ғәрезсизлигин жоқ еткен әдил емес питим болды. Гендимиан питими қысқаша кирисиўден хәм 18 пункттен ибарат. Питимниң биринши пункити бойынша Хийўа ханлығы, патша Россияның ярым колониясы болды, ал хан өзин «Императордың мәмлекет хызметкерлери» деп мойынланады. Соның менен бирге, хан сиясий хуқықларынан айрылды хәм өзинше сыртқы сиясатты жүргизе алмайтуғын

болды. Питимнің екінші хәм үшінші пунктлери қарақалпақлар ушын оғада аўыр, қолайсыз хәм қайғылы жағдайды пайда етти. Себеби ханлық қурамында бир тутас жасап атырған қарақалпақлардың жерлери екиге бөлип тасланды. Олар енди Хийўа ханына хәм патша Россияның үстемлигине ғәрезли болып қалды. Рус хұкимети қурамына жаңадан 76 мың кв.км. аймақтағы жерлер өтти. Гендимиан шәртнамасынан кейин Хийўа мәмлекетиниң аймағы бир неше мәрте қысқарды.

Ал, Гендимиан питиминиң төртінші пункти оң жағалықтағы жерлердин бир бөлимин Бухараға бериўди де нәзерде тутқан еди. Бесинши хәм оныншы пунктлер руслардың Хийўа ханлығындағы саўда, транспорт хәм басқада мәселелериндеги артықмашлығы тастыйықланды. Енди руслар Хийўада еркин хәм закатыз саўда ететуғын болды.

Питимнің алтыншы хәм жетинши пункти бойынша Хийўа ханы руслардың ханлықтағы қәлеген жеринен пристан, селад, дүкан хәм басқа да саўда орынларын салып, ийелеўине хуқықлы еди. Питимнің 8,9 хәм пунктлери бойынша рус саўдагерлери Хийўа арқалы товар алып өткенде баж төлеўден хәм басқада салықлардан азат етилип, еркин саўда жүргизиў хуқықына ийе болды хәм олар ханлықтағы қәлеген қалаларында өз адамларын сақлаўға хуқықлы болды. Сондай-ақ руслардың жер, суў транспорты, ханлықты қозғалмайтуғын мүлк сатып алыў хуқықы берилип хәм оннан салық алыў мәселесин Әмиўдәрәя бөлиминиң баслығы шешетуғын болды. Хийўа хәм рус саўдагерлери арасындағы өз-ара келисимде дүзилди. 14 хәм 15 пунктлерде рус хәм Хийўа пухараларының арзаларын қарағанда руслардың артықмашылық жағдайларын көрсетилди. 16 пункт бойынша хан хұкимети ханлыққа Россиядан хәр қыйлы себеплери менен қашып келгенлерди қабыл етиўге миннетли болды. Нызамға муўапық жынаятшы болып жасырынып жүрген рус пухараларын патша хұкиметине тутып бериўи керек еди. 17 пункт ханлықта қулшылық мәнгиге сапластырылатуғыны тастыйықланады. Питим дүзилгенге шекем ханлықта хәм хәр қыйлы себеплер менен қул дор аталатуғын қырық мыңға шамалас адамлар болған. Питимнің ең соңғы 18 пункти Хийўаның басып алғандағы патша

Россиясының шығынын төлеуге арналды. Ол 20 миллион 260 мың манат еді, оны 20 жыл мүддетке төлеп қутылыу белгіленді, соңынан бұл мүддет және он жылға созылып хәм 1901 жыл ноябрьге шекем төлеу мүддети белгіленді.

Солай етип бұл әдалатсыз питим бойынша бир халық қарақалпақ жери екиге бөлинеди. Хийуа ханлығы ишки хәм сыртқы сиясат тарауында ғәрезсизлигинен айрылды. Патша хукиметиде бурынғы ханлықтағы камбағалларды хеш қашан қолламады. Қайта бурынғыдан да қаттырак эксплуатация хәм талау сиясатын жүргизди.

Патша Россиясының Қарақалпақстандағы колониялық сиясаты

1873- жылы жазда патша Россиясының ўәкили хәм Хийуа ханы гиндимиян шәртнамасына сәйкес Әмиўдәрьяның оң жағы, барлық халықлары менен Россия қол астына өтип, бұл жерде Әмиўдәрья округи дүзилди хәм кейин Әмиўдәрья бөлиминен айланды. Әмиўдәрья бөлими 1886- жылға шекем тиккелей хәм ал 1886- жылдан кейин Сырдәрья областы арқалы Түркстан генерал губернаторлығына қарады. Әмиўдәрья бөлимининң орайы Петро Александровск хәзирги Төрткүл қаласы болды. Ол қала принц Лейтехтенбергский усынысы бойынша император Петр I хәм Александр II лерга естелик ушын Петро-Александровск деп аталды. Кауфманның қаланы бұл жерден таңлауының баслы себеби, Хийуаға жақын, дәрья бойына жайласып хәм Бухарадан Мойнаққа шекемги Россияға бағындырылған халықларды бақлап турыуға қолайлы болыуы еди.

Әмиўдәрья округи административ басқарыу жағынан үлкен территорияға ийе болып хәм Шымбай бөлиминен турды. 1874 жылы Әмиўдәрья округи Әмиўдәрья бөлиминен, ал Шымбай хәм Шорахан бөлимлери участкаға айландырылды. Басқарыудың әуели жыллар рус администрациясы үлкениң сиясий, экономикалық жағдайын терең үйрениуға шекем, бурынғы басқарыу дүзиминен суд хәм салық алыу сиясатына бирден өзгерис киргизиуди зәрүр деп санамады. Сонлықтан еле бұл дәуирде руў басшыларының орны үлкен болды. Рус администрациясы буларды өз мақсетинде пайдаланыуға тырысты. Рус

хүкімдарлары жаулап алынған үлкениң экономикалық мүмкиншиликлерин үйрениў ушын Хийўа ханлығының пайтахты басып алғаннан кейин хәм олар қарақалпақлар территориясын кең түрде изертлеўге киристи.

Усы мақсетти 1875- жылы Әмиўдәрья бөлимине полковник Носивичтиң басшылығында астында шөлкемлестириў комиссиясы жибериледи. Комиссияның алдына қойған ўазыйпасы жерди, суўды пайдаланыўды тәртиплеў хәм салық алыў системасын белгилеў хәм басқада мәселелер турды. 1877- жылы қарақалпақлардағы жер салығы бурынғы 2 манат 75 тийиннен 5 манатқа жетти. 1875-1876 жыллары шөлкемлестириў комиссиясының усынысы, қадағалаўы менен Әмиўдәрья бөлиміндеги еки участка баслықларға хәм ал болыслықлар ақсақалларға бөлинди.

Булардың барлығы Россияның колониялық сиясатын жүргизиўши чиновниклер болып хәм соларға патша режимине берилген адамлардан сайланды. Патша администрациясы колониялық хәкимиятты күшейтиў, беккемлеў мақсетинде, ақсақал хәм басқада хәмелдарларға айлық пул беретугын болды. Солай етип хукімети дәрьяның оң жағалығындағы Қарақалпақстан жеринде колониялық мақсетке муўапық басқарыў тәртибин орнатты. Сонлықтанда шөлкемлестириў комиссиясының 1877- жылғы жумысының тийкарында Әмиўдәрья бөлиміндеги жер дүзилиси ҳаққында рәсмий реже қабыл етилди. Усы режеге муўапық барлық жер мәмлекетке қараслы деп белгиленди хәм жерди турақлы пайдаланыў хуқықы тийкарында дийханларға бекитилип қойылды. Патша администрациясы үлкени толық колонияластырыў хәм халық арасында өз тәсирин беккемлеў мақсетинде шеп жағалықтағы диний меккелерге тийисли ўақым жерлерди мәмлекетлик меншик деп таныды. Салық, тек жери бар дийханлардан емес, ал жери жоқлардан да алынды. 1874- жылы патша хукімети 660 урал қазақларын әскерий хызметтен бас тартқаны ушын Әмиўдәрья бөлимине жер аўдарып әкелди.

XIX -әсирдин 80- жылларынан баслап Қарақалпақстанда пахта егий кең тарала баслады. Буған себеп, Россия тоқымашылық санаатының Орта Азия пахтасына болған талабының өсиўи болып есапланады. Түркстанның басқа

ўалаятиндағы сыяқлы, Қарақалпақстанда патшашылықтың раўажланыўы, суўғарып егилетуғын егислик жерлердин улыўма майданының өсиўи есабынан емес, ал ғалле, от-шөплик егинлердин хәм егислик майданларын қысқартыў есабынан әмелге асты. Бурын бийдай, арпа хәм тары егилген жерлерге енди пахта егилетуғын болды. Пахташылықтың раўажланыўына өзинен де бурын рус санаат капиталы мәпдар болды, өйткени бул оның халық аралық базарда бәсекелесиўшилик жағдайын жеңиллестиретуғын хәм үлкен пайда алыў мүмкиншилигин ашып берететуғын еди. Сонлықтанда пахта, гезлеме ислеп шығаратуғын капиталистлик санааты ийелериниң ўәкиллери патша хўкиметинен сырт еллерден гезлеме алып келиў зәрүрлиги болмайтуғын дәрежеде, Россияда пахта гезлемесин жетистириў ушын Орта Азияда хәм Кавказда пахташылық районларын дүзиўге бағдарланған илажлар көриўди өтиниш етеди. Қарақалпақстанда пахта егилетуғын жерлер 1898 жылғы 3000 десятинадан, 1910-жылы 5000 десятинаға өсти. Биринши жер жүзлик урыстың алдында пахташылық Қарақалпақстанның экономикасында тийкарғы орынды ийелеп баслады. Хожалықтың барлық финанслық тәрәпи тийкарынан усы егинниң кең еңгизилиўине тығыз байланыслы болды. XX әсирдин басында товарлы егин ретинде жоңышқа тухымы үлкен орын ийелейди. Қарақалпақ жоңышқасының тухымы халық аралық базарда да ең жақсыларының бири деп есапланды. Европа бөлимине хәм сырт еллерге жөнәтетуғын саўдагерлер пайда болды. Олар Қарақалпақстанның экономикасы есабынан өз капиталларын көбейтип отырды. Елде пахташылық пенен жоңышқашылықтың раўажланыўы санаат кәрханаларының пайда болыўына алып келди. Бирақ пахташылық Қарақалпақстанды рус санааты өнимлерин сатыў базары ретинде хәм капиталистлердин фабрикалары менен заводларына зат жеткерип бериўши ретинде күш пенен сақлап турыўға хәрекет етти. Россия саўда- санаат капиталы бул жерде тек аўыл хожалық шийки затын хәм биринши гезекте пахтаны дәслепки қайта ислеўши кәрханалардығана дүзди. Биринши пахта тазалаў заводы 1880 жылы қурылып, олардың саны 1907 жылы 18 ге жетти. Ал 1913-1914- жыллары Әмиўдәрья бөлиминде пахта заводы, Хийўа ханлығының

қарақалпақтар үлкесіне қарасты қыпшақ, маңғыт, Хожели және Қоңырат бекліктерінде 10 ға шамалас пахта заводдары болған. 1878- жыл Әмиұдәрәя бөлімінде бірінші былғары заводы және 1887- жылы Шымбайда май заводы іске түскен. Бұл кәріханалардың барлығында майда және техникалық жақтан төмен еді.

Солай етіп, бұл дәуірде Қарақалпақстан халқының социал-экономикалық турмысында әдейі өзгерістер орын алды. ХХ- әсрдің басында ауыл хожалығы өнімдері менен сауда жасау кең рауажланды, ішкі және сыртқы сауда өсті санаат кәріханалары рауажлана бастады. Патша Россиясының колониялық саясаты нәтижесінде халықтың аухалы төменледі. Дийханлардың мәжбүріі төлейтуғын салық муғдарлары көбейіп кетті. Миллий колониялық езіушілік саясий, экономикалық хуқықсызлық және Қарақалпақстан мийнеткешлердің социаллық турмысын төменлетті. Түркстан генерал губернаторы тәрәпинен дүзілген шөлкемлестіріу комиссиясы, 1875 жылы Әмиұдәрәя бөліміндегі халықтардың жерлеріне өлшеу жүргізді және үй хожалықтардың дизимін алды. Рус патшалығының колониялық мақсетін беккемлеу үшін өткерілген бундай илажлар қарақалпақ дийханларының наразылығын келтіріп шығарды. Дийханлар хәрекеттерінің орайлары Шахаббаз-Валий менен Бийбазар болыслығы болды.

ХІХ әсрдің ақыры- ХХ әсрдің басында Әмиұдәрәяның шеп тәрәпиндегі қарақалпақтардың социал- экономикалық жағдайы

ХХ әсрдің ақырында Хийуа ханлығында 20 мыңнан көбірек қарақалпақтар жасаған. Қарақалпақтар көбінше ханлықтың Қоңырат, Шоманай, Хожели бекліктерінде және Гөне Үргениш этирапында жасаған. Ханлықтың басқа бекліктерінде жасаушы қарақалпақтар аз санда болған.

Хийуа ханлығының жәмийеттік саясий дүзими, 1873- жылдан кейін, патша Россиясы қол астында болған және оң жағалықтағы Әмиұдәрәя бөліміне қарағанда оғада аз өзгерді. Хийуа ханы еледе басқару тәртіптерін сақтап қалу үшін барынша хәрекет етті. Нызам шығару, басқару және суд

бийлиги тийкарын ханның өзи қолында ушлап турды. 1910- жылы Мухаммед Рахимхан II дуньядан өтти хэм оның орнына болған Асфандияр хан дәуиринде ханның бас ўезири Исламхожа бир катар реформаларды иске асырыўға киристи. Бирақ, ол Хийўадағы жаңалықларға қарсы топарлар тәрәпинен өлтирилди. Ханның баслы хәмелдарлары- кусбеги, метер хэм дийўанбеги болды. Олар қаржы жумсаў, салық жыйнаў, хэм нөкерликке адам алыў мәселелерин шешти. Бул хәмелдарлардың хәр бириниң кеңеси хэм бир неше хатшылары болды. Булардан кейинги хәмелдарлар- ҳаким (бек) хэм Найып есапланды.

Ханлықтағы, қарақалпақлар өзлериниң руў басшылары арқалы басқарылған. Оларда руў басшылары, аталық хэм бий деп аталған. Бий өз руўларын басқарған. Олар аталыққа бағынған. Ал аталық әдеўир көп санлы хэм бир неше руўларды басқарған. Аталық өз гезегинде беклер беги де бағынған. Олар қарақалпақтың баслы руў бирикпелериниң басында турған. Беклер беги ҳәкимге (бекке) бағынған. Хийўа ханлығында қарақалпақларда, қазақларда хэм түркменлерде руў басшыларының хызмет орыны мийрас болып атадан балаға өтип отырған. Бирақ атасының орнына баласы хызметке өтиў ушын ханның тастыйықлаўы керек болған. Қарақалпақларды басқаратуғын ханның адамы дәслепп дийўанбеги Мәтмурат хэм оннан кейин Юнус жасаўыл басы болған.

1873- жылға шекем қарақалпақларда «жүзбасы» қараўында жүз адамнан ибарат қураллы нөкерлери бар жүдә үлкен хәмел еди. 1873- жылдан кейин хан әскерлериниң таратылыўына байаныслы «жүзбасы» хәмели тоқтатылды хэм оның орнына хәкимниң (бектиң) қараўында 10-15 адам полиция хызметин атқарған. Хийўа ханлығында төменги басқарыў хәмелдарларының ишинде мурабларда белгили орынды ийеледи. Олар жапларды каналларды қазыў хэм суў бериў жумысларын шөлкемлестириў жумыслары менен шуғулланды.

Жерден пайдаланыў формасына қарай Хийўа ханлығының халқы жер салығын хәр қыйлы дәрежеде төледі. Патшалық жерде ислеген дийхан мәмлекетлик жерди ижараға алған адам иретинде хызмет етти. Олардан алым

(өним) егилген жердің көлемінен алынбады хәм ал жыйналған өниміне қарай алынды.

Барлық мүлк жерлер, алым мәселесінде үш түрге бөлінген. Жарлықлы мүлк, мүлк хәм атайы мүлк. Жарлықлы мүлк хәм мүлк жерлери-жеке меншик жерлери болып есапланады. Жарлықлы мүлк-деп хан алдында қандайда бир атқарған унамлы хызметі ушын патшалық жердің есабынан өмир бойы пайдаланыўға ханның жарлығы бойынша жеке адамларға берилген жерлер аталған. Бундай хужжетлер хан хәм қазы қаланың мөри менен тастыйықланған. Бундай хужжеттің ийелери жарлықлы мүлкдар деп аталған. Патшалық жердің есабынан көрсеткен иси ушын жер алсада көп адамлар жарлық алыўға ақша төлемеген. Бундай адамлар тек ханның есап дәптерине жазылып қойыла берген. Бундай жер ийелеўшилер мүлкдар деп аталған хәм ал жери мүлк жер деп аталған.

Атайы мүлк жерлер- туқым куўып атадан балаға киятырған жерлер. Бул жерлерди ийелеўшилерде барлық мүлкдарлардай үш түрге бөлінген. Бирақ, басқа мүлкдарлардай олар ақшалай жер салығын емес, ал ақшалай хожалық салығын төлеген. Хийўа ханлығында жер ийелеўдің үшінши формасы ўақым жерлер болды. Ыақым жерлер тәртип бойынша 1/10 есабынан жерсиз дийханларға ижараға берилди. Ыақым жерлерден жыйналған барлық алым (өним) тәртип бойынша толығы менен диний мекемениң қараўына берилийи тийис болған.

1873- жылдан кейин ханлықтағы қарақалпақлардан алынатуғын барлық салық системасы өзгерди. Бурынғы «салғурт кесме» орнына натурал алым хәм ақшалай салық алынатуғын болды. Соның менен бир қатарда Хийўа қарақалпақлары сол ўақытта 40 малдан бир мал закат төледі. Бул салықлар усы күйинде халықтан 1890-жылға шекем алынды. Усы жылдан баслап, хан натурал алымды «шаңарақ пулы» менен аўмастырды.

Хийўа хуқимети хәр үш жылдан «шаңарақ пулы» салығының муғдарын 5 есеге көбейткен. Олардың есабы бойынша усы ўақыт ишинде қарақалпақлардың хожалығы 1/20 есе өсийи тийис болған. Бул қосымша салық

елдің бийі арқалы бөлистирилген. «Шөп пулы», патшалық жерге мал жайғанлардан алынады деп айтылса да, хәтте малы жоқтан да алынған. Барлық натурал алымның ишінде ең ауыры суўғарыў тармақларынан алынатуғын алым болған. Суўғарылып егилетуғын жердің базасы қарақалпақлардың айырым руўлары тәрәпинен қазылатуғын хәм суўғарыў каналларының көплеген тараўлары болған. Баслы каналларды тәртипке салыў хәммеге тең натурал алым патшалық қазыў жолы менен белгиленген. Патшалық қазыў қарақалпақлардың аймағында Шоманай, Қыят жарған, Бегжап хәм Хан жапларда жүргизилген. Бул жаплардың қазыўы хан тәрәпинен басқарылған. Соның ушын да патшалық қазыў деп аталған. Патшалық қазыўды шөлкемлестириў ушын хан өзиниң хәмелдарын жиберген, ол сайыпкер деп аталған. Сайыпкердің қараўында жасаўыл, шыбықшы, мураб хәм хәр бир белдар келетуғын ауылдың бийі болған. Қарақалпақлар, патшалық қазыўға хәр бир үш хожалықтан бир белдар жиберген.

Булардан тысқары саўдагерлер хәм қалада жасаўшылар базарға шығарып сатқан буйымлары ушын зәкәт төлеген хәм базарда саўда етиў ҳуқықы ушын кесим «тәкижай» төлеген.

§1. Хожалығы

Әмиўдәрьяның шөп жағалығындағы Хийўа ханлығындағы жасаўшы қарақалпақларды хәм бул дәўирдеги хожалығының түрине қарай еки топарға бөлиўге болады. Суўғарып егиўге қолайлы жерлерде жайласқан қарақалпақлар негизинен дийханшылық пенен шуғылланған. Теңиз жағалаўында, дәрья этирапында жасаўшы қарақалпақлардың хожалығы көп тармақлы болып, шарўашылық, балықшылық хәм дийханшылық пенен шуғылланған.

Олардың дийханшылығында егистиң еки түри болған. Ақ егис хәм көк егис. Ақ егиске жазлық бийдай, гүзлик бийдай хәм арпа киреди. Егинниң қалған түрлери көк егиске жатады.

Жаптың сағасындағылар менен аяғындағыларды суў менен тең тәмийинлеў ушын «әспек» усылы қолланылған. Әспектиң тәртиби: жап бир неше участкаларға бөлінген. Ауыллардағы мураблар жаптағы суўды

гезеклестіріп участкаларға бөліп берген. Әспектің мүддеті үш күннен бес күнге шекем созылған.

Шаруашылық ауыл хожалығының әхмийетли тарауының бири болып есапланған. Мал бурынғы заманлардан баслап қарақалпақларда, олардың турмысының жағдайын хәм бай-жарлылығын белгилеуши өлшемли болып есапланады. Қарақалпақлардың барлық жыйнаған тергени, азық-ауқаты хәм басқа затларының баҳасы малдың саны менен белгиленген. Хәтте, Шоманай дийханшылық оазисиниң қарақалпақлары да Хийұа ханлығын қара мал менен тәмийинлеушилердин бири болған. Дийханшылық хәм шаруашылық пенен бир қатарда Хийұа қарақалпақларының хожалық турмысында балықшылықта үлкен орын тутқан.

Хийұа қарақалпақларында XIX әсирдин ақыры- XX әсирдин басында сауда оғада жақсы рауажланды. Ауыл хожалық өндирисиниң өнимлери жүн, тери хәм бир қатар қол өнер затлары менен сауда жасалған. Жергиликли саудада майда алып сатарлар менен бир қатарда, бул ўақытта қарақалпақлар ортасында жоңышқа тухым, кептирилген мийўе, жүн хәм балық пенен көтере сауда жасайтуғын ири саудагерлер де пайда болды. Балық сатып сауда жүргизиўшилер Қоңырат, Қазалы, Оренбург хәм Әмиўдәрья менен Чаржаўға барып, оннан арман темир жол арқалы Россияның орайлық районларынан бояў, қант, шай, тоқымашылық затларын әкелип, сауда ислеген.

Хожели, Қоңырат, Гөне Үргениш, Жаңа-қала (Шоманай беклигинде) Хийұа қол астындағы қарақалпақлардың сауда орайлары болған. Базарлар қарақалпақлардың жәмийетлик турмысында үлкен орын тутқан. Қарақалпақ ауылларының күнделик турмысындағы жаңалықлар хәм турмыста зәрүрли болған барлық мәселелер усы жерде талқыланған. Усының менен бирге базар қарақалпақлар менен ханлықта жасаўшы басқа халықлардың экономикалық қатнасын күшейтиўге бирден-бир орай болған.

§2. Қарақалпақстаннан тысқары аймақларда жасаушы қарақалпақтар

XVIII-XIX әсир дауамында қарақалпақтардың тарийхый тәғдири Бухара, Қоқанд ханлығы менен Орта Азияның көплеген жерлери менен, сондай-ақ Едил, Жайық хәм басқа жерлер менен тығыз байланысқан. Тарийхый дереклер, усы аты аталған жерлерде қарақалпақтардың бөлек-бөлек болып, басқа қоңсы халықлар менен сиясий хәм мәдений байланысларға қатнасықлығы туўралы мағлыўматлар бар. Гейпара тарийхый дереклердин берген мағлыўматлары бойынша қарақалпақтардың Орал дәрьясының бойларында, Волга дәрьясының төменги ағысында хәм Астрахан губерниясында жасағанлығы туўралы жазба мағлыўматлар сақланған. Қарақалпақтардың бул аймақларда жасаў тарийхы узақ дәўирлерди өз ишине алып хәр қыйлы тарийхый жағдайларға байланыслы болған. Әсиресе XVIII әсирдеги жаўгершиликлер Орайлық Азия жерлерине Жунған қалмақларының басып кириўи, Бухара хәм Хийўа ханлығын Иран шахының басып алыўшысы Нәдир әскерлериниң шабылыўы негизги себеплерден болған.

Урал хәм Волга дәрьясының аралығындағы кеңисликте жасаған қарақалпақтар хәм қазақтар туўралы рус изертлеўшиси А.Харузин, I әсирде бираз мағлыўматлар жазып қалдырған. Бул жердеги қарақалпақтарда, Астрахан губерниясындағы қарақалпақтарда шоқ-шоқ болып жасаған. Олардың тарийхый тәғдири қарақалпақтардың негизги топары болған Әмиўдәрья, Арал теңизиниң бойында жасаған қарақалпақтардан бөлек раўажланған. 1917-1918 жылларға шекемги дәўирде тек бир реет ғана 1897 жылы Россия империясы халқының улыўма есабы алынды. Онда бир қатанр кемшиликлер болып хәм халықтың миллий қурамы жеткиликсиз изертленген. Ал, 1926 жылғы хәм кейинги жылларда халықтың бурынғы аўқамлық есабы материаллары бойынша хәм бурынғы аўқамда барлығы болып 173 мыңға шамалас қарақалпақтың бар екенлиги анықланды. Буннан тысқары қарақалпақтар Қазақстанның Уралда 1147 адам, Сырдәрьяда 505, Жетисуўда 240, Ақмолада 119 хәм Ақ төбе губерниясында 45 қарақалпақ жасаған. Ал Түркменстанда 1537 қарақалпақ

есапқа алынған. 1847- жылы Астрахан губерниясында 305 қарақалпақ болған. 1959- жылғы халықтың пүткил аўқамлық есабын алыўдың материаллары бойынша хәм бурынғы аўқамда 172556 қарақалпақ жасаған.

1926- жылғы халықтың пүткил аўқамлық есабын алыў материалларына қарағанда 1959- жылғы халықтың пүткил аўқамлық есабын алыўдың материалларында Хорезм оазисинен шетте жасаўшы қарақалпақлардың саны хәм областлары менен районлардың саны әдеўир қысқарған. Олар өзбек хәм қазақлар миллетлери биригиў процессинде қарақалпақлардың көплеген аз саны группалары өзлериниң этирапындағы өзбек хәм қазақлар менен тәбийий ассимляцияласып және қосылысып кеткен. 1970-жылғы халықтың есабын алыў мағлыўматы бойынша аўқамда барлығы болып 423520 адам қарақалпақлар болған. Соннан: РСФСР да 6155, Украинада 273, Белоруссияда 152, Өзбекстанда 411878, Қазақстанда 1387, Грузияда 82, Азербайжанда 102, Литвада 42, Молдавияда 27, Литвада 7 хәм Эстонияда 5 қарақалпақлар жасаған. Сондай-ақ 1926 жылғы есап бойынша Ауганстан аймағында 15000 қарақалпақлар жасағанлығы белгили.

Хәзирги Өзбекстан қурамындағы қарақалпақлар өзиниң тарийхында Бухара ханлығы менен тығыз байланыста болған. Қарақалпақлардың көплеген топарлары Бухара ханлығының аймағында жасап хәм ол жердеги тарийхый сиясий ислерге қатнасқан. Қарақалпақлар Бухара әмирлигиниң Зарафшан, Сурхандәрья хәм Қашқадәрья этирапларында жасаған. Бул ҳаққында рус этнографы Гребенкинниң жазған миннетлеринде мағлыўматлар бар. Сондай-ақ Нурата, Мианкөл хәм Жиззақ далаларында қарақалпақ аўыллары көп болған. Нурата аймақлары қарақалпақлар тилинде таў ели деп аталған. Гейпара қарақалпақлардың Шахрисабз беклигинде жасағанлығы ҳаққында А.Кун мағлыўматлар жазып қалдырған.

Қарақалпақлардың тарийхы Қоқанд ханлығы менен де тығыз байланыста болған. Олардың үрим-путақлары хәзирги Ферғана ойпатында бар. Олар тарийхый дереклерде «қарақалпақ даласы» деген атама менен белгили. Илимпаз Л.С.Толстованың көрсетиўи бойынша қарақалпақлардың Қоқанд хәм

Бухара ханлығына жайласыў уақты XVIII әсирдиң басларына туўра келеди. Қоқан хәм Бухара ханлығының қурамында жасаған қарақалпақлар хәм бул жердеги халықлардың сийсий турмысына белсене қатнаскан. Олар бул жерде қонсы халықлар менен бирге дийханшылық, шаруашылық, балықшылық хәм басқа да хожалық ислери менен шуғылланған. Қарақалпақлар, Қоқанд ханлығында үлкен ирригациялық ислерди қазыўға қатнаскан.

Қарақалпақлардың тарийхын үйрениўге қызығыўшылық хәм қарақалпақлар жөнинде материаллар излеў Россияның Орта Азияны басып алғаннан кейин артты. 1917-1918- жылларға шекем Түркстан генерал губернаторлығының қарауында ислеитұғын бир рус илимпазы қарақалпақлардың улыўма санын билиўге қызыққан. Ол жөнинде Орта Азияның түрли ўәлаятларының, сондай-ақ қазақ, татар хәм башқурт арасынан материаллар жыйнап «Каспий жазыўлары» деген хәм бир баспа табаққа жетер жетпестен китапша жазған. Онда Андижан ўәлаятында 30000, Наманганда 15000, Қоқандта 10000, Ош ўәлаятында 20000, Ферғана да 17000, Ташкент оазисинде 50000 нан аслам, Самарқандта 27000, Бухарада 13000 хәм Хийўа ханлығында 100000 нан аслам қарақалпақлар болғанын жазады. Бул цифрлар ҳәзирги қарақалпақстан аймағын қоспағанда 1920- жылғы пүткил аўқамлық жан есабын алыў уақтында Ферғандан 18520 қарақалпақ көрсетилсе, буннан тысқары қарақалпақ даласында 30000 үйли қарақалпақ көшип жүрген. Ферғана қарақалпақларының айтыўынша бул аймақтағы қарақалпақлар әлле қашан ақ миллионнан асқан. 1926 жылға жан есабын алыўда Ызбекстанда 26664 қарақалпақ есапқа алынған.

Ал Қарақалпақстанның тысқарысында соңғы статистикалық есапларға муўапық 26000 қарақалпақлар жасайды. 1959- жылғы есап бойынша, Бухара ўәлаятында 5950, Ферғанада 4704, Хорезм ўәлаятында 523, Түркменстан хәм Ташаўыз ўәлаятында 2548 қарақалпақлар жасаған. Ал 1989-жылғы есап бойынша Андижанда 118, Бухарада 15729, Жиззахта 71, Қашқадәрьяда 197, Наманганда 90, Самарқандта 782, Сурхандәрьяда 97, Сырдәрьяда 89, Ташкент ўәлаятында 941, Ферғана да 383, Хорезмге 684 хәм Ташкентте 3621

қарақалпақтар жасаған. Өзбекстан Республикасы құрамында 1925-жылдың 22-февралындағы орайлық шөлкемлердің қарарына сәйкес Нурата уезіндегі қарақалпақтар жасайтуғын сорамды өз алдына район, ал Кенимех орайы етип берілген еди. Кейиншелик бул район қазақ-қарақалпақ автономиялы районы болып қайта дүзилип хәм тиккелей Өзбекстан Республикасының орайлық шөлкемине бағындырылды. Бухара областына 1943-жылдың 2-августында Өзбекстан республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының қарары менен Қарақалпақстан Республикасының Тамды районы қосып жибериледи. Улыўма алғанда Қарақалпақстаннан сырта жасаған қарақалпақтардың тарийхы сол жасаған жерлериниң тарийхы менен тығыз байланыста раўажланып хәм олардың негизги топарлары менен де байланысып турған. Бул байланыслар 1917-жылғы аўдарыспақ дәўирине шекем даўам еткен. Кейин хәр қыйлы жағдайларға байланыслы тоқтап қалған. Хәзирги ғәрезсизликке ерискен заманда бул үзилип қалған мәдений –саўда байланысларымыз сыртта жасаўшы қарақалпақтар топары менен тағы да қайта тикленбекте.

§3. Қарақалпақтардың колониялық сиясатқа қарсы азатлық ушын гүреси

Патша Россиясының үстемлик еткен дәўиринде колониялық езиўшилиқ хәдден тыс күшейип жергиликли халық оғада аўыр турмыста жасады. Ұзликсиз көбейип барған салықлардан басқа мәжбүрий төленетуғын хәр қыйлы төлемлер хәм миннетли түрде ислеп беретугын жумыслар қарақалпақтардың турмыс аўхалын төменлетип жиберди. Әсиресе, үлкедеги халықлардың тийкарын қурайтуғын дийханлар ең аўыр колониялық жағдайда жасады. Олар канал, жаптарды қазыў тазалаўдан баслап хәм дийханшылық жумысларының барлығын дерлик өзлериниң қол-күшлери менен исследи. Бул жумыслар ушын патшашылық тәрeпинен ғәрежет бөлинбеди. Буның үстине аўыл хожалық жумысларына тийисли қураллар дийхан хожалықларында жетиспейтуғын еди. Булардың барлығы халықтың, патша Россиясы сиясатына наразылықларын пайда етти. Наразылықлар бир неше түрде болып өтти. Патша хәкимшилигине

жеке, жәмәәтлик арза бериў, қарсылық көрсетиў, салық, алымларды төлеўден бас тартыў, және де ҳәр қыйлы миннетли ислеп бериўлерге, жергиликли сайлаўлардағы әдилсизликлерге қарсы шығыў хәм қураллы көтерилис түринде болды.

Әсиресе, Түркстан генерал-губернаторы тәрәпинен жиберилген шөлкемлестириў комиссиясы 1875-1877- жыллары, Қарақалпақстанда колониялық басқарыў, жер хәм салық мәселесин белгилеп атырған ўақытта да халық наразылығы болып турды. Оны усы комиссияның баслығы полковник Носович хәм Шымбай участкасының приставы мойынлап, наразылықлар хәм әсиресе қарақалпақлардың дәрьяның шеп тәрәпине көшиў хәдийселери бар екенлиги ҳаққында билдириў жазды. Сол жыллары Шымбай участкасынан шеп жағаға 2 мыңға жақын дийханлар көшкен. Әмиўдәрья бөлиминиң баслығы, көшип кеткенлерди мәжбүрий түрде қайтарыў ушын илаж көрди. Оларға жер берилмейтуғынлығын дағазалады хәм салық салыў тапсырылды. Және де Әмиўдәрья бөлимінде жайлаўдың от-шөбинен пайдаланғаны ушын салық жыйналатуғыны да ескертилди. Патша хәкимшилигиниң бул тәртибине дийханлардың наразылығы күшли болды. Солай етип, халықтың патша хәкимшилигине қарсы хәрекетлери барған сайын күшейди. Бундай хәрекетлер барған сайын өсип хәм патшашылықтың колониялық үстемлигине қарсы көтерилис дәрежесине шекем жетти.

XIX әсир ақырында патша Россиясының колониялық сиясатына қарсы халық хәрекетлери ишинде Шорахан участкасының Шейх- абаз-ўәлий болыслығынан шыққан Баба Гөклен отыз улы басқарған дийханлар көтерилиси айрықша болды. Халық арасында ол Гөклен батыр деп аталды. Көтерилис үзил-кесил 10 жылға шамалас (1881-1891- жыллары) даўам етти. Ол тек Шейх- абаз-ўәлий (Шаббаз-ўәлий) хәм Бийбазар болыслығы емес, ал Нөкис болыслығы хәм басқа да жерлерге таралды. Баба Гөклен отыз улы басқарған дийханлар хәрекеті, әсиресе 1883-1884-1888 хәм 1891- жыллары күшейди. Оның топарында булардан басқа, Петро-Александровск түрмесинен хәм Сибирь сүргининен қашып келгенлерде болған. Баба Гөкленниң ең белгили жигитлери

Сары Непесов, Бегим Ишанбетов хәм басқалар болған. Гейпара мағлыұматларға қарағанда, бул көтерілиске қатнасқанлар түркмен, өзбек, қарақалпақ хәм қазақлардан ибарат болған. Баба Гөклен топары патша хәкимшилигиниң хәмелдарлары үйине хәм мәкемелерине қураллы топылыслар жасаған.

Патша хәкимшилиги Баба Гөкленге қарсы оны бастырыўға көп хәрекеті күшейди. Олар Қара таўда хәм аўыл арасында бир неше әскерий операциялар жүргизди. Тек 1891- жылы ғана Баба Гөклен усланып хәм оның жигитлери менен бирге Петро- Александровскте азаплап өлтирилди. Бул көтерілис, қарақалпақлардың колониялық езиўге қарсы гүрес тарийхында әхмийетли орын тутады. Патша хәкіметиниң халыққа қарсы хәр қыйлы зорлық –зомбылықлары дийханлар хәрекетлериниң тағыда күшейиўине алып келди.

Колониялық хәкимлердиң зорлық-зомбылықларына қарсы халық массасынын наразылығы, олардың ең әпиўайы сиясий хуқықлары ушын гүреси патшалықтың аўыллық хәкімлигиниң-ақсақал хәм болыслықларды сайлаўда айрықша көзге түсти. Мысалы, 1899- жылы март айының басындағы Шымбай участкасындағы Таллық болыслығы халқының қозғалаңы болды. Усы қозғалыстың басшылары ретинде баслы айыплы деп есапланған 19 адамды қамаққа алды хәм олар әскерлердиң бақлаўы астында Петро-Александровск қамқханаһына жиберилди. Бул қамақханада олар бес айдан аслам ўақыт жатады. Аўылласларының талабы бойынша олар 1899- жылы 25- сентябрьде қамаўдан босатылып хәм полиция бақлаўы астында аўылларына қайтарылады. Бул дийханлардың қозғалаңы бастырылса да, оның қатнаһыўшылары Шымбай участкаһының приставы Корниловты хәм басқа да жергиликли хәкімлерди хызмет орнынан босатыўға еристи. Бул қозғалаң халқымыздың колонияллық дүзимге қарсы гүресинде белгили орын алады, сондай-ақ, тарийх хәм әдебиятта Баба Гөклен қозғалаңы он тоғыз аты менен белгили.

Патша Россияһының колонияллық сияһатына қарсы гүрес тек дийханлар, шарўалар емес, ал балықшылар хәм басқа да кәсип ийелери арасында да болып турды. 1897- жылдың жазында Көк көл болыслығының

балықшылары балық кәрханасының старшинасы Поповқа қатаң қарсылық көрсетіп, патшашылықтың өндирис ийелеринің балық тапсырыў тәртибин орынламады хәм салықларды төлеўден бас тартты. Колонияллық сиясатқа қарсы халық хәрекетинің күшейгенин хәм хәттеки Әмиўдәрәя бәлиминің баслығы Галкиннің өзи де мойынлап «қандайда бир қолайлы жағдай келген ўақытта бул жердиң халықлары хәзирги үстемлик етип турған басқарыў тәртибине қарсы хәр түрли жынаятлар ислеўи мүмкин» -деп жазды. Солай етип, патша хукиметинің колонияллық үстемлигине қарсы Қарақалпақстан халықларының наразылық хәрекетлери барған сайын өсип барды хәм әсиресе XX әсир басларында халықлардың миллий азатлық гүресинде жаңа басқыш басланды.

XX әсирдиң басында Россияның барлық районлары хәм Түркстан үлкесинде де патшалықтың сиясатына қарсы наразылықлар күшейип кетти. Үлкедеги Ташкент, Самарқандта, басқа қалаларға ис таслаў хәрекетинің өсиўи Қарақалпақстанда да социаллық хәм колонияллық езиўге қарсы гүрестің күшейиўине тиккелей тәсир жасады. Әмиўдәрәя флотилиясы устаханасының жумысшылары биринши болып ис таслап хәм 8 саатлық жумыс күнин белгилеўди талап етти. Жергиликли халықлардың, соның ишинде қарақалпақ дийханлардың қозғалысы күшейди.

1905-жылдың бәхәринде халық арасында мәжбүрий қурылыс миннетли жумысларды орынлаўды бастырыўлар көбейип кетти. Әсиресе, ишки, сыртқы канал хәм жапларды тазалаў жумысларында ислеп атырған дийханлардың наразылығы пайда болды. Каналлардың қазыў жумыслары суўық күнлери хәм батпақлы аўыр жағдайларда алып барылады. Сонлықтан көплеген дийханлар бул жумыслардан бас тартқан.

Қоңырат беклигинде 1905- жылдың февралында жарлы дийханлардың қозғалаңы басланған. 1905-жылдың гүзинде Петро-Александровскте Сазанов заводының жумыслары мийнет ҳақыларын көбейтиў ҳаққында завод ийеси алдына талап қояды. Еки ай даўамында почта телеграф хызметкерлеринің ис

таслауы дауам етип Қарақалпақстан, Хорезм аймағындағы почта хәм телеграф байланысы үзиліске түседі.

Үлкедеги мийнеткеш халықты аяусыз эксплуатациялағанлардың бири дәлдалши, алып-сатар хәм саудагерлер болған еди. Олардан затларды тәрезиге өлшегенде алдау хәм басқада турпайылығы болған. Үлкедеги түрли алымлар хәм әсиресе тоғайдан ағаш шапқаны ушын жәрималар 1905 -жылға қарағанда 1906- жыл үш есе дерлик өсти. Социаллық хәм колониялық езиудің күшейиуі 1906- жылы Шымбайдағы қозғалыстың тиккелей себепшиси болды.

Қарақалпақстан мийнеткешлеринің 1905-1907-жылларда патшалыққа қарсы болып өткен қозғалаңларына барлық мийнет адамлары: жумысшылар, дийханлар, балықшылар, суу жолы транспорты жумысшылар Әмиўдәрәя флотилиясы солдатлары және рус хәм украин, белорус сыяқлы басқа да халықлардың ўәкиллери қатнасты.

1909- жылы 5- июньде Түркстанда хәм Кавказда пахташылықты раўажландырыу бойынша жыйналыс болып өтті. Усаған байланысly Түркстан үлкеси халықларының артқы жерлерин алыу ҳаққында нызам қабыл етиўине байланысly хәм бул үлкениң жергиликли халықларынын жерлерин тартып алыу ғалаба күшейип кетти. Артық жерлерди белгилеу мақсетинде Әмиўдәрәя бөлиминен бир нешше топарлар жиберилди. Олар тәрөпинен 1912-1913- жылларда Шымбай хәм Шорахан участкаларында тексеріу жумыслары жүргизилип бир неше десятина муғдарында артық жерлер белгиленди. Бул жерлер жер қорының қарауына алыныу тийис болды. Бул илажлар колониялық тонаўшылық сыпатына ийе болып, патша ҳүкимети қонысландырыу жер қорларын көп күш талап ететуғын партау жерлерди өзлестириу есабынан емес, ал жергиликли халықлар тәрөпинен әлле қашан өзлестирилген жер участкаларын алыу есабынан дүзилди.

Колониялық езиўшиликтиң ақьбети 1911-1912- жылларындағы ашлық ўақтында айрықша көзге түсти. Бул аянышлы жыллар Қарақалпақстан тарийхында «ақ қапшық» атақ алған. Себеби Россия қалаларынан әкелинип сатылған ун хәм бийдай ақ қапшықларда әкелинген.

1910 -жылы ноябрь айында Түркстан үлкесинин түрли орынларында қатты боран сууық болып, ол Әмиўдәрья бөлиминде қамтыған еди. Бурын болып көрилмеген қатты сууықтан хәм Әмиўдәрья суу мезгилинен бурын қатты. Усының нәтийжесинде Чаржаўдан Петро-Александровск кеңеси жиберилген ең зәрүрли жүклер, соның ишинде азық-аўқат затлары жолда бир қыс даўамында иркилип хәм пайдаланыўға пүткиллей жарамай қалды. Усы қыста, дерлик барлық гүзлик бийдайды сууық урып кеткен. Шорахан участкасында 1700 адам (598 хожалық) хәм пүткил Әмиўдәрья бөлиминде 5 мың үй апатшылыққа ушыраған. Мийнеткеш халықтың бундай аўыр жағдайынан үстем топарлар өз мәплерине пайдаланды. Капиталистлер, феодаллар хәм байлар камбағалласқан дийханлардың егис жерлерин оғада төмен баҳа менен сатып алған. Дәнге мүтәжлик көбейип, ашырқаған адамларға мәмлекетлик топарлардың ўәкиллери Әмиўдәрья бөлимине дән алып келип хәм оны қымбат баҳа менен сатады.

Рус- Азия банки тәрәпинен Оренбургтан 10 вагон ун, Ашхабат, Мары хәм Чаржаўдан 50 вагон бийдай сатып алынған. Айырым байлар тәрәпинен Чаржаў арқалы 100 мың пуд ғәлле жиберилген. Ашаршылық дийханлардың аўхалын оғада қыйынластырды. Әмиўдәрьяның жоқары жағына қарап талап излеп кетиў көп болды. Бирақ Әмиўдәрья бөлиминде хәм Хийўа ханлығында орналасқан санаат, саўда хәм транспорт кәрханалары барлық талапкерлерди жумыс пенен тәмийин ете алмады.

Усындай аўхалларға шыдамаған халықлардың колониялық езиўшиликке қарсы гүреси кем-кемнен күшейип барды. Патша хўкиметинин қатал тәртип орнатыўына қарамастан, тек дийханлар емес хәм ал салдатлар менен матрослар арасында да наразылықлар күшейди. Усы жыллары халық қозғалаңлары шешиўши түс алғанлықтан, жергиликли хәкимлер оларға қарсы көпшилик жағдайда хәтте, әскерлерди де пайдаланған. 1910-жылдың өзинде Әмиўдәрья бөлиминдеги хәкимлер 852 рет қураллы жәрдем шақырыўға мәжбүр болған. Әлбетте, халықлардың колониялық езиўшиликке қарсы азатлық гүресинин раўажланыўында алдыңғы қатардағы ой-пикир ийелеринин үлеси айрықша

болды. Олар халықты азатлыққа руұхландырды. Қарақалпақ халқының уллы шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Аннакул, Сыдық, басқалар өз шығармаларында халық мәпин жырлады хәм азат ел ушын гүрес алып барыўға шақырды.

Солай етип, ХХ әсирдиң басындағы аўыр мийнет, көп санлы салықлар хәм толық ҳуқықсызлық Қарақалпақстан халықларын патшашылыққа қарсы ашықтан-ашық азатлық хәрекетлерин жүргизиўге ийтермеледи. Патшашылықтың колониялық езиўине қарсы халық хәрекетлери барған сайын күшейип барды. Сонны да айтыў керек, Россиядан Әмиўдәрьяның төменги тәрепине революциялық кейиптеги сүргинге жиберилгенлерде болды хәм бирақ олардың идеялары хәр қыйлы себеплерге (жергиликли тилди билмеўи хәм басқа себеплерге) байланысly кең халық массасына тарала алмады. Азатлық, ғәрезсизлик идеялары халқымыз санасына тийкарынан жергиликли прогрессив ой-пикир ийелери- жадидлер хәм жас хийўалылар арқалы еңгизилип барды.

ХХ әсирдиң басында мәмлекетлер бир-бирине қарсы еки топарға бөлинип, олар үшлик аўқамға хәм үшлик келисимге-Антантаға бириккен еди. Биринши жер жүзилик урыстың баслы себеби басқа еллерди өзлерине бағындырыў хәм өзлериниң сиясий- экономикалық дағдарысынан қутылыўдан ибарат еди. Хәқыйқатында да, усы дәўирде Россияда, әсиресе оның колониясы болған Түркстанда дағдарыс күшейип хәм халық наразылығы кескинлескен еди. Орыс патшалығы менен Хийўа ханлығының тусында мийнеткеш халық жерден хәм суўдан керегинше теңликте пайдалана алмады. Қарыздар, жерсиз адамлар көбейип хәм олар күнликшилерге айланды. Россия санаатында жүдә зәрүр болған пахта егисин көбейтиў ушын Түркстан, соның ишинде қарақалпақ үлкеси халықларының «артық» жерлерин алыў хәққында нызам қабыл етилиўине байланысly бул үлкениң жергиликли халықларының жерлерин тартып алыў массалық түринде күшейди.

Бул жыллары жергиликли санаатта ислеўшилердиң турмыс жағдайы да жүдә төмен еди. Сондай-ақ мийнеткеш халық бурынғы салықларға қосымша, биринши жер жүзилик урыс дәўиринде әскерий салық, темеки салық хәм

урысқа керекли мүтәжлер ушын хәр қыйлы салықлар төледі. 1915- жылдан бастап азық-ауқат затларына баға 3-4 есе жоғарылады, ал кийим –кеншек затларына баға 200-300 процентке көтерілді, урылар хәм баспашылар көбейді. Бул жағдайлар мийнеткеш халықтың әбден хәлсиреуіне алып келді.

§4. Қарақалпақтардың Хийўа ханлығының сиясатына қарсы гүреси

Көтерілиске белгили татар ийшаны Исаматдин басшылық еткен еді. 1916- жылы январьда патша хұкимети Хийўа ханлығын сапластырып хәм оны Россия қурамына бириктириў мәселесин жаңадан көтерген еді. Бул мусылман мәмлекетин дүзиўге умтылған Исаматдин ийшанға хәм Жунайд ханға унамады. Исаматдин ийшан усыған байланыслы, Хийўа ханлығын сапластырып, оны Россия империясына бириктириўге қарсы өзине тәбия адамлар менен бирге хәм халық арасында үгит-нәсият жумысын жүргизе бастады. 17 январьда көтерілисшилер Хийўаға жақынласты. 18-январь күни азанда көтерілисшилер өзлериниң шағым арзаларын айтыў ушын ханның сарайына қарай жүрди. Бирақ бул хәрекетти Хийўадағы патша әскерлериниң күши менен үзилiske түсирди. Көтерілиске қатнасыўшылардың социаллық қурамының биргелкили болмаўы хәм олардың шешиўши түрде хәрекет жасаўына кесент келтирди.

Солай етип, 1916- жылғы Хийўадағы көтерілистинң келип шығыўына, социал-турмыс кескинлесиўи, салықлардың аўырманлығы хәм сиясий езиўдин күшейиўи тийкарғы себеплер болды. Көтерілис хұкиметке хәм феодаллық тәртипке қарсы бағдарланды. Оның тийкарғы хәрекетке келтириўши күшлери дийханлар хәм қала халқы болды. 1916- жылғы халық көтерілиси жеңилис пенен питип, оның қатнасыўшыларынан бираз адамлар дарға асылып хәм Сибирьге жиберилди. Бул көтерілистинң әхмийети оның халық азатлығы ушын болғанлығында, халық ар-намысын қорғап хәм турмыс абаданлығы ушын гүрескенлигинде.

Биринши жер жүзилик урыс жыллары мийнеткешлер хуқықларының күтә шеклениўи наразылықларды тағы да күшейтип жиберди. Халықлардың

өзлеринің социаллық- экономикалық, хуқық еркинлиги хәм теңлиги ушын қозғалаңлары 1916- жылы ашықтан-ашық шығыўларға алып келди. Хийўа ханлығында жер-суў қатнасықларының тағы да кескинлесийўи, салықтың аўырманшылығының күшейийўи хәм Хожели беклигинде көтерилистиң келип шығыўына себепши болды.

Көтерилисшилердиң мақсети Хийўа ханы Асфандиярды тахтан түсирийў, оның орнына халықты аўыр салықтан, жерсизликтен қутқарып хәм халықтың ар намысын қорғайтуғын хан сайлаў еди. Бирақ бул мақсетке жетийў ушын олардың дурыс ис бағдары, халық хәрекетин орайластырыўшы сиясий шөлкеми хәм басшысы болмады. Көтерилисшилер хәмелдарлардың Хийўа ханы, оның хызметкерлериниң, яўмыт баспашыларының хәм пуқаралардың намысына тийийў хәрекетлерин шеклеўди талап етти. Хожели қаласы хәм этирапындағы қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркмен халықларының барлық қатламлары дерлик бул көтерилиске қатнасқан. Олардың арасында дийханлар, санаатта ислеўшилер, өнерментлер, айырым байлар хәм ийшанлар болған. 1916- жылы 14-январьда 500-600 адамлық көтерилисшилер отряды Әўезжан хожаның басшылығында Хийўаға қарай бағдар алды. Жол жөнекей көтерилисшилерге дийханлар, өнерментшилер қосылып хәм отрядтың саны 2000-3000 адамға жетти.

Биринши жер жүзилик урыс жыллары турмысы тағы да аўырласты. Әмиўдәрья бөлиміндеги пахта тазалаўшы кәрханалар урыс мүтәжи ушын өним өндирийўге тартылды. Завод ийелери мийнет өнимлигин арттырыў мақсетинде хәм жумысшылардың мийнетин қадағалаўды күшейтти. Ал, ис ҳақы бурынғыша қала берди хәм бул жағдай Қарақалпақстан халықларының жасап турған тәртипке наразылығын күшейтти. Мийнеткешлердиң наразылық хәм қозғалаңлары 1916- жылға қураллы көтерилиске өсип жетисти. 1916- жылы июльде Қарақалпақстанның оң жағалығында миллий-азатлық хәрекеті басланды. Оның баслы себеби колониялық дәўириндеги халықтың аўыр турмысы еди. 1916- жылы 25- июньдеги патшаның «басқа халықлардың» ер адамларын урыс болып атырған районларда қорғаныў қурылысларына сондай-

ақ мәмлекет ушын зәрүрли болған басқада жумысларына жумсаў ҳаққындағы пәрманы сылтаў болды. Онда басқа халықлардың 19 жастан 43 жасқа шекемги адамлары урыс даўамында тыл жумысларына тартылатуғынлығы атап корсетилди.

Түркстан үлкеси ўәлаятларына тыл жумысларына шақырылатуғынлардың дизимине муўапық Әмиўдәрья бөлиминиң 5149 адам жиберилиўи тийис болды. Олар «мардикар» деп те аталды. Тыл жумысына адам алыўға бир хожалық бир адамнан бөлип шығарыўы тийис деп дағазалады. Усыған байланыслы халық арасында түсиник жумысларының жүргизилмеў ҳәм сондай-ақ тәртипсизлик ҳәрекетлердиң өсийи наразылықлардың күшейиўине алып келди. Бундай ҳәрекетлер Шорахан сорамындағы Мыңбулақ, Тамды, Бийбазар болыслықларында кең ен жайды. Ал 26- июльде Шымбай қаласын өзінде басланып, оған мыңлаған адамлар қатнасты. Көтерилис барысында участка приставы өлтирилди. Шымбай көтерилис, Мойнақ ярым атаўында, Үргиде, Тербенбесте ҳәм басқада районларда күшли қозғалаңларды келтирип шығарды. Патша ҳәкимлери қураллы күш қолланыў арқалы ғана Әмиўдәрья бөлиминдеги халықтың қарсылығын бастырыўға еристи. Көтерилиске қатнасыўшы 103 адам, соның ишинде 18 ҳәял Шымбайдағы ҳәм Петро-Александровскийдеги қамақханаға қамалды. Көтерилис басшыларының бир бөлегин әскерий трибаналардағы асып өлтириў жазасына буйырды, ал қалғанларын ҳәрқыйлы мүддетке қамаўға ҳәм Сибирьге сүргинге ҳүким етти.

Бирақ көтерилистиң жаңадан көтериилиўинен қорыққан патша ҳүкимети судтың қарарын өзгертиўге мәжбүр болды, нәтийжеде өлим жазасы 20 жыл ҳәм өмирлик сүргин 10 жыллық сүргин жазасы менен алмастырылды. 12 адам ақланып шықты. Қарақалпақстандағы 1916- жылға көтерилис халық миллий азатлық сыпатқа ийе болды. 1916- жылғы халық қозғалаңлары жеңилиске ушырағаны менен Россия колонияллық ҳәкимиятын ойланыўға мәжбүр етти. Нәтийжеде пүткил Түркстан үлкеси бойынша урыс арты жумысларына адамларды жибериў ҳаққындағы патша пәрманының орынланыў мүддетин кейинге қарап созыў ҳәм мәрдикарға алынатутығынлардың санын 250 мыңнан 220

мың адамға шекем қысқартыў хўкимет алдына мәселе етип қойылды. Әмиўдәрәя бәлими бойыншада мәрдиқарға алынатуғынлардың саны азайды. Атап айтқанда Әмиўдәрәя бәлиминдеги пўткил халықтан 3112 адам мәрдиқарға жиберилди.

Патша хәкимшилигиниң көрген илажлары халықлардың наразылықларын тоқтата алмады. Көтерилистиң шөлкемлескен түрде болмағанлығы хәм пытыраңқылығы оның сәтсизлигине алып келди. Бирақ қозғалаңға жергиликли хаяллардың белсене қатнасыўы көтерилистиң өзине тән өзгешелиги болды.

Қарақалпақстан оң жағалық бөлегинде узақ даўам еткен 1916- жылғы көтерилис өзиниң характери бойынша миллий–азатлық хәрекеті болды. Ол патша Россиясының колониялық тутымынан қутылыў, ғәрезсизликке ерисиў ушын жүргизилген азатлық гүреси болды. Бул хәрекеті патшалыққа, оның жүргизген сиясатына урысқа қарсы қаратылды. Қозғалаң пытыраңқы халда болса да халықтың өз ғәрезсизлиги ушын мудамы гүресетуғынын көрсетти. Елде пайда болған аўхал Россия империализминиң колониялық тутымына қарсы халықтың миллий азатлық хәрекетиниң және өрис алатуғынлығынан хәм ғәрезсизлик гүреси жалынының тутанатуғынлығынан дерек берип турды.

§5. Мәдений турмыс

Қарақалпақлардың материаллық мәденияты узақ әсирлер даўамында қәлиплескен. Археологиялық- этнографиялық изертлеўи бойынша ерте ўақытлардан баслап ақ қурамалы комплексли хожалық, шарўашылық, дийханшылық пенен балықшылыққа тән болыўына байланыслы, олардың тийқарғы турақ жайлары пахсадан өрилген жайлар хәм қара үйлер болған. Қарақалпақлардың тийқарғы бөлеги аўылларда жасаған. Аўыл әдеттегише бир неше онлаған, айырым аўыллар 200 хәм оннанда көбирек хожалықлардан турған. Қарақалпақлардың үстки кийимлери айрықша өзгешеликлери менен айырылып турады. Қарақалпақлардың миллий кийимлеринде тек Орта Азия, Қазақстан ханлықларының кийимлери менен уқсаслық көринип қоймастан, ал

Урал хәм Волга бойы халықларының бир қаншаларының кийим-кеншеклеринде уқсаслық сезиледи.

Қарақалпақлар кийимлерди үй өндирисиниң өнімлери: пахта гезлемесинен, кендир жип хәм жүннен тоқып таярлаған. Олар өзлериниң қолдан тоқылған гезлемелеринен тысқары қазақ, түркмен, өзбек, тәжиклер тәрөпинен тоқылған, және Бухара, Хийўадан алып келинген жипек хәм ярым жипек гезлемелерди де кең пайдаланған. Сондай-ақ, XIX әсирдиң орталарынан баслап англичан, рус маўытысы, шытқары хәм басқада фабрика гезлемелерди кең пайдаланылады. Халықтың мәдениетлilық дәрежесин анықлаўда үй-үскене затлары хәм қазан-табақ ыдыслары, өнерментшилик буйымлары әҳмийетли орын тутады. XIX әсирдиң екінши ярымы XX әсирдиң басында қарақалпақларда бурыннан пайдаланып келген еллер менен байланыслары және де өседи.

Қарақалпақларда жол- қатнас ушын пайдаланған көликтиң ең көп таралған түриниң бири еки дегершлик арба болды. Арбаларға қосатуғын көликтиң түрине қарап арба, ат арба хәм ешек арба деп аталған. Арбалардың барлық түри қурғақта пайдаланған, ал суў қатнасларда жүк тасыўда, балық алыўда кеме хәм қыста шана үлкен әҳмийетке ийе болған.

XIX әсирдиң биринши ярымы XX әсирдиң басында билимлендириў иси толығы менен мусылман руўханийлериниң қолында болды. Оқыў орынлары мешитлер мектеп хәм медреселер болды. Мектеплер баслаўшы билим берип, оларда қуран оқыў менен хәм дин үрп әдетлери үйретилген. Медресе питкергенлер орта мағлыўматқа ийе болып хәм ахун деген атақ алған.

1873-жылы Хийўа атланысынан кейин, Қарақалпақстанға полковник А.В.Каулбарстың басшылығында үлкен экспедиция жиберилип, ол Әмиўдәрьяның Аралға қуяр аяғындағы тәбийий жағдайларын, жасаўшы халықлардың хожалықларының хәм турмыс салтын изертледи. Олардың мәдений турмысы ҳаққында: Кун, Шкальский, Абданушин, Сабалев, Риза–Қули Мирза хәм басқалар көп мағлыўматлар жыйнады. Рус илимпазлары қарақалпақ аўыз еки халық дәрөтпелерин үйрениў исине белгили үлес қосты. 1902- жылы

Ташкент қаласында қарақалпақ хәм орыс тиллеринде «Алпамыс» дәстаны басып шығарлды.

Қарақалпақлардың руўхый мәдениятын изертлеўде, Россия тюрколог алымларының орны айрықша. Олардың мәдениятында аўыз еки халық дәретпелери, әдебияты, көркем өнери дәретиўшилер, бизиң заманымызғка шекем жеткериўши жыраў, бақсы хәм қысса ханлар айрықша орын туталды. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында қарақалпақ аўыз еки халық дәретпесин үйренген Ш.Ўалийханов: «қарақалпақлар саҳрадағы биринши шайырлар хәм қосықшылар болып есапланады», жәнеде қарақалпақларды «саҳра бүлбүллери» деп аталды.

XIX әсирдиң 80 жылларында Әмиўдәрья бөлиминиң баслығы К.И.Розгоновтың тапсырыўы бойынша Жийемурат жыраўдан биринши мәртебе «Алпамыс» дәстаны жазып алынған. Бул дәстанның биринши бөлими Э.Диваев тәрепинен қарақалпақша хәм русша 1901 жылы басылып шыққан. Санкт-Петербург университетиниң шығысты изертлеў факультетиниң студенти И.А.Беляев 1913- жылы Нөкистен Шыңғыс хан туўралы аңызда, Қыпшақтан «Қоблан» батырдың поэмасын, Шымбайдан «Едиге», «Тоқтамыс» туўралы әңгимесин хәм Қоңыраттан Бердақтың «шежиресин» жазып алған.

Қарақалпақстан түпкиликли өзгерислер жылларында (1917-1924 жыллары)

1917-жыл 28-февраль күни Россия империясы пайтахты Петербургта демократиялық революция жеңиси нәтийжесинде патшашылық қулады. Қарақалпақстанға патшашылықтың қулағаны туўралы хабар орайдан келген адамлар хәм солдатлар хәм Әмиўдәрья флотилиясының матрослары арқалы белгили болды. 1917 жылы 7-мартта Петро-Александровск (Төрткүл) горнизонының 737 дружина солдатлары митинг шөлкемлестирди. Бул митингтге көпшилик халық, большевиклер, меньшевиклер эсерлер қатнасып хәм солдат депутатларының кеңесин дүзди. Оның курамы солдатлар, матрослар, большевиклер, меньшевиклер эсерлерден ибарат болып хәм онда

жергиликли халық ўакиллери еле жоқ еди. Сондай-ақ Петро-Александровскде хәм Үргениште муғаллимлер менен медиклердиң кәсип аўқамлары шөлкемлери дүзилди. Қарақалпақстанда кәсип аўқамлары хәрекетин баслаўшылар Аташов, Балжанов хәм басқалар болды.

Петро-Александровсктеги болған ўақыя Әмиўдәрья бөлиминиң басқа да жерлерине тез тарады. Қаладан солдат депутатлары кеңеси тәрәпинен Шымбайға солдатлар жиберилди. Солдатлар 10-март күни келиўден дәрхал патшашылыққа қарсы демонстрация шөлкемлестириў ушын Шымбай қаласының көшесине шықты. Оған қаладағы жумысшылар, батрақлар, саўдагерлер хәм басқада қала халқы қатнасты. Демонстрантлар Шымбай участкасының приставы М.Унгибаевты хызмет орнынан шетлетти. Митингтен соң жети адам курамында комитет дүзилип оның баслығы болып жергиликли халықтан Турман Қаржаўбай улы сайланды.

Қарақалпақстанда бул дәўирде кеңеслерге қарсы топарларда көп еди. Олар патшашылық кулағаннан кейин ҳакимиятты ийелеў ушын шешиўши иләжлар көрди. 1917 Жылы 16- апрельде Петро-Александровск қалалық думасына ашық сайлаў өткерди хәм бул дума ўақытша ҳүкиметти куўатлаўшы шөлкемге айланды. Қарақалпақстандағы Солдат депутатлары кенесинде, думада хәм ўақытша ҳүкимет комитетлеринде жергиликли халық ўәкиллерине тийисли орын белгиленеди. Олардың ҳуқықлары хәр тәрәплеме шекленген, әсиресе мусылман халықларының сол замандағы алдыңғы топарлары болған руўханий хәм уламалар ҳеш қандай итибарға алынбады. Соның менен бирге ўақытша ҳүкимет үлке халқы ушын айтарлықтай өзгерис ислемеди хәм бурынғы колонияллық сиясаты даўам етти. Нәтийжеде ўақытша ҳүкиметтиң Петро-Александровск шөлкемлери менен жергиликли жәмийетлик шөлкемлер хәм кеңеслер арасында қарама-қарсылықлар күшейип кетти.

Усындай жағдайда Ташкент қаласында дүзилген «шурай ислам» (ислам кеңеси) тәсиринде Петро-Александровске те де «мусылман аўқамы» дүзилди. Оларда «миллий автономия» бериў ҳаққындағы идеяны қоллап куўатлады. Бирақ «мусылманлар аўқамы» кейинен бир неше топарға бөлинип, биразлары

кеңеслерди, айрым топарлары ўақытша ҳүкметти хәм ал бирқаншалары ғәрезсиз Түркстан тәрептары болды.

Қарақалпақстан халықларының ўақытша ҳүкметке қарсы наразылығы да күшли еди. Себеби ол бурынғы колонияллық сиясатты даўам етти. Сонлықтан халықтың аўхалы аўырласып хәм хәр қыйлы салықлар көбейип кетти. Халық наразылығы қураллы қозғалаң дәрежесине шекем жетип хәм олар енди сийсий талаплар қоя баслады. Оған орайлық Россия қалаларынан қайтып келген 5000 нан аслам мәрдикарлар да себепши болды.

Усындай қарсылық хәрекетлериниң күшейиўи нәтийжесинде 1917-жылдың 25- октябринде ҳакимият большевиклердиң қолына өтти. Ал 12-декабрде Петро-Александровскте солдатлар басқа да кеңеслер тәрепиндеги революцияшыл күшлер қазақ отрядларын бийтәреплендирип хәм қан төгиспесиз-ақ кеңес ҳакимиятын орнатты. Буннан кейин Шораханда, Шаббазда, Бийбазарда соңынан 1918 жылы 1-январьда Шымбай хәм Нөкисте Совет ҳакимияты орнады. 1918- жылы январь айының биринши ярымында Мойнақ хәм оған жақын ярым атаўларда кеңес ҳакимияты орнады.

Бул ўақытта сол жағалықтағы Қарақалпақстан жеринде кеңес ҳакимияты орнамады. Себеби сол жағалықтағы қарақалпақлар Хийўа ханлығына қараслы болып хәм оларға еле большевиклерге қарсы күшлер басым еди.

Қарақалпақстанда арналған кеңес ҳакимияты ҳақыйқатында да халық ҳакимияты болмады. Хәкимиятшылықтағы хәм депутатлар кеңесиндеги басшылықты кеңесин ҳакимияты орнаған күнлерден баслап-ақ большевиклер өзлери ийелей баслады. Кеңес ҳакимиятына қарсы урысқанларды Орта Азияда баспашылар деп атады. Бирақ кеңес ҳакимиятына қарсы урысқанлардың көпшилиги миллий азатлық тәрепдарлары еди. Қарақалпақстандағы кеңес ҳакимияты душпанлары да бас көтерди. Олардың бири Жунайдахан болып, 1918 жылы 24-ноябрьде Төрткүл менен Чаржаў арасындағы телефон байланысын бузып хәм Петро-Александровскке топылыс жасады. Төрткүл қамалы 11 күн даўам етти. Большевиклерге Ташкенттен қосымша күштиң келиўи менен Жунайдахан әскерлери кейин шегиниўге мәжбүр болды. 1918-жылы 27-ноябрьде

1500 адамнан ибарат Жунайдахан отряды Нөкис қорғанына топылды. Нөкистеги урыс 16 күнге шекем дауам етти. Соң 1918- жылы 13- декабрьде жәрдемге Төрткүлден қызыл әскерлер келип Нөкистеги қызыллар менен күш бириктиргеннен соң ғана Жунайдахан әскерлери кейин шегинди. Бул урыста Нөкис қорғанының командири С.В.Синебрюков хәм басқалар қайтыс болды. Хәзирги гөне Нөкистеги естелик соларға арналған. Сондай-ақ дийханларда кеңес хәкимятына қарсы хәрекетлерди қууатлады хәм өзлери де қарсылық хәрекетине қатнасып барды. Усындай хәрекетлердің бири 1919- жылы Ишан қаладағы көтерилиске 300 ден аслам дийхан хәм 150 Урал казаклары қатнасты. Бирақ бул да қызыл армия тәрәпинен жауызларша бастырылды.

1919- жылдың бәхәринен баслап кеңеслерге қарсы хәрекет жаңадан күшейе баслайды. Бул уақытта Шымбай участкасында большевиклерге қарсы кейиптегилер Урал казакларының атаманы Михаил Фильчев отрядына барып қосылды. 1919- жылы 29- июльде Төрткүлге Шымбай участкасына 17 адам қурамында арнаулы комиссия жиберилди. Олар Түркстан орайлық атқаруы комитетиниң ағзасы А.Н.Христофоров басшылығындағы белгили басшы коммунистлер Косьяненко, Фролов, И.Бринкман, Н.Сладков, М.Юнусов, Шпенев, Ф.Литовский, У.Тынышбаев хәм басқалар еди. Олар Шымбайға барып, қалалық атқаруы комитетин таратты хәм кеңес тәртибин орната баслады. Және де комиссия ауҳалдың қыйынласыуына байланысly Төрткүлден Шымбайға жәрдем ушын әскерий отряд сорады. Төрткүлден коммунист Замысляев хәм Николаев басшылығында Шымбайға 80 адам қурамында қураллы отряда жиберди. Бирақ атаман Фильчев Шымбайды ийеледи хәм айрықша комиссия ағзаларын қыйратты. М.Фильчевт оряды Төрткүлден Шымбайға жиберилген қызыл әскерлердің жолын тосты хәм 1919- жылы 15- августта түнде Тазқарада оларға топылды. Буннан кейин М.Фильчев Шымбай участкасы хукиметиниң басшысы деп аталды. Оны Жунейдхан қоллап қууатлады. Олар бирликте Төрткүлге топылыу хәққында кеңес өткерди. Бирақ Чаржаудан Шайдаков басшылығындағы жаңа күшлер жиберилип, олар Нөкисте кеңес хукиметин орнатты. Ол отряд Әмиүдәрьяның шеп жағалығына өтип 1919

жылы 29-декабрьде Хожелини хэм 1920-жылы 2-январда Гөне Үргеништи ийеледи. 1920- жылдың 1-февралында қызыл әскерлер Хийўа қаласына кирди. Солай етип Хийўа ханлығы қулады хэм 2- февраль күни Хорезм халық кеңес республикасы дүзилди. Бул ўақытта Фильчевтиң отрядының жағдайы аўырласып хэм оларға соққы берилди. Отрядының басшылары қамаққа алынды, айырымлары қашып жасырынып хәрекет етти хэм көпшилиги кеңес ҳакимиятын мойынлаўға мәжбүр болды.

Кеңес ҳакимияты орнағаннан соң Түркстаннан басқа елатлары сыяқлы Хийўада да жағдай аўырласты. Хорезм, Бухара хэм Түркстанның басқа қалаларының әййем заманлардан берли сыртқы дүнья менен даўам етип киятырған саўда байланыслары үзилiske түсти.

1920- жылы орнаған Хорезм кеңес республикасының сиясатына халық наразылығы күшли еди. 1921-жылы 15-23-май күнлери II-пүткил Хорезм қурылтайы шақырылды. Оған 230 делегат қатнасып хэм оның 51 депутаты Хорезмнің қарақалпақ районларынан еди. II-пүткил Хорезм қурылтайы бурын ханға тийисли болған 14 мың танап (5,6 мың гектар) жерди конфискациялаў хэм дийханларға бөлистириў ҳаққында қарар қабыл етти. Усының ишинде Қоңырат, Қанлыкол хэм Хожели аймағындағы бурынғы әмелдарлардың пайдаланып киятырған жерлери де бар еди. Бирақ Хорезм ҳүкиметиниң бул сиясатына наразылықлар пайда болды. Себеби, бириншиден, жер ийелери бул жерлерде нешше жылдан берли ийешилик етип хэм егислик жер болыўында үлеслери бар еди. Екиншиден, дийханлар мүлк жерлерди арендаға алып үйренисип кеткен еди. Ал патшалық деп аталатуғын ханға тийисли жерлерден дийханлар ата-бабасынан бери пайдаланып хэм салығын төлеп киятыр еди. Және де Хорезм ҳүкимети бул жерлердеги жасайтуғын халықлардың өзине тән өзгешелигин есапқа алмады. Әсиресе шарўашылыққа үйренип хэм көшпелиликти кәсип етиўши халықларды бирден отырықшылыққа айландырыўға шарўалар наразылық көрсетти. Наразылық қозғалаңлары 1921-жылы жазда Қоңыратта, 1922-1923-жылларда Хорезмде күшли қозғалаңлар болды. Бирақ қызыл армия көтерилисшилерди зорлық пенен тарқатып жиберди.

1920-1923-жыллары Хорезм Республикасында жүргизилген кеңеслестиріу де наразылықтарды келтиріп шығарып отырды. Хийўада табысқа ересе алмаған Жунайдхан өзінің хәрекетін Хожели хәм Қоңырат округине қаратты. Сонлықтан да бул жерлерде аңыл хожалығы төменлеп кетти. Буның биринши себеби Жунайдханның кеңеслерге қарсы хәркетлери, екіншиден, аңыл хожалық курал- сайманларының жоқлығы, үшіншиден, зәрүрли ўақытта суўдың болмаўы, төртіншиден егиншиликти суў алып кетиўи хәм бесіншиден, ертеден суўықтың түсиўи деп түсиндириледі. Сондай-ақ коммунистлер хәм комсомоллар Жунайдханның топылыс жасайтуғын тийкарғы объектине айланды. 1923- жылдың ақырында тек ғана Қоңырат округиниң аўылында 365 адам өлтириледі, 50 хаял қызлар алып кетиледи. 1924-жылдың 25- августинде Хожели районының аймағында Торткүлден орайлық оқыў орынларына баратырған 27 жаслар хайўанларша өлтириледі. Демек бул жағдай Хожели хәм Қоңырат районларында еле кеңес хукиметиниң анық орнамағанын корсетеди.

1922- жылы июль айындағы III- пүткил Хорезм кеңесиниң қарарына муўапық Хорезм орайлық атқарыў комитети қасында қазақ- қарақалпақ бюросы шөлкемлестирилди. Ол бюро Сарсенбаев басшылығында 7 адамнан ибарат болды. 1923- жылы октябрь айындағы IV пүткил Хорезм қурылтайында Хорезм халық кеңес республикасы қурамында қазақ-қарақалпақ хәм түркмен автономиялы ўәлаятлары дүзилди. Қазақ- қарақалпақ автономиялы ўәлаятының орайы Хожели қаласы болды. Бул жыллары қазақ-қарақалпақ автоном ўәлаятының тийкарғы халқы қарақалпақлар болып олар 43778 адам болған.

Қарақалпақстан тоталитар дүзимниң қәлиплесиў дәўиринде (1925-1941 жыллар)

Кеңес хукимети орнағаннан соң да Қарақалпақстан жери екиге бөлинип қала берди. Әмиўдәрья бөлиминде басқарыўды орайластырыўға хәм онда большевиклик үстемликти тамийин етиўге бағдарланған кеңеслик административлик қурылыс басланды. Усы мақсетте Түркстан АССР орайлық атқарыў комитетиниң 1920-жыл 10-октябрьдеги қарарына муўапық хәм Әмиўдәрья бөлими бурынғы аймағының көлеминде Әмиўдәрья ўәлаяты болып

қайта дүзилді. Төрткүл (бұрынғы Петро-Александровск) оның орайлық қаласы деп жариялады. Әмиұдәрәя ұалаяты Шорахан хәм Шымбай уездлерине бөлінді. Әмиұдәрәя ұалаятын басқарыў ушын орайлық атқарыў комитети тәрөпинен белгиленген кеңеслик көрсетпелер тийкарында хәрөкет етиўши ўақытша ўалаятлық-ревком дүзилді. Оның басқарыўшысы болып большевик Солдатов тайынланды.

Әмиұдәрәя областының атқарыў комитетиниң шөлөемлөстириў мәжлиси 1921- жылдың 30-апрөльинде болды. Онда Әмиұдәрәя ұалаятының революциялық комитетиниң баслығы Солдатов, ағзалары Адинаев, Васильев, Козыбағаров, Желябин, Салимов, Лебедов, Митин, А.Пискунов, Шаин, Шляпин, Яблочкин хәм Яугашаровлар болды. Ал Әмиұдәрәя революциялық комитетиниң составына дәслөп баслығы болып Солдатов, Балжанов, Макеев, Скалов хәм Хасановалар- сайланған еди. Съезд жумысына большевиклер басшылық етти хәм олар баслы лаўазымларды ийеледи. Кеңес хәкимиятының дәслөпки жылларынан ақ оның басқарыў органларында партиялық үстөмлик әдеўир күшейе баслады.

Кеңес хәкимияты 1920- жыллардан баслап санаат кәрханаларын мәмлекет қарамағына алды. Жеке адамлардың киши кәрханалары хәм саўда ўйлері жумысы үстинен мәмлекетлик қадағалаў орнатты. 1919- жыл 1-июньдеги Түркстан орайлық атқарыў комитетиниң қарарына муўапық фәлле менен еркин саўда жасаўда қадаған етилди. Және бул қарар бойынша дийханлар фәллөсин жүдә арзан баха менен мәмлекетлик таярлаў органларына мәжбүрий тапсырыўы тийис болды. Халықтың аўхалы бұрынғыданда төменлөп кетти. Хүкимет экономикалық сиясатын өзгөртиўге мәжбүр болды. Орайдың көрсөтиўине муўапық, Әмиұдәрәя ұалаяты кеңөсиниң 1- съезди 1921- жылы августа жаңа экономикалық сиясатқа өтиў хәққында қарар қабыл етти. Буның тийкарғы мәниси экономикаға, халық хожалығына басшылық етиўдин дәслөпки әскерий усылларын бийкарлап хәм өндириўшиге әсирөсе дийханға бир қатар еркинликлер берийден ибарат еди.

1930-жылларда Қарақалпақстанда жәмийетлик сиясий турмыс менменлик, буйрықпазлық партия үстемлигиниң беккемлениўи ҳәм жеке адамға сыйыныўдың күшейиўи жағдайында өтти. Халық хожалығының барлық тараўларында ҳәм елдиң сиясий жәмийетлик турмысында партия үстемлиги орнатылды. Адамларды гүнасыз куўдалаў ҳәм жазалаў басланды. 1929- жылғы «тазалаў мапазы» ўақытанда азғана халқы бар Қарақалпақстаннан 200 адам партия қатарынан шығарылды. Кеңес хожалық мекемелеринен 100, «қосшылар аўқамынан» 1000 ҳәм ҳәр қыйлы аўыл хожалық артеллеринен 500 ден асламырақ адам шығарылды. Адамларды бундай айыплаў, гүнасыз куўдалаўлар ҳәм жазалаўлар жәмийетлик –сиясий турмысымызда даўам етти, 30-жылларда гүнасыз жазалаў тийкарынан партия, кеңес, хожалық ҳәм әскерий қәнийгелерге қаратылған. 1937-1953-жыллар арасында Өзбекстан республикасынан 100 мыңнан аслам адам қамаққа алынып ҳәм оннан 50 мыңнан аслам адам өлим жазасына ҳүким етилген еди. 1956-жылдан кейин 50 мыңнан 12 мыңнан аслам адам ақланды. Олардың ишинде А.Досназаров, Ә.Қудабаев, Қ.Әўезов, Қ.Ерманов, К.Нурмухаммедов ҳәм тағы жүзлеген адамлар болды. Бул адамлар тоталитар дүзимниң аўар жағдайында Қарақалпақстанның раўажланыўына өзлериниң барлық күш- жигерин, ақыл билимин ҳәм пүткил шөлкемлестириўшилиқ уқыпларын аянбай жумсаған еди.

Миллий республикалардың жетик ойлы сиясий искерлигине, руўхый мәденият хызметкерлерине, диний руўханийлерге қарсы мәмлекетлик репрессия ҳәм академик С Камаловтың изертлеўлери бойынша бурынғы аўқамның тарийхында сегиз рет болған. 1930- жылы 20-июльде пүткилаўқамлық орайлық атқарыў комитетиң призидиумы Қарақалпақстан автономиялы ўәлаятының қурамынан шығыўы ҳәм оның РСФСР орайлық органларының тиккелей басқарыўына өтиўи ҳаққында қарар қабыл етти. 1931- жылы 1-августта РСФСР халық комиссарлар кеңеси Қарақалпақстан автономиялы ўәлаяты атқарыў комитетиниң регионда хожалық ҳәм мәдений қурылыслар ҳаққындағы баянаты бойынша қарар қабыл етти. Қарарда Қарақалпақстанда техникалық егинлерди (пахта, жоңышқа) өсириў,

қаракөлшиликти раўажландырыў хәм балық санаатын дүзиў зәрүрлиги көрсетилди. Жәнеде пахта тазалаў заводын салыў хәм трактор паркиниң қуўатын көбейтиў белгиленди. Пахта егилетуғын жер майданының 35 мың гектарға жеткериў хәм шарўа хожалықларды отырықшылыққа көшириў бойынша көрсетпелер берилди. Кадрлар бойынша қарарда Қарақалпақстанға тийисли қәнийгелиги бар хызметкерлер жибериў керек екенлиги көрсетилди. 1932- жылдан баслап Қарақалпақстанда ветеринарлық, мелиоративлик, ирригациялық, пахташылық хәм балықшылық бойынша техникумлар ашыў белгиленди. Қарақалпақстанда билимлендириў хызметкерлери менен тәмийинлеў хәм онда педагогикалық институты ашыў ҳаққында мәселени ислеп шығыў РСФСР билимлендириў халық комиссариятына тапсырылды. Сондай-ақ саўатсызлықты сапластырыў хәм жаңа баспахана қурыў тийисли шөлкемлерге бекитилди.

1932- жылы РСФСР хукимети Қарақалпақстан автономиялы кеңес социалистлик республикасы (ҚҚАССР) етип қайта дүзиў ҳаққында қарар қабыл етти. Бундағы мақсет Қарақалпақстанды РСФСР қурамындағы автономиялы республика етип қайта дүзиў жолы менен оның хожалық хәм мәдений қурылысын тезлетиўден ибарат болды. Буннан кейин үлкен шөлкемлестириўшилиқ жумыслары күшейе баслады. 1932- жылы 25-майда Төрткүл қаласында Қарақалпақстан АССР кеңесиниң 1- шөлкемлестириў съезди салтанатлы жағдайда ашылды. 1932- жылы 29- майда съезд жумысын тамамлады хәм ҚҚАССР дүзилгени ҳаққында үндеў дағазалады.

1932 жылы 30- майда жаңадан сайланған орайлық атқарыў комитетиниң биринши сессиясы болып, онда ҚҚАССР хукимети халық комиссарлар кеңеси дүзилди оның баслығы Қ.Әўезов болды. Орайлық атқарыў комитетиниң баслығы болып К.Нурмухәммедов сайланды. Солай етип, ҚҚАССР дүзилиўи менен хожалық хәм мәдений қурылыс тарўларында хуқықлар әдеўир кеңейди. Республика конституциясын ислеп шығыў хәм тағы басқа жумыслар ҚҚАССР қараўына берилди. Бирақ, бул жумыслардың алып барылыўы орайдың әсиресе партия аппаратының тиккелей көрсетпеси менен болатуғын еди.

Тема: Санааты хэм аўыл хожалығы

Өзбекстан, Қарақалпақстан халықлары әййемги заманлардан бери бир үлкен аймақта бирге жасап хэм сыртқы душпанға қарсы азатлық гүреслерин бирге жүргизген халықлар болып есапланады. Олар бир дәрьядан суў ишеди хэм бир сыбайлас қоңсы аймақта жасайды. Олардың экономикалық үрп-әдетлери, тили, мәденияты бир-бирине оғада жақын хэм уқсас келеди. Усыған байланыслы Қарақалпақстан автономиялы республикасы 1936- жылы 5-декабрьде бурынғы аўқамның қабыл етилген конституциясына тийкарланып Өзбекстан қурамына қосылды.

Қарақалпақстанның бес жыллық жобаларында мәмлекетлик санааттың раўажланыўына үлкен әҳмийет берилди. Егер Қарақалпақстанның санааты ушын 1917-1928 жыллар аралығында 5 миллион манат жумсалса хэм биринши бес жыллықта (1928-1932) 6 миллион манат қаржы жумсалды. Усы жыллары Хожели хэм Төркүл пахта тазалаў заводлары қайта үскенеленди. 1931- жылы ноябрьде Шымбай қаласында пахта тазалаў заводы иске қосылды. Шымбай менен Мойнақта жаңа баспаханалар ислейди.

Қарақалпақстанда азық-аўқат санаатында балықшылыққа әҳмийет берилип, Мойнақ өз алдына арнаўлы балықшылық районы болып шөлкемлести. Бул жыллары өнерментшилик санааты қурылыс материалларын ислеп шығаратуғын бирден-бир санаат тараўы болды. 1930-жылы өндирилген қурылыс материаллары өнерментшилик санаатының улыўма өнимниң 32,8% ин қурап, тийкарынан пискен, қам гербиш хэм басқада қурылыс материалларын таярлады. Әсиресе пиллешилик, тигийшилик тараўларында ҳаял-қызлар ислеп хэм олардың саны 1932 –жылы 480 ге жетти. 1930-жылы транспорт жол қурылысы басқармасы дүзилди. Суў хэм ҳаўа транспортында жанланыў ҳәрекетин болды.

Қарақалпақстанда санаат раўажланыўы гейпара табысларға қарамастан еле артта еди. Әсиресе, қоңсы республикалар менен салыстырғанда хэм санааттың өсийи жүдә артта қалды. Мәселен, санааттың улыўма өними халықтың жан басына есаплағанда, 1932-жылы бурынғы аўқамда 273 манаттан

туўры келсе, Орта Азия республикаларында 71,46 манаттан хэм Қарақалпақстанда 36 манаттан туўры келди. 1934-жылы Нөкис қаласында жоңышқа тухым тазалаў заводы пайдаланыўға берилди. Ол бурынғы аўқамдағы бирден –бир кәрхана еди. 1933-жылы Мойнақта жылына 10 миллион банка консерва ислеп шығаратуғын үлкен балық консерва комбинаты қурылысы басланып, ол 1940-жылы питкерилди.

Қарақалпақстанда бул жыллары транспорт хэм байланыс раўажланды. 1935-жылы автомобиль, арба, шана транспорты трести, ол 1937-жылы оның орнына «Қарақалпақ транс» басқармасы дүзилди. Сондай-ақ усы жыллары жол қурылысы, суў хэм хаўа транспортына итибар берилди. 1937-жылы Хожели кеме ремонтлаў устаханасы иске киристи. Арал теңизи арқалы суў-темир жол жүк тасыўы жақсыланды. Бул республиканың Аўқамының Европа бөлими, Сибирь хэм Қазақстан менен экономикалық байланысларында әҳмийетли орын ийелейди. 1940-жылы ири санаат кәрханаларының саны 89 ға жетти. 1941-жылы 24-мартта Нөкис қаласында радиостанция жумыс ислей баслады.

1920-жылдың ақырында кеңес хўкимети аўылда да базар қатнасықларын қысып шығара баслады. Оның орнына коллективлестириў сиясатын жүргизди. Жеке хожалықлар жери хэм күш көликлер менен колхозға тартыла баслады. Колхозластырыў дийханлардың ерки менен емес, ал мәжбүрлеў жолы менен алып барылды. Қарақалпақстанда базар қатнасықларына соққы бериў мақсетинде дәслепки совхозлар дүзилди. Дәслепки совхоз 1931-жылы Шаббаз районында пахташылыққа бағдарланған «истемес» совхозы шөлкемлестирилди. Бирақ ол 1933-жылдан кейин шарўашылық хожалығына айланып кетти. 1930-жылы Қарақалпақстанға 30 трактор алып келинди, Шаббаз хэм Халқабадта машина-трактор станциялары шөлкемлестирилди.

Аўыл хожалығын коллективлестириўдеги кеңес хўкиметиниң және бир баслы мақсетлериниң бири орайлық пахташылық бойынша ғәрезсизлигин тәмийин етиў еди. Сонлықтан да, Қарақалпақстанда басқа миллий республикалар сыяқлы пахташылыққа әҳмийет берилди, оның егислик жер майданы көбейди хэм зүрәетлиги өсти. Пиллешиликке әҳмийет берилип хэм

тут плантациялары көбейе баслады. Қарақалпақстанда улыўма жер майданы 62 гектар болған биринши мәмлекетлик тут питомниги қурылды.

Қарақалпақстанда 1930-жыллары пахташылық менен тығыз байланысly жоңышқашылық раўажланды. Бунда әсиресе Шымбай сорты деп аталған қарақалпақ жоңышқасы сол ўақыттағы аўқамда ең жоқары сапалы жоңышқа болып есапланды. Ол көбинше жерди алмасып егийў усылында әҳмийетли орын ийелейди.

1935-жылы республикалық ең ўлкен суў тармағы қурылысларының бири 25 шақырым узынлықтағы Қыз кеткен каналы қазылып пайдаланыўға берилди. 1929-жылы Шорахан каналы қайта қазылып хәм Пахта арна каналы деп айтылатуғын болды. 1939-жылы 27- майдағы қарарға муўапық аўқамдағы барлық Республикаларда, соның ишинде Қарақалпақстанда да партия кеңес органлары дийханлардың ўй қапталы участкаларын өлшеў хәм оларды мәмлекетлик фондқа қайтарып алыўға киристи. Және де, аўылдағы хәр бир мийнетке жарамлы ер хәм хаял-қызлар колхозда ислеп мийнет күн табыўдың миннетли муғдары белгиленди.

Орайдың 1939-жылғы Ўзбекстанда пахташылықты тағы да раўажландырыў ҳаққындағы қарарына муўапық суўғарыў жумысларына ўлкен итибар берилди. Бул жыллардағы суў тармақлары жумыслары «пўткил халықлық қурылыс» деп аталды. 1939-жылы Шымбай хәм Қараөзек районларынан мыңлаған колхозшы-дийханлардың күши менен узынлығы 25 шақырым Майжап каналы қысқа ўәқытта қазып питилди. Усы жылы дәрьяның сол тәрәпиндеги районларда суў менен тәмийин ететуғын узынлығы 128 шақырым болған «Ленин каналы» деп аталған канал қурылысы басланды.

Қарақалпақстанлық, екнши жер жүзлилик урысқа қосқан үлеси:

Екинши жер жүзлик урыстың тамамланғанына 65 жылдан аслам ўақыт өтти. Урыстың аўыр күнлери тарийх бетлеринде қалды. Деген менен урыс қарақалпақ халқы хәм халық аралық жәмийетшилик ядында өшпес из

қалдырды. Әдиўли перзентлерин урыс майданларына атландырып, Қарақалпақстанлылар урысқа жарамлы барлық мийнеткешлер, хаял-қызлар, жас өспирим хәм жасы үлкенлер халық хожалығында пидәкерлик мийнет үлгилерин көрсетти. Халқымыз қорғаныў қорына өз үлесин аямастан қосты.

Урыс жыллары, Қарақалпақстан шығыс мәдениятының ең жақсы дәстүрлери жолынан барып, миймандослық хәм татыўшылық есигин кең ашты. Ыатанынан жүдә болғанлар, қуўғынға ушырағанлар хәрдайым елимизден баспана тапты. Жәхән урысы жыллары халқымыздың ўатанға садықлық, патриотизм сезимлери бурынғыдан да күшейди. Патриотизм жеңiske жол көрсетиўши жулдыз болды. Урыс пенен тылдың бурын көрилмеген жақынласыўы нәтийжесинде ол халықлық урыс болды.

Өзбекстан республикасының президенти Ислам Каримов 1995- жыл 5-май күни Өзбекстан республикасы олий мәжлисиниң екинши сессиясында сөйлеген сөзинде былай деген еди. «урыс жыллары-Өзбекстан тарийхының бир бөлими. Биз тарийхымыздан бирде бетин алып тасламаймыз. Бул тарийх-бизики, оны умытыўға ҳеш кимниң ҳаққы жоқ». Урыс басланған ўақытта Қарақалпақстанда 505600 адам болып, соннан 16 жастан 60 жас аралығындағы жумысқа жарамлысы 260733 адам еди. Соннан 50 мыңнан аслам азаматларымыз фронтқа кетти. Олардан 34 мың жаўынгеримиз саўаш майданында қурбан болды хәм олардың бир топары хабар атарсыз жоқ болып кетти. Сондай-ақ 20 мыңнан аслам адам тылда, санаат, темир жолларда хәм шахталарда хызмет етти. 2400 жигит- қызларымыз Өзбекстан республикасы санаат кәрханаларында хызмет ислесе хәм 3000 жас өспиримлер Ташкент ФЗО мектеплеринде билим алды. Жәми 75 400 жигит хәм қыз Қарақалпақстаннан тысқарыда өзлериниң ўатан алдындағы азаматлық ўазыйпасын атқарды.

Фашизмге қарсы жүргизилген қанлы саўашта халқымыздың ул хәм қызларының көрсеткен ерликлери, ал тылда мәрдана мийнет еткен халқымыздың қаҳарманлары, ер жүреклиги, қыйыншылықты жеңиўге болған қайтпас ерки, ғәрезсизлигин алып, өз раўажланыў жолын тапқан Өзбекстан,

суверен Қарақалпақстан республикасы халықларына, оның жас әуладларына жәнеде руўхый күш бағышлайды хәм оларға үлги болады.

«Мен тағы да кайталап айтаман, -деген еди президент Ислам Каримов,- екинши жер жүзлик урысты қандай көз-қарастан алып қарасақта, ол қандай сүренлер хәм идеялар астында жүргизилсе де, бизлер азатлық ушын жүргизилген, өз ўатанының жарқын келешегі ушын, аспанның бултсыз болыўы ушын саўаш майданында мәртлерше қурбан болған адамларды мәңгі есимизде сақлаймыз... урыс дәўириниң ўақыяларын, бизиң жаўынгерлеримиздиң ерликлерин талқылағанда хәм тәриплегенде идеологиялық тартысты қойып қарайық..».

Урыстың хабарын еситиўден республикамыздың ақсақаллары, белсендилериниң қатнасыўында қала, район орайларында, мәкемелеринде, оқыў үйлеринде улыўма халықлық митинглер өткерилди. Бул митинглерде қабыл етилген қарарларда Қарақалпақстан халқы бир аўыздан өзлериниң барлық күш-қуўатын фашизмди қыйратыўға арнайтуғынлығын билдирди. Фронтқа барыўға тилек билдириўши арзалар 1941- жылдың 18-июлине дейин 742 адамнан асып кетти. Солардан 125 ҳаял-қызлар еди. Қарақалпақстан халқы жер жүзлик урыстың биринши жылы өзиниң 24,5 мың азаматын фронтқа атландырды, оның үстине 4932 әреби атлар хәм 419 автомашина фронтқа жиберилди.

Жергиликли халықлардың басламасы менен Республикамыздың ўәкиллериниң 1941- жылы 3-декабрьде «97-қарақалпақ миллий бригадасы» шөлкемлестирилди. Оның қурамына 5,5 мың жаўынгар өз тилеклери менен жазылды. Хәр бир хожалық, мәкеме, жумысшы, хызметкер фронтқа, жаўынгерлерге, душпаннан азат етилген халықларға, әскерий кәрхана хызметкерлерине өз мийнет ҳақысының бир бөлегинен қаржы топлады, кийим-кеншек , азық-аўқат хәм «қорғаныў фондын» дүзди. Фронт жаўынгерлериниң аналары, зайыблары хәм қарындаслары өзлериниң тағыншақларын «қорғаныў фонды»на берди.

Қарақалпақстан мийнеткешлери урыстың дәслепки еки жылында жеке кәрежетлеринен танк коллоналарын, әскерий самолетлар эсадрильяларын дүзиў ушын 24 миллион 700 мың манат, «қорғаныў фонды» на 5 миллион манаттан аслам ақша жыйнады ҳәм басқа зәрүрли нәрселерди жиберди. Сондай-ақ Қарақалпақстан мийнеткешлери фронттағылардың шаңарақларына, эвакуация етилген жетим балаларға, урыс майыпларына өзлериниң жеке қаржылары есабынан 586.000 манат бөлип шығарыў менен бирге, 6.954 қара мал, қой-ешки, 124,3 тонна ғәлле, 384.685 килограмм овощ, мийўе, 25.800 дана үстки кийим ҳәм аяқ кийим берди. Оларға жәрдем бериў фонды ушын арнаўлы жерлер егилди. Көширилип әкелинген 3.891 адамға баспана берилди. 900 дан аслам хожалық ата-анасынан айрылған жетимлерди тәрбиялаўға алды. Урыстағылардың ҳәм эвакуация етилген адамлардың 20300 баласы балалар бақшаларына орналастырылды ҳәм айырым колхозларда балалар үйлери шөлкемлестирилди. 1941- жылы 25 мың поляк, 1943- жылы мыңлаған қалмықлар ҳәм тағы басқалар Қарақалпақстанға көширилди. Улыўма толық емес мағлыўматлар бойынша 40 мыңнан аслам корец, поляк, украин, қалмықлар ҳәм тағы басқалар Қарақалпақстаннан пана тапты.

Экономика ҳәм мәденият

Қарақалпақстан урыстың дәслепки дәўиринен баслап жергиликли санаат кәрханаларын қайта қурыўға пахтаны, балықты, гөш, пиле ҳәм дән өнимлерин жетистириўге айрықша әҳмийет берилди. Балықшылық санаатын раўажландырыў, оның өнимлерин қайта ислеп шығарыў ҳәм балық аўлаў ҳәммениң дыққат орайында болды. Аўыл хожалығында 1941- жылы урыс басланыўдан-ақ қатаң жумыс тәртиби белгиленди. Колхозларда ең аз мийнет күн бурынғыдан 0,5 есе көбейди ҳәм ал жас балалар ушын 12 жастан баслап колхозда мийнет күн ислеп табыў белгиленди.

Республикамыздың пахтакешлери де үлкен табысларға еристи. 1941- жылдың 28- октябрь күни Қарақалпақстан республикасы ўатанымызға 95,5 мың тонна ҳәм өткен жылға қарағанда 25 мың тонна пахта артық тапсырды.

Ғәллекешлеримиз 56 мың тонна дән жетистирди. Пиле, қара мал хәм маллардан алынатуғын өнімлерди тапсырыў планы да табыслы орынланды.

Урыс жыллары көплеген Қарақалпақстанлылар басқа қалаларға жиберилди. Онда олар фронт ушын жұмыс иследе. Олар Свердлов, Қарағанда шахталарында, Оренбург, Горький, Москва хәм басқа да санаат орайларында өз ўазыйпаларын инабат пенен орынлады. Мысалы, Пермь областының Кизловский шахта канинде Қарақалпақстаннан 1000 адам иследе. Сондай-ақ Свердлов областының Луковский ГРЭС иниц қурылысында, Челябинск көмир кәнинде, Губаки қаласы шахта хәм заводларында 1648 қарақалпақлар пидәкерлик пенен мийнет етти. Ал, 1943- жылы Бекабад металлургия комбинаты қурылысында Қарақалпақстаннан 400 адам иследе.

1941-1943- жыллар 377 муғаллим таярланды. Соның менен бирге муғаллимлер таярлайтуғын 6 айлық курста 400 адам питкерди. Мектеп оқыўшылары урыс жылларында фронтқа жәрдем фондларын шөлкемлестирип хәм екшембилерге қатнасты. Жоқары қанигели педагог кадрларды таярлаў мақсетинде 1944- жылы Қарақалпақстан муғаллимлер институты педагогикалық институт болып ашылды. Урыс жылларында бул жерде, Қарақалпақстанға көширип әкелинген илимпазлар профессор Г.Д.Петров, М.В.Породоков, доцентлер С.А.Фишер хәм Н.Д.Шепкин студентлерге тәлим-тәрбия берди. Сондай-ақ 240 орынлық сырттан оқыў бөлими ашылды.

Фронтқа атланған бир неше он мыңлаған қарақалпақ халқының улары менен қызлары саўаш майданларында қаҳарманлық ерликлери менен өзлерин халық алдында даңққа бөледі. Олардан 20 жаўынгер бурынғы аўқамның қаҳарманы, ал алтаўы «даңқ» ордениниц толық кавалери атағын алды.

Уллы жеңистин 50 жыллық байрамы мүнәсебети менен Қарақалпақстан республикасында фашизмге қарсы қанлы саўашта қурбан болған 33900 жерлеслеримиздин мәртлиги мәңгилик етиў мақсетинде 3 томлық «естелик» китабы басып шығарылды.

Президент Ислам Каримов айтқанындай «жерде тиришилик болып турғанда бизлер қаҳарманлардың ерлиги, олардың семьялары менен балалары

алдында басларымызды төмен ийеміз». Урыс ветеранларымыз Қарақалпақстанның бийғәрезлигин қорғауда суверенлигин беккемлеу, Республиканы терең дағдарыстан шығарыу хәм жас әуладты тәрбиялау жолындағы әмелий ислерге үлги көрсетип атыр. Халықтың әдеп-иқрамлык жактан жаңаланыуында, бизиң ата-бабаларымыздың мақтаныш, ар-намыс болып есапланған әсирлерден берли киятырған байлықларды хәм дәстүрлерди қайта тиклеуде урыс ветеранларының роли бийбаха.

Қарақалпақстан урыстан соңғы жылларда экономикалық өсиуи хәм машқалалар

1941-1945-жыллардағы фашистлерге қарсы урыс жеңис пенен тамамланғаннан соң, Қарақалпақстанда урысқа бағдарланған халық хожалығын парахат жолға салыудың үлкен машқалалары пайда болды. Урыстан соң Қарақалпақстанда халық хожалығының барлық тарауларын рауажландырыу зәрүрли еди. Бирақ, елдиң қалай рауажланыуы хәм онда қәлиплесип қалған партияның тоталитар үстемлигине ғәрезли еди. Усы мақсетте урыстан соң халық хожалығын қайта тиклеу, тағы да рауажландырыу ҳаққында нызам (1946-1950-жыллар ушын), бесинши хәм алтыншы бес жыллык жобалары (1950-жыллар ушын) қабыл етилди, 1959-жылы жети жыллык жоба тастыйықланды. Жобаларда республиканың рауажланыуы орай ушын пахта хәм басқа да шийки затларды таярлау ўазыйпаларына тығыз байланыстырылды. Урыстан соңғы жылларда санаат тарауында Қарақалпақстанда тазадан Шаббаз пахта заводын қайта қурыу хәм пайдаланыуға бериу планластырылды. Шымбай, Хожели, Қоңырат пахта тазалау заводларын кеңейтиу, Шымбай, Хожели, Қоңырат май заводларының қурылысын тамамлау белгиленди. Мойнақ балық-ғөш комбинатын кеңейтиу хәм басқа да шийки зат таярлайтуғын санаат қурылысларын ашыу көрсетилди.

1950-жылларда Арал теңизи бассейнинде ондатра хожалығы рауажлана баслады. 1957- жылдан баслап Қарақалпақстанның Мойнақ районында баҳалы

териси бар хайўанларды бағып өсиретуғын фермалар шөлкемлестирилди. 1958-1960- жылларда олар мәмлекетке баҳалы аң терилерин тапсырыўдан 900 мың манаттан аслам пайда алыўға еристи. 1956- жылы Тахиатас ГРЕЭСиниң қурылысы басланды, оның 1961- жылы 10-сентябрьде биринши гезеги иске қосылды.

1958- жылы Республикада 159 ҳәр қыйлы түрдеги кәрханалар болып, оларда 12700 адам жумыс исследи. Олардан 585 адам жоқары ҳәм техникалық мағлыўматқа ийе болды. 1958 жылы турақ жайларда ҳәм өндирис объектлеринде тәбийғый газден пайдалана баслады. Усы жылы Республикалық «Қарақалпақ ресгаз» трести дүзилди. Урыстан соңғы жыллары Қарақалпақстанда транспорт раўажланды жаңа жоллар салынды. Хожели-Нөкис ҳәм Нөкис- Шымбай жоллары асфальтланды.

1950-жылға шекем-ақ, Нөкис, Ташкент, Москва арасында телефон байланысы орнатылған еди. Буннан соңғы жыллары басқа да қалалар менен телефон байланысы дүзилди. Нөкис қаласы қалалар, район орайлары ҳәм бир қатар поселкалар менен телефон арқалы байланысты.

Республикадан шийки затларды алып кетиў, керекли машина, үскенелер, басқа да техникаларды әкелиў жумысларында үлкен қыйыншылықлар ҳәм тосқынлықлар бар еди. Сонлықтан да 1947-жылы орай Чаржаў-Қоңырат темир жолын салыў ҳаққында қарар қабыл етти. Бул қарарға муўапық Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан ҳүкимети тийисли илажлар көрди. Бул исти пүткил халықлық қурылыс усылы менен әмелге асырыў зәрүр деп көрсетилди. Қарақалпақстаннан 20 мың адам қатнасыўы тийис болып ҳәм олар 75,2 шықырым жерди ислеў нәзерде тутылды.

Өзбекстанның Хорезм областы ҳәм Қарақалпақстан республикасы ушын жүдә зәрүрли темир жол қурылысында 15 миллеттиң ўәкиллери аўыз биршилик ҳәм дослық пенен мийнет етти. Республика басшылары Н.Жапақов, П.Сейтов, М.Жуманазаров, басқалар колхозшыларды халықлық қурылысқа тартыўды, трассада жумысларды шөлкемлестириўде, көпшилик нәсият ислеринде тиккелей басшылық етти. Узақ жыллар даўамында ел басшысы болған

Қ.Камаловта «олар қарақалпақ халқының уллы үш байтереги, туўған елимиз тарийхының бетлеринде атлары алтын сыя менен жазылыўға миясар»-деп олардың ел алдындағы хызметлерин жоқары баҳалаған еди.

1952- жылы 23-июньде Тахиятасқа, 1952- жылы 15- июльде Хожелиге хәм 1955 –жылы 24- июльде Қоңырат қаласына биринши поезд келди. Хожели-Қоңырат темир жол линиясы 1956- жылы ўақытша пайдаланыўға хәм ал 1960- жылы октябрьде толық пайдаланыўға тапсырылды. Чаржаў-Қоңырат темир жолы магистралы Қарақалпақстан республикасының, Хорезм областының экономикасының хәм мәдениятының буннан былай раўажланыўы ушын үлкен әҳмийетке ийе болды.

Урыстың аўыр ақыбетлери Республиканың халық хожалығының барлық тараўына, әсиресе аўыл хожалығына унамсыз тәсир етти. Соған қарамастан 1946- жылы 2- февральда орай тәрeпинен «1946-жылы, 1953- жыллары Өзбекстанда пахташылықты қайта тиклеў, оны буннан былайда көтериў жобасы хәм илажлары ҳаққында» қарар қабыл етти. Ҳақыйқатында, бул қарар республика халықларының өзине тән өзгешеликлери есапқа алмастан жоқарыдан пахташылықты раўажландырыўға қаратылған тоталитар сиясаттың анық көриниси болды. 1950-жылы 9-июньдеги орайдың қарарына муўапық колхозларды ирилендириў нәтийжесинде Қарақалпақстанда 200 колхоз болды. 1950-жылы пахташылықта ерискен табыслары ушын Шымбай районы Ахунбабаев атындағы колхоздың звено баслығы Ш.Мусаевқа автономиялы республикада биринши рет мийнет қаҳарманы атағы берилди.

1947-жылы ақша реформасы өткерилиўине, азық-аўқат санаат товарларына картошка системасы бийкар етилиўине қарамастан Республикада қымбатшылық даўам етти хәм елде ақша инфляциясы қайтадан күшейе баслады. Бул жағдай 1961- жылы қайтадан ақша алмасыўына алып келди. Елден азық-аўқат затлары, санаат товарларының қымбатшылығына байланыслы хәм колхозлардың азық-аўқат егинлерин егиў кейпи күшли болды. Бирақ, Орай аўыл хожалығында пахта монополиясы сиясатын даўам етти. Орай тәрeпинен «1954-1958-жыллары Өзбекстан да пахташылықты буннан былайда

раўажландырыў ҳаққында» қарар қабыл етти. Усы қарарға муўапық 1954- жылы пахтаның егислик майданы 89 мың гектарға көбейтилди. 1954- жылы Қарақалпақстанда ең биринши пахташылық совхозы Хожели районынан «Әмиўдәрья» совхозы шөлкемлестирилди.

Бул жыллары Қарақалпақстанда пахта ушын тың хәм партаў жерлерди өзлестириў иске асты. Ал, Шоманай массивинде жерлерди өзлестириў есабынан пахташылық районы пайда болды. 1958- жылы Орай колхоз дүзимин буннан былайда раўажландырыў хәм машина- трактор станцияларын қайта шөлкемлестириў ҳаққында қарар қабыл етти. Бул қарарға муўапық МТС Лар сапластырылып хәм оның техникалары колхозларға сатылып берилди. 1950- жыллардан баслап қарақалпақ тилинде «агитатор блокноты» журналы басылып шығатуғын болды. Усы жылдың июль айында Қарақалпақстан жасларының газетасы «жас Ленинши» қайтадан шыға баслады. Буннан басқа республикада бул жыллары республикалық газета хәм 14 районлық газеталар шығып турды.

Бул жыллары жәмийетлик-сиясий турмыста адамларды гүнасыз жазалаўлар даўам етти. Егер урысқа шекемги 30-жылларда гүнасыз жазалаў тийкарынан партия, кеңес, хожалық, әскерий қанигелер болса, урыстан соңғы дәўирдеги Қарақалпақстанда «гүнасыз жазалаўлар» миллий мәденият хәм илим кадрлары менен руўханыйлерге қаратылды. Өзбекстан хәм Қарақалпақстанның раўажланыўына белсене қатнасқан көп ғана мәмлекетлик хәм жәмийетлик ғайраткерлердиң көпшилиги Сталин хәм оның дөгерегиндегилер тәрeпинен гүнасыз репрессияға ушыраған еди.

Қарақалпақстан экономикасы 1960-жыллардан соң да бир тәрeплеме раўажланды. Себеби аўқамда үстемлик еткен менменлик буйрықпазлық басқарыў тәрeпинен орай мәпи ушын исленип хәм белгиленип берилген экономикалық сиясат мәжбүрий орынлаў керек болды. Сонлықтанда 60- жыллары да Қарақалпақстанда Орай ушын шийкии зат таярлаў санааты раўажланды. Азық-аўқат санаатында Мойнақ балық- консерва комбинаты әҳмийетли орынды ийелейтуғын еди. Бирақ 60-жыллары Әмиўдәрья хәм Арал теңизинде суўдың азайыўына байланысly балық аўлаў төменлеп кетти хәм

балық консерваларын жетистиріу азайа бастады. Усының себебинен экономикадағы ҳәр жылғы шығын 127 мың манатты курады. Мойнақ балық консерва заводы дерлик балықсыз қалды. Егер де ўақтында мәмлекетлик сапа белгиси бар 22 өнимге ийе болып ҳәм оның бир бөлеги шет ел валютасына сатылар еди. 60-жылларда миллионнан аслам ондатр терилери таярланып ҳәм бул аўқамда өндирилетуғын баҳалы өнимнің 15-20% ин курайтуғын еди. Ал Арал теңизинің суўының азайыуы менен бул қысқарып экономикаға тийгизген шығыны 10 миллион манатты курады. Сондай-ақ суў транспортыда өз жумысын тоқатты.

1960-жыллары ири курылысқа итибар берилди. Усының нәтийжесинде 30 дан аслам ири кәрханалар пайдаланыўға берилди. Олар Султан Ўайис таўында тас майдалаў, бөлиў заводы, Халқабат пахта тазалаў заводы, аэровокзал, телевидение орайы ҳәм басқалар болды. 1960-жылы Тахыятас ГРЭС инің тармақлары тутастырылды ҳәм Өзбекстан энергетика тармақларына қосылды. Бухара- Урал газ магистралы курылды. Ол Қарақалпақстан аймағынан өтти ҳәм республикамыз тәбийи газ бенен тәмийин етиле бастады. 1963- жылы декабрьде Тахыятас ГРЭС и тәбийий газге өтти, усының нәтийжесинде станцияның жетистиретуғын куўаты көбейди. Республиканың санаат кәрханалары ҳәм елатлы пунктлери кем-кемнен тәбийий газден пайдалана бастады.

1960-жыллары аўыл хожалығының жаңа траўы болған қанийгелестирилген салыгершилиқ совхозлар дүзиле бастады. Салының егислик майданы бирден көбейди. Ол егер 1961- жылы 1,9 мың гектар ғана болса ҳәм 1970-жылы 20,9 мың гектарға артты. Сөйтип салыгершилиқ аўыл хожалығында пахташылықтан кейинги екинши орынды ийелейтуғын ири хожалық тараўы болды.

1960-жыллары мал шарўашылығында өзгерислер болды. Бул тараўда жаңа қәнигелестирилген хожалықлар пайда болды. Гөш, сүт, ҳәм овош жетилистириў бойынша «Нөкис совхозы», қаракөлшилиқ бойынша «К.Маркс» атындағы, «Қарақалпақстанның 40 жыллығы», басқа да мал шарўашылық пенен

шуғылланыўшы совхозлар ҳәм колхоз аралық хожалықлар шөлкемлестириле баслады.

1970-жылларда Қарақалпақстан халық хожалығының раўажланыўы ушын ири қаржы жумсаў өсти. 1980- жылдың биринши ярымында 30 дан аслам санаат кәрханалары менен цехлар иске қосылды. Олар Нөкис бройлер фабрикасы, Шымбай гүриш заводы, жай қурылысы комбинатлары, гербиш заводлары, темир жол қурылысы ҳәм басқа да бир қанша объектлер бар еди.

1950-жылларда қурылған Чаржаў-Қоңырат темир жолы елдің талабын буннан былайда қанаатландыра алмады. Сонлықтан Қарақалпақстан ҳәм Хорезм өзиниң халық хожалығын раўажландырыў зәрүрлигине байланысly 1967- жылы Қоңырат-Бийнеў темир жолының қурылысы басланды ҳәм ол 1973- жылдың ақырында пайдаланыўға берилди.

1970-жыллары Қарақалпақстанның ишинде темир жол қурылысы ен жайдырылды. Тоғызыншы бес жыллық ақырында Тахыятас- Нөкис темир жол тараўы турақлы пайдаланыўға берилди, және де Шымбай қаласына шекем темир жол салынды. Бул жұмыслар республиканың халық хожалығының раўажланыўында үлкен әҳмийетке ийе болды.

Қарақалпақстанда жаңа жерлер өзлестириў есабынан 1980-жылға келип 17 салыгершилик совхозлары пайда болды. 1970-жылларда Мойнақ, Бозатаў районлары тийкарынан ири қарамаллар өсириўге қанигелести ҳәм ал Үстирт пенен Қызыл қумда қой өсириў хожалықлары шөлкемлестирилди. Бул жыллары Қарақалпақстанның раўажланыўында табыслар менен бир қатар машқалалар ҳәм унамсыз қубылыслар орын алды. Халық өзи өндирген өним табысларына ийелик ете алмады. Қарақалпақстан санаатының пахта тазалаў кәрханалары тек пахтаны дәслепки қайта ислеўден өткерди, ал оның ең қымбатлы, әҳмийетли бөлеги «пахта мамығына» орай ийелик етти. Кеңес ҳакимияты дәўиринде Қарақалпақстанда пахтадан зат ислеитуғын бир де тоқымашылық комбинаты салынбады.

Экономикалық дағдарыс

Пахташылықты раўажландырыў ҳаққындағы орайдың қатаң көрсетпесине муўапық мәжбүрий түрде Әмиўдәрә, Сырдәрә суўларын пайдаланыўда жер-суў ресурсларын есапка алмаў, жерлерди өзлестирип суўғарыў хәм халықтың ден-саўлығына зыянлы химикатларды хәдден тыс пайдаланыў жумыслары иске асты. Бул жағдай Арал теңизи суўының азайып хәм экологияның бузылыўына алып келген себеплердин бири болды.

1985- жылы орай кеңес жәмийетин қайта қурыў мәселесин ортаға қойды. Оның тийкарғы мазмуны кеңес жәмийетинде демократия хәм экономикалық өзгерислер жасаўдан ибарат болды. Бирақ бул ўақыттағы орайдағы басшылар илимге тийкарланған хәм сиясий жақтан дәлилленген ҳақыйқый қайта қурыў бағдарламасына ийе емес еди. Сонлықтан да қайта қурыў дәўиринде адамларды қуўдалаў хәм жумыс орнынан босатыў сыяқлы хәрекетлер күшейди. Усының нәтийжесинде 1988-жылға шекем 17,5 мыңнан аслам адам қамаққа алынды. Бул жыллары Арал кризиси күшейип хәм ол пүткил жер жүзлик машқалаға айлана баслады. 1970-1985 жылларда Қарақалпақстанда аўырыўшылық хәм өлимшилик бирден көбейип кетти. Бул жыллары республикаға 1200 врач хәм соннан аўылға 720 врач жетиспейтуғын еди. Қарақалпақстанда бир де санатория, бир де дем алыс үйлери қалмады. 1973- 1982- жыллары Мойнақтағы курортларда хәр жылы 20 мың Адам дем алды. Арал теңизиниң қурыўы менен бул курортлар өз ислеўин тоқтатты. Усының салдарынан республикаға хәр жылы 8 милион манат шығынға ушырады.

Кеңес мәмлекети узақ ўақыт даўамында Арал апатшылығын жасырып келди. Тек 1985- жылғы жәриялылық нәтийжесинде барлық аўқамға хәм сырт мәмлекетлерге белгили болды. Арал машқаласын жәмийетшиликтиң талабы менен кеңес ҳүкимети тез шешиў илажларын көрди. Бурынғы КПСС орайлық комитети хәм СССР Министрлер Кеңесиниң 1986- жыл 17-марттағы «Қарақалпақстан АССР ның экономикалық хәм социаллық жақтан раўажландырыўды тезлетиў бойынша илажлары ҳаққында» №340 хәм 1988 жылы 19- сентябрьде №110 «Арал теңизи районындағы экологиялық хәм санитариялық жағдайды түп-тийкарынан жақсылаў, теңиз бассейнинде суў хәм

жер ресурстарын пайдаланыудың нәтижелілігін арттырыу хәм оларды қорғауды күшейттириу иләжлары ҳаққында» қарарлар қабыл етилди. Бирак буннан кейин де республиканың социал-экономикалық турмысында өзгерислер болмады. Қанигелердиң мағлыұматы бойынша 1990-жылға шекем бул шығын 45 млрд манатты қурады. Ал Арал машқаласын зәрүрли шешиу ушын 100-110 млрд манат керек болды.

Қарақалпақстанның мәдений турмысы билимлендириу (1917-1990 жж).

Кеңес ҳәкимияты орнағаннан соңғы жәмийетлик сиясий хәм экономикалық өзгерислер миллий мәдениятқа хәр қыйлы тәсир етти. Ол руўхый раўажланыудың тийкарғы бағдарлары менен келешегин кеңеслик етип белгилеп берди. Кеңес ҳәкимияты динди, руўханий хәм диншиллерди шетлетти. Мешитлер жабылды, уламалар, диншиллер тарийхта болмаған дәрежеде қуўдаланды, аяўсыз жазаланды, олардың көпшилиги қамаққа алынды хәм жер аўдарылды. Әсирлер даўамында жасап киятырған халықлардың көп ғана үрп-әдетлери диншиллик деп жоқ етилди. Буның үстине кеңес ҳәкимияты халықтың арабша саўатлылығын мәдениятсызлық деп мойынламады. Тек русласқан саўатлылықты раўажландырыуға айрықша әҳмийет берди. Халықтың саўатсызлығын сапластырыу (ликбез) мапазы еки бағдарда, егеделердиң саўатын ашыу хәм жасларды мектеплерге оқыуға бериу жолы менен алып барылды. Егеделердиң саўатын ашыу исине барлық саўатлы адамлар тартылды. Егеделер арасында саўатсызлықты сапластырыу мектеплери мешитлерде, клубларда хәм жеке хожалық үйлеринде ашылды. Олар ушын фабрикаларда, заводларда, кәрханаларда хәм мекемелерде арнаўлы бөлимлер ажыратылды.

Қарақалпақстанда егеделер саўатын ашыу бойынша дәслепки оқыу 1919-жылы июньда Төрткүлде ашылды хәм кейин ала бундай оқыу орынларының саны өсип барды. Ал ҳаял қызлар ушын 1926 жылдан Қарақалпақстанда саўат ашыу мектеплери иследи. 1925- жылы қарақалпақ тилинде дәслепки

сабақлықтар басып шығарылды. Олар ишінде «егеделер сауаты әлипбеси» бар болып хәм ол С.Мәжитов тәрәпинен дүзилди. Елде 1920 жылдың ақыры 1930-жыллардың басында жаңа латынластырылған альфавитти енгизип хәм сауатсызлықты сапластырыў ушын атланыс ен жайды. Бул «мәдений атланыс» деп аталды. Халықтың улыўма сауатлылығы 1938 жылға келип 60 пайыз болды. Ал урыстың алдында ликбез мектеплери өз жумысын тоқтатты. Балалар үйин ашыў арқалыда жасларды оқытыў ислерине әхмийет берилип хәм 1919- жылы Төркүлде дәслепки балалар үйи ашылды.

Екинши бес жыллықтың ақырында Қарақалпақстанда ғалаба баслаўыш билим бериўге өтиў тамамланды хәм жети жыллық билим бериўге өте баслады. Елдің мәденияты раўажланыўында жоқарғы хәм орта мағлыўматлы қанийгелер әхмийетли орын ийелейди. Бирақ бундай қәнийгелерди Қарақалпақстанның өзинде таярлаўға дәслепки жыллары мүмкиншилик болмады. Сонлықтан орта қанийгели кадрлар хәм әсиресе жоқарғы мағлыўматлылар аўқамдағы басқа республикалардың оқыў орынларында таярланды. 1932- жылы елимизге тек Орта Азиядағы жоқары оқыў орынларынан 43 адам питкерип келди. Сондай-ақ РСФСР дан республикамызға жумыс ислеўге жоқары мағлыўматлы қанийгелер жибериле баслады. Булардың ишінде врачлардан Т.А.Никитина, Хожелиде В.В.Восковойников Қоңыратта, Қара доктор Қараөзекте хәм басқалар үлкен абройға ийе болды. Олар Қарақалпақстанда турақлы жумыс ислеп қалды. Жоқары хәм орта қәнигели кадрлар елимиздің өзинде де таярлана баслады. 1925- жылы Төрткүлде педагогикалық хәм аўыл хожалық техникумлары ашылды. 1935-жылы Төрткүл финанс- жобаластырыў техникумы ашылды, және усы жылы Төрткүлде медициналық училище хәм Шымбайда медсестралар мектеби ашылды.

Қарақалпақстанда билимлендириўдің раўажланыўы жоқары педагогикалық мағлыўматлы қанигелерге күшейтти. Усыған байланыслы 1931- жылдан-ақ педагогикалық институты ашыў мәселесине таярлық ислене баслады. Нәтийжеде 1934-жылы 1-июльде педагогикалық институт ашылып хәм оған сентябрден баслап оқыўшылар қабыл ете баслайды. Бул муғаллимлер

институтында еки бөлім физика- математика, қарақалпақ тили хәм әдебияты бөлімлери болды. Жыл сайын институтта жаңа қәнийгелер бойынша бөлімлер ашылды хәм оның оқыў материаллық базасы жақсыланып барды. Олардан 1936- жылы филология факультети қурамында тарийх бөліми дүзилди, ол 1937- жылы 1- сентябрьден рус тили хәм әдебияты бөліми дүзилди.

Сондай-ақ Қарақалпақстанда 1930-жыллары ветеринария хәм зоотехникум ашыў, мелеоратив ирригация техникумын, пахташылық техникумын кеңейтиў, балықшылық техникумын ашыў хәм 1936- жылдан баслап медицина институтының қурылысын баслаў ҳаққында мәселелер көтерилди. Республика халқына руўхый мәдениятының өсиўине улыўма билим беретугын мектеплер үлкен орын ийелейди. 1938- жылдан баслап Нөкисте мектеплер ушын сабақлықлар басып шығарыла бастады. Ал 1960-жылдың ақырында 1970-жылдың басында ҳәр жылы 50-55 атамада сабақлық хәм 40 атамада оқыў бағдарламалары шығарылып барылған. Сондай-ақ өз ана-тилинде оқыўы ушын өзимизде басылып шыққаннан басқа Ташкенттен, Алма-атадан, Россиядан хәм Ашхабадтан оқыў қураллары жобалы түрде алынып турылған. Мектеп ушын муғаллим қанийгелерин таярлаўда муғаллимлер институты менен медициналық училищелер үлкен орын туты. Буннан тысқары муғаллимлер таярлайтуғын алты айлық курслар шөлкемлестирилди. Оларға 1944- жылдан баслап жаслар ушын кешки мектеплер де жумыс иследи.

Урыстан соңғы жыллары миннетли жети жыллық билим бериў еңгизилди. Мектеплерде политехникалық билим бериўди иске асырыў бойынша иләжлар көрилди. 1956-жылдың өзінде ақ Қарақалпақстан мектеплеринде 77 устахана хәм 300 ге жақын тәжирийбе участкалары болды.

Мектеплер ушын жаңа нызам (1959) қабыл етилди. Нызамға муўапық мектеплер 8 хәм 11 жыллық мектеплер болып қайта дүзилди. 1960-жылларда Қарақалпақстан аймағында тек ғана 7 қанигелескен орта оқыў орны бар болса хәм 1970-жыллардың ақырына келип олардың саны 25 ке жетти. Бирақ усы жетискенликлерге қарамастан оқытыў тараўында үлкен қәте кемшиликлер орын алды. Көплеген мектеплер, әсиресе аўылларда заман талабына сай емес

полсыз, жақтылығы жеткиликсиз, канализация хәм водопроводлар жоқ болып хәм мектеп гигиенасына жуўап бермеди. Хүкимет мектептер ушын басқа мектептер менен салыстырғанда жүдә аз қаржы бөлип шығарды. Мәселен 1989-жылғы мағлыұмат бойынша халық билимлендириўи ушын орта есап пенен АҚШ та бюджеттиң 6,0% ти, Европа мәмлекетлеринде 5,0% ти сарп етилсе, бизиң республикада илим, мәденият, халық билимлендириўи хәм хәммеси қосып есапланғандағы бөлип шығаратуғын қаржы бюджеттиң 3 процентине шамаласы ғана тутатуғын еди.

1934- жылы дүзилген муғаллимлер институты, 1944-жылы Нөкисте Қарақалпақстан мәмлекетлик бирлескен педагогикалық хәм муғаллимлер институты болып қайтадан дүзилди. Бул института қарақалпақ, рус тили, әдебияты, тарийх, физика, математика, тәбият таныў хәм география факультетлери бар еди. Института 1950- 1951- оқыў жылынан баслап 240 орынлық сырттан оқыў бөлимиде ашылды. 1950-жылдың екннши ярымында бул институт Қарақалпақстан мәмлекетлик институты деп аталды. Ол автономиялы республикамызда бирден-бир жоқарғы оқыў орны болып, жәмийетлик- сиясий хәм мәденияттың раўажланыўында үлкен әхмийетке ийе болды.

Хәр бир мәмлекеттиң, хәр бир республиканың экономикалық, социаллық раўажланыўын тәмийинлеў ушын биринши гезекте сол мәмлекеттиң хәм республиканың интеллектуаллық күшлериниң өсиўин тәмийинлеў зәрүрлигин тәжирийбе көрсетип атыр. Демек, усындай адамлар, өз арамыздан өсип хәм жетилисип шықпағанша бизде раўажланған мәмлекетлер дәрежесине қарай адым атлаў қыйын екенлиги мәлим. Билим раўажланбай, билимли қанийге, талант ийелери көбеймей хәм алға жылжыў мүмкин емес. Сонлықтан да университет ашып, халық хожалығына керекли кадрларды таярлаўға өтиўдиң бирден-бир туўры жол екени көринип турды. 1966-1967- жыллардан баслап Қарақалпақстанда педагогикалық институт базасында университет шөлкемлестириў иси басланды. Нәтийжеде 1974- жылы 26- февральда «1976-

1977 –оқыў жылынан баслап Нөкисте пединститут базасында университет ашылсын» деген қарар қабыл етилди.

Кеңес ҳүкимети дәўиринде үлкени илим изертлеў жумыслары даўам етти. Қарақалпақстанның жер суў ресурслары, хожалығы хәм мәденияты илимпазларды қызықтырды. Олар бир қатар илим-изертлеў жумысларын жүргизди. 1923- жылы Г.Н.Чарданцев басшылығында Хорезм республикаларында жоба комиссиясы жумыс баслады. Комиссия сол жағалық қарақалпақлар киретуғын Хорезм республикасының халық хожалық жобасын дүзди хәм аўыл хожалығы әсиресе пахташылық бойынша бир қатар илимий мийнетлерди пайда етти. 1920- жыллары илимпазлар аўыл хожалығын раўажландырыў суўғарыўсыз мүмкин емеслигин есапқа алды хәм бул тараўды изертледі. Бунда белгили илимпаз- ирригатор В.В.Цинзерлинг үлкен үлес қосты. 1925- жылы А.С.Берг Арал теңизи бассейнинде үлкен илимий экспедиция жүргизди. Онда теңизге хәм ондағы балықшылықты раўажландырыўға әҳмийетли орын берилди. 1926-жылы Москва университетиниң студентлери Н.А.Баскаков, А.Дәўлетовлар басқарған, этно-лингвистикалық экспедиция жумыс баслап хәм оған бир неше жергиликли жас илимпазлар да қосылды. 1920- жыллары Қарақалпақстандағы миллий мекемелер ўәлаятлық халық билимлендириў бөлиминиң илимий- терминология секциясы, үлке таныў музейи, областлық музей, китапхананың илимий бөлими, областлық жер басқармасының экономика кабинети жәнеде метерологиялық станциялар менен Кеңес НИХИ диң тәжирийбе станциялары еди. Бул майда илимий мекемелерди бирлестирип бир комплексли илим изертлеў институтын шөлкемлестириў керек болды. Сөйтип, 1931-жылы 20- августа Қарақалпақстан комплексли илим изертлеў институты ашылды. Института 5 профессор хәм 6 доцент хәм барлығы 56 илимий хызметкер болды.

Бурынғы аўқамның академиясы тәрөпинен 1933 жылы Ленинградта Қарақалпақстанның өндириўши күшлерин изертлеў бойынша биринши конференция орайлық хәм жергиликли илимий мекемелердиң республикада жүргизилген изертлеў жумысларының бир қатар жуўмақларын шығарды. Оған

көрнекли илимпазлар қатнасты. Конференцияға Қарақалпақстаннан К.Нурмухаммедов, Г.Убайдуллаев ҳам тағы басқалар қатнасқан. Конференцияда 30 баянат болып, соның 10 баянатты Қарақалпақстанлы илимпазлар ҳам хызметкерлер исследе.

1930-жыллары қарақалпақ тарийхы ҳам мәдениаты изертлене баслады. Онда шығыс халықларын изертлеўши тарийхшы П.П.Ивановтың салмақлы үлеси бар. 1937- жыл белгили илимпаз С.П.Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы жумыс баслады. Союз НИХИ дың Шымбайдағы зоналық станциясы 1958- жылы Дийханшылық илим изертлеў институты болып қайта дүзилди. Институт илимий хызметкерлери Қарақалпақ ҳаўа райына қолайлы жаңа өнимли пахта сортларын тапты. 1945- жылы Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы атақлы илимпаз С.П.Толстов басшылығында өз жумысын қайты баслады. Экспедиция жуўмақлары тийкарында Қарақалпақстанның тас дәўирден XV- әсирге шекем тарийхы қайта тикленди.

1959- жылы Қарақалпақстан комплексли илим изертлеў институтының базасында Өзбекстан илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы дүзилди. 2009- жылы декабрьде Өзбекстан илимлер академиясынан Қарақалпақ бөлиминиң 50 жыллық юбилейи белгиленди. Өзбекстан илимлер академиясы Қарақалпақ бөлими президиумы баслығы болып, М.К.Нурмухаммедов, С.К.Камалов, Т.Б.Ещанов, ҳәзирги ўақытта Н.Қ Айымбетов ислеп атыр.

Әлбетте, илимий мекемелер менен жоқарғы оқыў орынлары Қарақалпақстанның экономикалық ҳам мәдений раўажланыўында әҳмийетли орын ийеледи. Бирақ, олар да халық хожалығының басқа тараўлары сыяқлы, тоталитаризм тәсиринен сырта қалмады ҳам көплеген унамсыз қубылыслар болды. Илим изертлеў жумысларының халық хожалығы менен байланысы айтарлықтай жолға қойылмады. Илимпазлардың Арал кризисиниң алдын алыў ҳаққындағы пикирлери шешиўши түрде есапқа алынбады. Қарақалпақстанда жоқарғы мектеп бир тәреплеме раўажланып ҳам өндириўши күшлер талабына муўапық жоқарғы оқыў орынлары ашылмады.

Мәденият хәм көркем өнер

Бул жыллары руўхый турмыста жеке адамға сыйыныўдың күшейип барыўын қарамастан миллий әдебият хәм көркем өнер өз раўажланыўын тапты. 1928- жылы Қарақалпақстанда қарақалпақ жазыўшыларының аўқамы шөлкемлести. Ол 1932- жылы Қарақалпақстан кеңес жазыўшыларының аўқамы болып қайта дүзиліп хәм оның шөлкеми «миллий әдебияты» шыға баслады. Талантлы жыраўлар хәм бақсылар Есемурат Нурабыллаев, Қурбанбай Тәжибаев, Есжан Қосполатов, Жапақ Шамуратов хәм басқа талант ийелери халыққа хызмет етти. 1934-жылы, 10-июльде Қарақалпақстан жазыўшыларының биринши съезди шақырылып, ал, сол жылы августа жазыўшылардың Пүткил аўқамлық съезди болып хәм оған елимиздің жазыўшыларынан А.Бегимов, И.Фазылов хәм Ж.Аймурзаев қатнасады. 1939 жылы. Үлкемизге Москвадан бир топар жазыўшылар келип, Қарақалпақ жазыўшыларына жәрдем берип хәм өз-ара пикирлер алысып рус тилинде «поэты Каракалпакистана» топламды баспадан шығарады.

Усы жыллары, Қарақалпақстанға рус хәм жер жүзлик әдебиятының шығармалары таралады. Мәселен: А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, В.Шекспирдің, Байронның хәм басқа жазыўшылардың мийнетлери қарақалпақ тилине аўдарылды. Бирақ, Шығыстағы, әсиресе ислам дүньясының әдебият хәм көркем өнер тараўындағы мийнетлер еске алынбайды.

Қарақалпақстанда театры, көркем өнери хәм 1920-жыллардың басында дүзилген драмалық дөгереклер тийкарында өсип шығады. Усы дәўирде, еле қәнийге артистлер болмай, қаладағы жасаўшы адамлар хәм оқыў орнының студентлери дөгерек ағзалары болды.

1925-жылы педагогикалық техникумның биология оқыўшысы З.Ф.Қасымов шөлкемлестирген «таң нуры» драмалық дөгереди хәм қарақалпақ миллий труппасы болып дүзилиўинде үлкен үлес қосты. «Таң нуры» драмалық дөгереди 1927- жылы. Ә.Өтепов басшылығындағы бирден-бир ўәлаятлық миллий труппа болып дүзилди. Ал, 1930- жылы декабрде директоры Ә.Өтепов болған биринши қарақалпақ театры ашылды. 1934- жылы Москвадағы

А.Н.Луначарский атындағы театр көркем өнери институтында Қарақалпақстаннан 33 адам оқыды. Соң олар елимизде театр көркем өнерин раўажландырыўда әҳмийетли орын ийеледи.

Бул жыллары республикамызда кино хәм искусство көзге түсе баслады. Төрткүлде Россия киносының республикалық бөлими шөлкемлестирилди. Кинотеатр қурылыслары басланды. Москва қаласының Дзержинский районлық кеңеси республикаға биринши рет даўыслы кино үскенелерин жиберди. Сондай-ақ республикада радио еситтириў кең тарқала баслады. Дәслепки радио еситтириў станциясы қурылды.

Бул жыллары Қарақалпақстанда мәдений ағартыў мәкемелериниң тараўлары жыл сайын өсти. 1924- жылдан баслап Қарақалпақстанда газеталар шыға баслады. Усы жылы еки газета- «биринши адым» (Хожелиде) хәм «еркин Қарақалпақстан» (Төрткүлде) газеталары баспадан шықты. Бирақ бул газеталардың типографиялық базалары жүдә төмен еди хәм оның үстине қәнийгели хәрип териўшилер де жоқ еди. Сонлықтан «биринши адым» газетасы жабылып хәм тек «еркин Қарақалпақстан» газетасы шыға баслады, соң ол «мийнеткеш қарақалпақ» хәм 1931-жылы «қызыл Қарақалпақстан» аты менен баспадан шығып турды. 1933- жылдан баслап «советская Каракалпакия», «жас ленинши», «жеткиншек» хәм «совет муғаллими» баспадан шыға баслады.

Солай етип, кеңес хәкимиятының дәслепки 20 жыллық үстемлиги дәўиринде халықлардың русласқан мәденияты әдеўир раўажланды, бирақ миллий мәдениет хәм руўхый турмысы хәр тәреплеме шекленди. Халықлардың миллий үрп-әдетлери менен мәдений мийраслары бийкар етилди. 1920-1930-жыллары Қарақалпақстанның экономикалық, жәмийетлик- сиясий, мәдений хәм руўхый турмысын пүткиллей өзгерте баслаған дәўир болды. Солай болса да елимиздиң халықлары өзине тән өзгешеликлерин сақлап қалыў ушын барынша хәрекет етти.

Руўхый мәдениеттың раўажланыўында әдебият хәм көркем өнер тийкарғы орын ийеледи. 1956- жылдан баслап «Қарақалпақстан әдебияты хәм көркем өнери» журналы жаңадан басып шығарыла баслады. Ол 1958- жылдан

«Әмиўдәрья» деп аталды. 1957- жылы Ташкенте Қарақалпақстан көркем өнери хәм әдебиятының 10 күнлиги болып өтти.

1966-жылы әдебият хәм көркем өнер тараўындағы ең жақсы шығармалар ушын республикалық Бердақ атындағы сыйлық белгиленди. А.Дабылов, Т.Қайыпбергенов, хәм С.Хожаниязовлар усы сыйлықтың биринши лауреатлары болды.

Усы жылларда республикада Ленинград мәденият күнлери, Украина әдебияты хәм көркем өнериниң он күнлиги (1966)-жылы, Түркменстан республикасының (1966)-жылы, Хорезм ўәлаятының (1968)-жылы хәм Қырғызстан мәденият күнлери (1969)-жылы болып өтти. Өз гезегинде Қарақалпақстан мәдениаты күнлери Москвада, Украинада, Түркменстанда, Қазақстанда, Татарстанда, Башқұртстанда, Дагестанда хәм басқада орынларды болды.

1950-жылдан кейин республикалық китапхана ашылды. 1966-жылы «қырық қыз» ансамбли дүзиллип хәм оның курамында 59 қыз болды. Усы жылы белгили художник И.В.Савицкий басшылығында көркем өнер музейи ашылды.

Радио хәм телевидение жумысы ен жайды. 1941- жылы март айынан Нөкис қаласында өз жумысын баслаған радиостанция даўыслары 1985- жылы халықтың 96% нен асламының үйлеринде еситилди. 1984- жылы телевидение реңли корсетиў пайда болды хәм көрсетиў каналлары көбейди. 1970-жылы Нөкис қаласында «өзкинохроника» студиясының Қарақалпақстан филиалы ашылды. Соңғы жыллары ол республикамыздың киностудиясы болып шөлкемлестирилди. Солай етип, Қарақалпақстанның мәдений ағартыў тараўында үлкен өзгерислер болды.

Суверенли Қарақалпақстан республикасы

14- декабрь 1990- жылы он екинши шақырық Қарақалпақстан АССР жоқарғы кеңесиниң гезектеги төртинши сессиясында депутатлар республикалық мәмлекетлик суверенитети ҳаққында декларация жойбарын додалады хәм оны қабыл етти. Суверенлик- бул сыртқы қатнасықларда мәмлекеттиң ғәрезсизлиги өз бетиншелиги хәм ишки ислерде үстинлиги.

Суверен Қарақалпақстан республикасы менен Өзбекстан республикасы арасында өз-ара қатнасықлар олар арасында теңлик, еки тәрәпли шәртнамалар хәм келисимлер тийкарында қурылады.

Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитетиниң ен әхмийетли принципери төмендегилерден ибарат. Республика дүзилген шәртнамалар тийкарында Өзбекстан республикасына ықтыярлы берилген ўәкилликлерден тысқары өз аймағында мәмлекетлик ҳакимиятқа толық ийе. Өзиниң мәмлекетлик дүзилсин, ҳәкимшилиқ-аймақлық жақтан бөлиниўин, мәмлекетлик ҳакимият, басқарыў уйымлары системасын, судты, арбитражды дүзиўди хәм прокурорлы бақлаўды шөлкемлестириўди өзи белгилейди. Аймақтағы өз бийлигиндеги мәселелерди шешиўге келгенде Қарақалпақстан республикасының конституциясы (тийкарғы нызамы) хәм нызамлары жоқары турады. Республиканың аймағы бир пүтин болып табылады, бөлинбейди хәм Қарақалпақстан халқының еркин тилегисиз өзгертилиўи мүмкин емес. Ол Өзбекстан республикасының қурамынан шығыў ҳуқықына ийе. Қарақалпақстан республикасы суверенли мәмлекет сыпатында пүткил халық пикирин сораў жүргизиў жолы менен билиў-референдум жәриялаў ҳуқықына ийе.

Қарақалпақстан республикасы суверен мәмлекет сыпатында Өзбекстан нызамларының, басқада нызам активлериниң күшин жүргизбей таслаўға, протест-билдириўге ҳақылы, егер олар Өзбекстанның ўәкилликлериниң шегинен шығып кетсе, ҳуқықларын бузса, мәмлекетлик өз нызамын, танбасын, байрағын гимнин хәм басқаларын белгилейди. Мәмлекеттиң тийкарғы белгилериниң бири оның мәмлекетлик нышанлары, оларсыз ҳеш бир ел толық мәмлекет статусына көтериле алмайды.

Қарақалпақстан Республикасының тарийхый хәм мәмлекетлик өмиринде 1990-1993 жыллары үлкен сиясий әхмийеттеги ўақыялар жүз берди. 1992-жылы 14- декабрьде Қарақалпақстан Республикасының тунғыш байрағы оның жоқарғы кеңесиниң он екинши шақырық он биринши сессиясында тастыйықланды.

Қарақалпақстан Республикасының мәлекетлик байрағы хаққындағы ызыамында белгиленгениндей, оның байрағы мәмлекетлик суверенитетиниң нышаны болып табылады хәм республиканы халық аралық майданда таныстырады. Ол рәсмий делегациялар сырт еллерге сапар етиў пайытларында, халық аралық шөлкемлерде, конференцияларда, жер жүзлик көргизбелерде хәм спорт жарысларында көтериледи. Қарақалпақстанның мәмлекетлик байрағы әдиўли болып есапланады хәм оны республика пухаралары, сондай-ақ онда турған басқада адамлар хұрметлеўге миннетли. Оған тил тийгизгенлер ызыамлар менен белгиленген тәртиште жуўапкершиликке тартылады.

Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик белгилериниң бири герби 1993- жылы 9-апрельде қабыл етилди. Герб он екинши шақырық он екинши сессиясында қабылланды. Усы сессияда Қарақалпақстан республикасының конституциясы қабыл етилди. Бул күн ғалаба халықлық байрам деп дағазаланды. Конституция кирисиў бөлими, алты тараў, 25 бап хәм 116 статьядан иабарат. Конституцияда мәмлекетлик суверенитет, ызыамның үстемлиги, инсан хуқықлары, еркинликлери менен миннетлери, жәмийеттиң экономикалық тийкарлары, жәмийетлик бирлеспелер, ҳәкимшилик, аймақлық дүзилис, жоқарғы кеңеси, оның баслығы, министрлер кеңеси, суд, прокуратура, сайлаў системасы хәм тағы басқалар ызыамластырылды. Қарақалпақстан республикасының жоқарғы кеңесиниң он екинши шақырық он төртинши сессиясында Өзбекстан, Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсупов сөзине талантлы композитор Н.Мухәметдинов музыкасын жазған мәмлекетлик гимни хәм музыкалық редакциясын қабыл етти.

1992- жылы Нөкис қаласының 60 жыллығы кең түрде белгиленип, бул Өзбекстан хәм Қарақалпақстан тарийхындағы ең әҳмийетли ўақыялардың бири болып қалды. Өзбекстан президенти И.А.Каримовтың, Нөкис қаласының 60 жыллығы байрамында «Өзбекстан тәғдири- бул Қарақалпақстан тәғдири, өзбек халқының тәғдири-бул қарақалпақ халқының келешегидур» деген сөзлери үлкен әҳмийетке ийе.

Елде сийасий партиялар ҳам жәмийетлик сийасий бирлеспелер пайда болды. Ҳәзир Өзбекстан ҳам Қарақалпақстанда халық демократиялық партияси, ўатан тараққиёти, адалат, миллий тикланиш, фидокорлар ҳам либерал демократиялық партиялары бар. Жәмийетлик сийасий турмыста 1994- жылы 26- декабрьде, 1999 жылы 5-декабрьде, 2004- жылы 26- декабрьде ҳам 2009-жылы 27- декабрьде болып өткен Өзбекстан республикасы олий мәжлисине, Қарақалпақстан республикасы жоқарғы кеңеси ҳам жергиликли кеңеслерге сайлаўлар үлкен сийасий әҳмийетке ийе болды. Бул сайлаўлар халқымыз тарийхында биринши реет көп партиялылық тийкарында өтти. Сайлаўшылар елимиздиң ең жақсы азаматларын халық депутатлары етип сайлады.

Ғәрезсизлик нәтийжесинде халық-аралық байланыслар әдеўир раўажланды. Елдиң сыртқы экономикалық байланыслары бойынша министрлик дүзилди. Және де, Өзбекстан сыртқы ислер министрлигиниң Қарақалпақстан бөлими шөлкемлестирилди. Ғәрезсизлик жыллары олар өз алдына ҳам Өзбекстан делегациясы қурамында сырт еллердиң көплеген мәмлекетлеринде болып қайтты. Бурынғы аўқамның ўақтында Нөкис қаласын ҳам республиканы сырт еллер былай турсын, орайдағы айырым министрлерде билмейтуғын еди. Ғәрезсизлик шарапаты менен Қарақалпақстанды дүньяның бир қатар ўәкиллери келип, олар менен бирге ислесиў бойынша сөйлесиўлер болды ҳам миратнамалар келисилди. Әсиресе, Арал машқалаларына байланыслы көплеген сырт ел мәмлекетлерден ўәкиллер келди. Әсиресе, 1994, 1995-жыллардағы Нөкис қаласындағы Арал машқаласы бойынша халық-аралық конференциялар, және де 1997 жылғы Қырық қыз дәстанына арналған халық-аралық конференция болды. Булардың барлығы суверенли жаңа дәўирде Қарақалпақстанның дүньяға танылып ҳам халық-аралық қатнасларының раўажланыўын көрсетеди.

**Жәмийетлик- экономикалық дүзилестеги өзгерислер
Қарақалпақстан базар экономикасына өтиў жолында**

1991-жылы 31-августа Өзбекстан өз гәрезсизлигине ийе болғаннан соң хәм тыныш парламентлик жол менен өз мәмлекетин раўажланыўға киристи. Коммунистлик идеология үстемлиги бийкарланды. Елимизде ҳақыйқый демократия, еркинлик хәм адам ҳуқықларын мойынлаў нормалары орынланды. Мәмлекетти басқарыўдың жаңа заманагөй президентлик формасы қәлиплести. Банк дүзилиси қайта тикленди. 1992-жылы 2-мартта Өзбекстан халық-аралық ҳуқықтың толық ҳуқықлары субъекти ретинде БМШ қа қабыл етилди.

Мәмлекетимизде жаңа турмысқа өтиўдиң көп түрлилиги мойынланып, мәмлекет қурылыс хәм экономикалық реформаның бес бағдары ислеп шығылды.

1. Экономиканың идеологиялық курсаўдан азатлығы.
Экономиканың сиясаттан үстин турыўы.
2. Өтиў дәўиринде мәмлекеттиң бас реформатор болыўы.
3. Нызамның үстемлиги, оны мойынлаў. Демократиялық жол менен қабылланған жаңа конституция, нызамлардың сөзсизлиги хәм орынланыўы.
4. Халықтың демократиялық дүзилисин есапқа алып хәм күшли социаллық сиясатты иске асырыў.
5. Базар экономикасына өтиў ықтыятлы, басқышпа-басқыш, объективлик экономикалық нызамлардың талабын есапқа алған жағдайда революциялық секириўлерсиз хәм эволюциялық жол менен тәмийинлеў тийис.

Өзбекстан республикасы гәрезсизлигине ерисиўи менен, өз жаңаланыў хәм раўажланыў жолын таңлап алды. Баслы мақсет социаллық бағдардағы турақлы базар экономикасын, ашық сыртқы сиясатқа ийе болған күшли демократиялық ҳуқықый мәмлекет хәм пухаралық жәмийетти дүзиў. Бул әлбетте жәмийелик-экономикалық дүзилисти өзгертиўге алып келди. Базар қатнасықларына өтиў көп укладлы экономиканы хәм бәсекилес орталықты қәлиплестириўдиң ҳуқықый шөлкемлестириў шараятларын дүзиўди талап етте.

Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан ғәрезсизлиги дағазаланыўдан баслап-ақ, базар экономикасына өтиў басланды. Бул басқышпа-басқыш өтиўден ибарат болып, себеби, базар экономикасына база таярлаў және де барлық базар механизмлерин пайда етиў хәм халықтың психологиясын базар қатнасықларына бейимлеў керек болды. Базар қатнасықларына өтиў дәўиринде мәмлекеттиң ретлеўши бөлимине әхмийет берилди. Яғный мәмлекет экономикалық жетекши тараўларын қоллап-қуўатлады, исбилерменлик хәм басқа да базар механизмлерин пайда етиўге басшылық етеди. Усыған байланыслы бир қатар илажлар көриле баслады. Онда аўыл хожалығы, оған тийисли қайта ислеў санаат тараўларын раўажландырыў хәм базар экономикасы жағдайында мийнет ететуғын жоқары қанийгелиги кадрлар таярлаў илажлары еди. 1991-1992-жыллары фермер хожалықлары өсе баслады. 1998-жылы 1686 фермер хожалық ширкетлер аўқамы дүзилди.

Қарақалпақстан жоқарғы кеңеси жер, меншик, дара дийхан хожалығы, кәрханалар, исбилерменлик сырт ел инвестициялары, басқа да базар қатнасықларына арналған нызамлар хәм қарарлар қабыл етти. Реформалар жүргизиў барысында Қарақалпақстан мүлкти мәмлекет ийелигинен шығарыў, меншиклестириў басланды, яғный меншиктиң көп түрлилигине ерисиў нәтийжесинде халық хожалығында көп тармақлы экономика қалиплесе баслады. Көп тармақлы экономикалық қәлиплесиўинде киши кәрхана, кооперативлердиң үлесі айрықша болды хәм олардың саны өсти.

Санаатта бир қатар жақсы өзгерислер бола баслады. 1995- жылы Хожели қаласында шийше ыдыслар заводы қуралып пайдаланыўға берилди. 1996- жылы Қоңыраттағы «Үрге» газ санааты кәрханасында газ конденсаты хәм тәбийий газ қазып шығарыла баслады. Халықтың тәбийий газ бенен тәмийинлеў дәрежеси 83 процентке жетти. «Қарақалпақ қурылыс» акционерлик жәмийетинде Италия фирмаларының жоқары сыпатлы үскенелери менен үскенеленген, жылына 60 мың кв.м. мроамор блоклары хәм плиталарын ислеў заводында спирт ислеп шығаратуғын жаңа цех қурылды. 1996- жылы Қоңырат

районында Орайлық Азияда ең үлкен, жылына 190 мың тонна ҳарқыйлы сода ислеп шығаратуғын завод қурылысы басланды ҳәм 2007- жылы иске түсти.

Суверенлик дәўирде елдеги қыйыншылықларға қарамастан халықтың социаллық жағдайын төменлетпеў ушын тийисли илажлар иске асты. Халықты сапалы аўыз суў менен тәмийинлеўге айрықша әҳмийет берилди. Орта Азияда ең үлкен Түйе мойын Нөкис суў тармақлары иске қосылды ҳәм нәтийжеде халықты таза ишимлик суў менен тәмийинлеў дәрежеси 59,5 процентке жетти. Жумыссызлардың саны 1996- жыл ақырында 4,2 мың адамға жетти. 1996- жылы 16 мың адамға жумыс орны жаратылды. Бул жағдай мийнет биржаларынан жумыс сораған пуқараларды жумыс пенен тәмийинлеў имканиятын берди. Халықтың жан басына хызмет көрсетиў дәрежеси, Өзбекстан Республикасы көрсеткишинен 2,2 мәрте өсти.

Өзбекстан президенти И.А.Каримов тәрeпинен Арал бойы машқалаларын шешиў бойынша бир қанша жумыслар исленбекте 1994- жылы 11 –январь күни Нөкисте Орайлық Азияның бес мәмлекетиниң президентлери ҳәм де Россия федерациясының ўәкиллериниң қатнасыўында өткизилген ушырасыўда Аралға ҳәм Арал бойы халқына әмелий жәрдем бериў мәселеси талқыланды. 1995- жылы сентябрьде Нөкисте өткизилген халық-аралық конференцияда декларациясы қабылланып ҳәм онда пүткил дүнья жәмийетшилиги итибары Арал машқаласына қаратылды.

Қарақалпақстанның халық-аралық байланыслары әдеўир раўажланды. Оны сырт еллер менен байланыс бойынша министрлик дүзилди. Өзбекстан сыртқы ислер министрлигиниң Қарақалпақстан бөлими шөлкемлестирилди. 1996- жылы Қарақалпақстан республикасының сыртқы саўдадағы тийкарғы шериклериниң үлеси төмендегише болды: Россия-11,4, АҚШ-14,1, Кубла Корея- 11,1, Швейцария-9,4, Нидерландия- 7,2% сырт мәмлекетлерге тийкарынан пахта талшығы ҳәм қайта исленген нефт өнимлери шығарылды. Ал сырттан қумшекер, бийдай, машина үскенелери, автомашиналар ҳәм басқада үскенелер алып келинди.

Руўхый мәденият

Хэр қандай мамлекеттин уллылыгынын белгилейтугын тийкаргы факторларынын бири хэм онын халкынын руухый меденияты болып есапланады. Хэр қандай экономикалык хэм сийсий дағдарыслардын алдын алыу мүмкин, бирак руухый жактан дағдарыска ушыраган халықтың санасын көтерийу хэм миллий жууапкершилик сезимин күшейтийу жүдө көп машакатлы уакытта талап етеди. Сонын ушында бизин қахарман халкымыз ең қыйын жағдайларда да өзинин руухый байлыгын жокары баҳалады хэм өзлигин ақлап қала алды.

Республикамыз халкынын ғәрезсизликке ерисию менен хэм бир миллеттин руухый байлыгы болган миллий хэм адамгеришилк қәдириятлары қайта тикленди. Сонын ушында Өзбекстан президенти И.А.Каримов «ғәрезсизликке байланыслы қарақалпак халқы көплеген руухый байлықларын қайта тиклею мүмкиншилигине ийе болды. Ғәрезсизлик миллий меденияты хэм руухыйлықты тастыйықлау қарақалпак халкынын классик шайырлары Бердақтың, Әжинияздың дәретиушилик мийрасын толық қайта тиклею, олардың жарқын естелигин мәңгилик етийу ушын жол ашты» деп көрсеткениндей Қарақалпакстан республикасы халқы ең қыйын жағдайларда да өзинин руухый байлыгын жокары баҳалады. Уатанымыздың тарийхын терең уйрениюге әҳмийет берилди.

Ғәрезсизликке ерискенен кейин «қайта қурыу» деп аталған дәуирдеги жазықсыз жазаланған мыңлаған Өзбекстан хэм Қарақалпакстан перзентлеринин ақланыуы хэм халқымыздың руухый жактан өсиюине үлкен әҳмийетке ийе болды. Халық билимлендирийу тарауында әдеуир жетискенликлер болды. Олар жаңа мектеплер, оқыу орынларынын ашылыуы, оларда жасларға билим, миллий руухыйлық тәрбиясы берилию менен бирге жокаргы хэм орта арнаулы оқыу орынларында белгили профессор- оқытуушылар халық хожалыгы ушын тийисли жас қанийгелерде пидәкерлик мийнет еткенлигин атап көрсетилию орынлы болады. Сонын менен бирге хәзирги халық билимлендирийу, кадрлар таярлау барысы елимиздин ғәрезсиз рауажланыу талабында жууап бере алмай атырғанлығы себепли президент И.А.Каримов интасы менен республикада

билимлендириў, кадрлар таярлаў бағдарламасы ислеп шығылды хәм иске асырылды. 1998- жылы орта мектепти 2694 оқыўшы тамамлап, соннан 941 жоқары хәм арнаўлы оқыў орнына кирди.

Қарақалпақстанның руўхый турмысындағы тарийхый сәнелерди белгилеў хәм республикамызда жасаўшы барлық туўысқан халықлардың байрамына айланды. 1992- жылы 19- декабрьде Қарақалпақстанның пайтахты Нөкис қаласының 60 жылға толған салтанатлы мерекеси белгиленди. Бул салтанатлы мересим Өзбекстан республикасының президенти И.А.Каримовтың қатнасыўында өткерилип оған Түркменстан хәм Қазақстан республикасының рәсмий ўәкиллери қатнасты. Бул сәне өзбек, қарақалпақ халықларының бирлигин хәм дослығының мерекесине айлынды. 1993-жылы 23-24-декабрь күнлери Қарақалпақстанның дәслепки пайтахт Төрткүл қаласының 120 жыллық мерекеси салтанатлы түрде белгиленди.

Өзиниң дүзилген ўақтынан баслап, қоңсылас үш ўәлаят халықларын электр энергиясы менен тәмийинлеп келген дослық қаласы Тақыятас қаласының 40 жыллық мерекелери болып өтти.

1993-жылы 25-29-январь күнлеринде Ташкент қаласында Қарақалпақстан республикасының мәдениет күнлери ашылды. Бул мәдениет күнлеринде Республикамыздың әдебият, көркем өнер шеберлери пайтахтымыз Ташкент қаласының мәмлекетлик театр, үлкен концерт залларында болып хәм олар пүткил Өзбекстан халықларының мәдениатын раўажландырыўға үлкен үлес қосты. Усы мәдениет күнлерине жуўап ретинде 1993- жылдың 17-ноябринде Қарақалпақстанда төрт күн даўам еткен Ташкент қаласының мәдениет күнлери басланды. Бундай мәдениет күнлериниң дослық ушырасыўлары қоңсылас Қазақстан республикасының Қызыл орда ўәлаятында, Түркменстан республикасында өткерилип хәм бүгинги Қарақалпақстан мәдениатының көркем-өнер хәм әдебиятының дүрданалары Орайлық Азиядағы түрк тиллес халықларға кеңнен танылды.

Ғәресизлик бәринен де бурын халық билимлендириў тараўында айрықша әҳмийетке ийе болды. Республикамызда жаңа типтеги орта арнаўлы,

улыўма билим беретугын лицейлер, гимназиялар хэм айырым пәнлерди тереңлестирилген ҳалда оқытылатугын мектеплер раўажланды. Соңғы жыллары Өзбекстан халық билимлендириў министрлигиниң анықлаўы бойынша Қарақалпақстан билимлендириў тараўы барлық корсеткишлердиң жуўмағы бойынша Өзбекстанда жоқары орынға көтерилди.

Қарақалпақстанда илим жаңадан раўажланбақта. Өзбекстан илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы 1992- жылы усы академиясының бөлими болып қайта дүзилди. Бул бөлимде жаңа илимий бөлимлердиң пайда болыўы қарақалпақ алымларының тәбият, жәмийетлик илимлерди жәнede раўажландырыў халық хожалығы хэм мәдениятын жетилистириўде салмақлы үлес қосыўға мүмкиншилик берди. Аўыл хожалық илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлими ашылды. Тарийх институтында хэм Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университетинде филология тараўы бойынша кандидатлық хэм докторлық диссертацияларды қорғаў бойынша қанигелестирилген кеңеслердиң дүзилиўи әҳмийетли нәтийже берип атыр.

Республика алымлары соңғы жылларда шет ел қәнигелери менен бирге илимий изертлеўлер жүргизип атыр. Атап айтқанда тарийх, археология, этнография институты алымлары Австралиядағы Сидней университети хэм француз археологлар менен бирликте ис алып барып атыр. Әсиресе соңғы жыллардағы қарақалпақ әдебиятлардағы түркий халықлар әдебияты менен байланыстың күшейиўи дүнья халықлары әдебиятына қосылған үлес болып табылады.

1997-жылы 10-12-сентябрь күнлери Нөкис қаласында қарақалпақ халық дәстаны «қырық қыз» хэм түркий тиллес халықларының фольклорын изертлеў мәлерине арналған халық аралық илимий теориялық конференциясының өткерилиўи, БМШ тың Орайлық Азиядағы ўәкили Халид Маликтиң, Кипрден, Түркиядан, Азертбайджан, Башкириядан хэм пүткил Орайлық Азия халықлары әдебияты ўәкиллериниң қатнасыўы бүгинги қарақалпақ әдебиятын түркий халықлар дүньясына танытты.

Музейлер халқымыздың миллий мийрасын қастерлеўши мәдениет ошағы болып табылады. Егер, И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик көркем өнер музейи ашылған ўақытта (5-февраль 1966-жыл) тек ғана 10 мың экспонат болса, ол ҳәзир 70 мыңнан аслам экспонатлар музей фондынан орын алып ҳәм халқымыздың руўхый дўнясын байытыўға хызмет етеди. Бул музей ғәрезсизликтің қысқа дәўири ишинде тек ҒМДА мәмлекетлеринде ғана емес, ал Япония, Югославия, Испания, Босния, Болгария, Сирия, Италия, Австралия ҳәм басқа еллеринде де таң қаларлық экспонатлар көргизбесин шөлкемлестирилди.

1998-жылы 9-январьда И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик көркем өнер музейиниң Францияда көргизбесин ашылыўы елимиздиң 300 ге шамалас экспонатларын таныстырды. Бул жетискенлик француз баспа сөзиниң көрсеткениндей, музей шығармасы Орайлық Азия көркем өнериниң таныс емес бетлерин ашып ҳәм XX әсир байлығы сыпатында баҳаланды. Бул көргизбе Өзбекстан президенти И.А.Каримовтың ҳәм Франция Президенти Ж.Ширактың қәўендерлигинде шөлкемлестирилди.

1998 жылы 19 декабрьде Бердақ Қарғабай улының 170-жыллық ҳәм 1999-жылы декабрьде Әжинияз Қосыбай улының 175 жыллық мерекеси пүткил Өзбекстан көлеминде белгиленди.Хәзирги жыллары ағартыўшылық ҳәм көркем өнер өсти. 1999-жылы Қарақалпақстанда 468 китапхана ҳәм 199 клуб ислеп турды. Булардың бәри халқымызды ҳәм әсиресе жасларды мәнәўиятлы етип тәрбиялаўда үлкен хызмет етпекте.

Қарақалпақстандағы хәзирги дәўирдеги өзгерислер, бир тәрәптен тоталитар дүзимниң қулаўы, суверенли жаңа республиканың өсиў қыйыншылықларын, бурынғы тар шеңберли класслық принциплерден бас тартыўды, екинши жақтан өсип раўажланып атырған плюрализмниң, меншиктиң ҳәм жәмийетлик-сиясий дүзилислер менен пикирлердиң көплиги мойынлап раўажланыўы болып есапланады.

Әдебиетлар

- Каримов.И.А. Жаңаша ойлаў-дәўир талабы. Нөкис, 1997.
- Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.. Ташкент, 1998.
- Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Ташкент, 2008.
- Агаджанов С.Г. Очерки истории и огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1965.
- Айтмуратов Д. Туркские этнонимы. Нукус, 1986.
- Айтмуратов Ж.А. Развитие культуры Каракалпакстана в 70-90-е годы XX века. Нукус, 1997.
- Айтмуратов Ж. Ғәрезсизлик дәўиринде Қарақалпақстан мәдениятының раўажланыўы. Нөкис, 1999.
- Айтниязов П. Қарақалпақстан республикасы суверен мәмлекет. Нөкис, 1992.
- Алексеев В.П., Аскарлов А.А., Ходжайов Т.К. Историческая антропология Средней Азии. Ташкент, 1990.
- Алламбергенов М. Кровавые стрели минувших веков. Ташкент, 2009.
- Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969.
- Аристов А. Заметки об этническом составе туркских племен, народностей и сведения об их численности (живая страна). Вып. 3,4, М., 1896.
- Археология Приаралья. том. 1-7, Ташкент, 1982-2008.
- Археология СССР. Древнейшие государство Кавказа и Средней Азии. М., 1985.
- Ахмедов Б.А. Государство кочевых Узбеков. М., 1965.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ташкент. 1-2, М., 1951.
- Баскаков Н.А. К этимологии «огуз», «Огуз каган». Советская тюркология. 4. Баку, 1979.
- Бердақ Шежиреси. Нөкис, 1983.
- Бердақ Шежиреси. Нөкис, 1993.
- Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большеков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.
- Боис М. Зорастриницы. М., 1967.
- Буноятлов З.М. Госудасрвто Хорезмшахов-Ануштегинидов. (1097-1231), М.,

1986.

Бамберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. М., 1977.

Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности (VI в до н.э. VIII в.н.э. М., 1999.

Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма.М., 1977.

Городище Топрак –кала, М., 1981.

Гудкова А.В. Ток кала, Ташкент,1964.

Гафуров Б.Г., Таджики древняя и средневековая истории. Душанбе, 1989.

Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1959.

Гулямов А.Н. Древние тюрки. М.,1967.

Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., 1967.

Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Ташкент, 1979.

Дусимов З. Хорезм топонимлари. Ташкент, 1985.

Есбергенов Х. Вопросы этнической истории и традиционная культура каракалпаков.Сб.: Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989.

Еремеев Д.Е. К семантике тюркских этнонимов, этнонимы. М., 1970.

Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950.

Жураев Н., Файзуллаев Т., Усманов Қ. Ўзбекистон тарихи. Ташкент., 1998.

Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. Материалы по истории каракалпаков. Труды института востоковедения, АН СССР, Т-7.М.-Л., 1935.

Исмаилов У.И., Крахмоль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. Ташкент., 1995.

История Каракалпакской АССР, Ташкент,1986.

Итина М.А. История степных племен южного Приаралья.(II-нач-I тыс. до.н.э.) ТХАЭ.том X., М.,1977.

Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент, 1968.

Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм

мәмлекетшилиги тарийхынан. Нөкис, 2001.

Камалов С.К. Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа. Вестник Каракалпакское отделения АН РУз. №2, 1999.

Камалов К., Юсупов О. Қарақалпақ халқының руўхый ағартыўшылығы тарийхында Ал-Кердери мийрасының тутқан орны. Қарақалпақстан муғаллими. №12, 1991.

Қдырниязов.М-Ш. Материальное культура городов Хорезма в XIII-XIV веках, Нукус, 1989.

Кочевники на границах Хорезма, ТХЭ, XI. М., 1979.

Кой-крылган-кала, М., 1967.

Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис, 1992.

Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис, 2003.

Қарақалпақстан республикасының Конституциясы. Нөкис, 1993

Кочевники на границах Хорезма. М., 1979.

Қосбергенов Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәўириндеги мәдениаты ҳәм турмысы. Нөкис, 1970

Қыдырниязов М.-Ш., Хорезмнің орта әсир археологиясы бойынша жазба дереклер ҳәм изертлеўлер. Нөкис, 1995.

Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в 1 тысячелетии н.э. М., 1974.

Левина Л.М. Джетыясарские склепы. Низовья Сырдарьи в древности. Вып.2. Джетыясарская культура, часть 1. Склепы. М., 1993.

Отажанова А. Хорезм этнотопонимикалари. Ташкент, 1997.

Мәмбетов.К Қарақалпақлар тарийхы.Нөкис. 1993.

Мамбетов К. Тарийх төркинлери. Нөкис, 1999.

Мамбетуллаев М., Туребеков М. Қубла Арал бойы халықлары тарийхынан. Т., 1-3. Нөкис. 1997-1998.

Материалы по истории Каракалпаки и каракалпаков. М-Л., 1935

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. М., 1939.

- Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1966.
- Неразик Е.Е. Сельские жилище в Хорезме (I-XIV вв). (из истории жилище и семьи). М., 1976.
- Ниетуллаев С.Д. Государственное строительство в республике Каракалпакстан. Нукус, 1993.
- Очерки истории Каракалпакской АССР, т- I-II, Ташкент, 1964.
- Рахманов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кухна турки-рун ёзувлари. Ташкент, 2006.
- Рзаев К. Рыночные проблемы сельской экономики Каракалпакстана Нукус, 1993.
- Ртвеладзе Э.В. Древние монеты средней Азии. Ташкент, 1987.
- Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Ташкент, 2000.
- Сарыбаев.А.К. Хлопкоочистительная и текстильная промышленность Каракалпакстана в 1980-1995 гг. Ташкент, 2008.
- Сарыбаев К.С. Очерки истории орешения в Каракалпакий. Нукус, 1976.
- Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус, 1995.
- Сарыбаев Қ. Қарақалпақстан тарийхы. Нөкис, 1995.
- Сарыбаев М.К Политика хлопковой монокультур советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917-1996 гг.). Ташкент, 2008.
- Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма (древность и средневековье). М., 1991.
- Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М.-Л., 1966
- Толстова Л.С. Каракалпаки за арделами Хорезмского оазиса в XIX-XX вв. Нукус, 1963.
- Толстова Л.С. Жоқарғы Қарақалпақлар. Нөкис, 1975.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.
- Толстов С.П. По следам древнихорезмской цивилизации.М.-Л., 1948.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарто. М., 1962.
- Топрак кала, дворец. М., 1984.
- Тохтаметов Т.Г. Амударьинский отдел. Нукус, 1977.

- Уразбаева Р. Из истории высшего и среднего специального образования в Каракалпакстане. Нукус, 1994.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.
- Федоров-Давыдов Г.А. Этнические процессы в Средней Азии в VIII-XV вв. (этнос и феодальное государство). Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2. М., 1990.
- Ходжайов Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала. М., 2008
- Хозяйство Каракалпакии в XIX века Ташкент 1972.
- Хужаниёзов Г. Қадимий Хорезмнинг мудаффоа иншоатлари. Ташкент., 2007.
- Шамамбетов Б. Қарақалпақстанның аўыл-хожалығы. Нөкис, 1992.
- Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлар тархи. Ташкент, 2006.
- Этнография каракалпаков XIX века, Ташкент, 1980.
- Юсупбаев К. Қарақалпоғистоннинг аграр секторида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш хусусиятлари. Ташкент., 2001.
- Юсупов О. Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты (1924-2004 жж.). Нөкис, 2004.
- Ягодин В.Н. Об этническом определении Кердерской культуры и её роли в этногенезе каракалпаков.-Вестник КК филиала АН РУзССР. №3, 1971.
- Ягодин В.Н. Хайван кала- раннесредневековый Кердер. Археологические исследования в Каракалпакии. Ташкент, 1981.